ВІСНИК
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ISSN 1728-2640

ІСТОРІЯ **2(149)/2021**

Засновано 1958 року

Представлено актуальні проблеми історії, археології, етнології, філософії історії, історіографії та джерелознавства, шляхи й засоби їхнього вирішення із залученням загальнонаукових та історичних методів, а також методів мистецтвознавства, соціології, статистики, психології, політології, міжнародних відносин і методології інших наближених суспільних і гуманітарних наук.

Для наукових працівників, викладачів, учителів і студентів.

The "Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History" encourages interdisciplinary approaches to history, engaging methods of sociology, statistics, political sciences, international relations, and other methodological approaches from related social sciences and humanities, which results on current problems of history, archaeology, ethnology, philosophy of history, historiography and source studies; the ways and means of solving these problems are released in the issue.

For scholars, researchers, teachers and students.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР	**І. К. Патриляк, д-р іст. наук, проф. (Україна)**
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	**Т. Ю. Пшеничний, д-р іст. наук (заст. голов. ред.) (Україна); О. В. Ляпіна, канд. іст. наук, доц. (помічник голов. ред.) (Україна); А. П. Коваль, канд. іст. наук (помічник голов. ред.) (Україна); С. Біленький, д-р філософії (історія) (Канада); М. А. Боровик, канд. іст. наук (Україна); С. О. Єкельчик, д-р іст. наук, проф. (Канада); В. Йокубаускас, д-р гуманітарних наук (історія) (Литва); О. Мотиль, д-р іст. наук, проф. (США); Е. Нарвселіус, канд. іст. наук (Швеція); С. В. Орлик, д-р іст. наук (Україна); С. М. Рижов, канд. іст. наук (Україна)**

Адреса редколегії	**кімната 349 а, історичний факультет, вул. Володимирська, 60, Київ, 01601, Україна Тел: +38 044 234 09 71; факс: +38 044 234 69 80 E-mail: koval.andrii@knu.ua; web: https://visnyk.history.knu.ua/**
Затверджено	**Вченою радою історичного факультету 24.06.21 (протокол №14)**
Атестовано	**Включено до категорії "Б" Переліку наукових фахових видань України (Наказ МОН України №1643 від 28.12.2019)**
Зареєстровано	**Міністерством юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 17218-5988 Р від 10.11.10**
Засновник та видавець	**Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02**
Адреса видавця	**ВПЦ "Київський університет", б-р Тараса Шевченка, 14, м. Київ, 01601, Україна; ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28**

**© Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2021**

BULLETIN
OF TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV

ISSN 1728-2640

HISTORY 2(149)/2021

Established in 1958

The "Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History" encourages interdisciplinary approaches to history, engaging methods of sociology, statistics, political sciences, international relations, and other methodological approaches from related social sciences and humanities, which results on current problems of history, archaeology, ethnology, philosophy of history, historiography and source studies; the ways and means of solving these problems are released in the issue.

For scholars, researchers, teachers and students.

Представлено актуальні проблеми історії, археології, етнології, філософії історії, історіографії та джерелознавства, шляхи й засоби їхнього вирішення із залученням загальнонаукових та історичних методів, а також методів мистецтвознавства, соціології, статистики, психології, політології, міжнародних відносин і методології інших наближених суспільних і гуманітарних наук.

Для наукових працівників, викладачів, учителів і студентів.

CHIEF EDITOR	Ivan Patryliak, Dr. Habil (History), Prof. (Ukraine)
EDITORIAL BOARD	Taras Pshenychnyy, PhD in History (Deputy Chief Editor) (Ukraine); Olena Liapina, PhD in History (Assistant of Chief Editor) (Ukraine); Andrii Koval, PhD in History (Assistant of Chief Editor) (Ukraine); Serhii Bilenky, PhD in History (Canada); Mykola Borovyk, PhD in History (Ukraine); Serhii Yekelchyk, Dr. Habil. (History), Prof. (Canada); Vytautas Jokubauskas, Dr. Habil. (History) (Lithuania); Alexander Motyl, Dr. Habil. (History), Prof. (USA); Eleonora Narvselius, PhD in History (Sweden); Svitlana Orlyk, Dr. Habil. (History) (Ukraine); Serhii Ryzhov, PhD in History (Ukraine)

Editorial address	off. 349 a, Faculty of History, 60, Volodymyrska str., Kyiv, 01601, Ukraine; Phone: +38 044 234 09 71; fax: +38 044 234 69 80 E-mail: koval.andrii@knu.ua; web: https://visnyk.history.knu.ua/
Approved by	The Academic Council of the Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine (Protocol № 14 of 24.06.2021)
Certified by	Indexed in the List of Qualified Periodicals – rank "B" (Decree of the Ministry of Education and Science of Ukraine №1643, 28.12.2019)
Registration	Ministry of Justice of Ukraine. Certificate KV 17218-5988 R of 10.11.2010
Publisher	Taras Shevchenko National University of Kyiv, Publishing and Polygraphic Center "Kyiv University". Certificate included in the State Register ДК № 1103 від 31.10.02
Address of publisher	Publishing and Polygraphic Center "Kyiv University", 14, Taras Shevchenko blvd., Kyiv, 01601, Ukraine; ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; fax 239 31 28

© Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Publishing and Polygraphic Center "Kyiv University", 2021

ЗМІСТ

Волік Н.
Причини конфліктів між українськими греко-католицькими іммігрантами
та ієрархією Римо-католицької церкви у Канаді (1895–1914) 5

Гоман Ю., Люстей В.
Військово-політичні обставини перемоги мусульман у битві при аль-Казімі у 633 році 11

Гуменна І.
Концептуальні засади допорогової економічної діяльності українських студентських товариств
Східної Галичини міжвоєнного періоду (1918–1939) 17

Ігнатенко І.
Народна медицина українців чорнобильського Полісся:
історіографічні нариси досліджень у незалежній Україні (до 35-х роковин Чорнобильської катастрофи) 20

Казьмирчук М.
Винокуріння у Київській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. 24

Кумінова К.
Образ варвара у "Життєписах філософів" діогена Лаерція 29

Лоза А.
Дворянські опіки Російської імперії: історіографія та актові джерела вивчення 33

Луценко Н.
Розвиток "особливих відносин" США та Великої Британії
за адміністрації Дональда Трампа (2017–2021) 37

Мороз І.
Сталінські репресії крізь призму доль знайомих і друзів І. Крип'якевича
(за матеріалами його мемуарів) 42

Орлова Т.
Естонія за умов криз кінця XX – початку XXI ст.: погляд історика 50

Прокопов В.
Алкоголь у спільноті ОУН І УПА на Закерзонні (1944–1947) 56

Проскуріна М.
Економічний розвиток України після відновлення політичної незалежності наприкінці XX ст.
в соцікультурному дискурсі 59

Тимошенко М.
Кельтська Європа у коментарі фламандського картографа XVI століття Абрагама Ортелія 65

Чуткий А.
Економічний нігілізм лідерів Української революції 1917–1921 рр.
як детермінант поразки за українську державність на початку XX ст. 69

РЕЦЕНЗІЯ

Гроза над Карпатами… **(І. Патриляк)** 79

НАУКОВА ХРОНІКА

Демчук С., Левченко І., Калугер А.
VII науковий семінар "Текст і образ: особливості взаємодії між наративом та візуальністю" 82

CONTENTS

Volik, N.
Causes of the Conflicts between Ukrainian Greek Catholic Immigrants
and the Hierarchy of the Roman Catholic Church in Canada (1895–1914) 5

Goman, Yu. & Liustei, V.
Military and Political circumstances of the Victory of the Muslims in the Battle of Al Kazima in 633 11

Humenna, I.
Conceptual Principles of Volunteer Economic Activity of Ukrainian Students' Societies of Eastern Galicia
in the Interwar Period (1918–1939) 17

Ignatenko, I.
Ukrainian Folk Medicine of Chernobyl Polissya:
Historiographical Essays of Research in Independent Ukraine
(to 35th Anniversary of Chernobyl Nuclear Disaster) 20

Kazmyrchuk, M.
Distillation in Kyiv Governorate at the End of the 19th – the Beginning of the 20th Century 24

Kuminova, K.
The Image of a Barbarian in "Lives and Opinions of Eminent Philosophers"
of Diogenes Laërtius 29

Loza, A.
Noble Custodies of the Russian Empire: Historiography and Act Sources of Study 33

Lutsenko, N.
Evolution of Special Relationship between US and UK during Donald Trump's Administration 37

Moroz, I.
Stalin's Repressions through the Prism of the Life Paths of I. Krypyakevych's Acquiantances and Friends
(Based on His Memoirs) 42

Orlova, T.
Estonia within the Crises of Late 20th – Early 21st CC.: A Historian's View 50

Prokopov, V.
Alcohol in the OUN and UPA Community in Zakerzonnia (1944–1947) 56

Proskurina, M.
Economic Development of Ukraine after the Restoration
of Political Independence at the End of the 20th Century in Socio-Cultural Discourse 59

Tymoshenko, M.
Celtic Europe in the Commentary of the 16th Century Flemish Mapmaker Abraham Ortelius 65

Chutkyi, A.
Economic Nihilism of the Leaders of the Ukrainian Revolution of 1917–1921
as a Determinant for Ukrainian Statehood in the Beginning of the 20th Century 69

REVIEW

Storm above Carpathians… **(Patryliak, I.)** 79

SCIENTIFIC CHRONICLE

Demchuk, S. & Levchenko, I. & Kaluger, A.
VII Research Seminar Text and Image: Essential Problems in Art History 82

УДК 272(71=161.2) "1895/1914"
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2021.149.1

N. Volik, PhD in History, Assistant Professor
ORCID iD: https://orcid.org/0000-0001-7039-2327
Ternopil National Pedagogical University named after Volodymyr Hnatyuk, Ternopil, Ukraine

CAUSES OF THE CONFLICTS BETWEEN UKRAINIAN GREEK CATHOLIC IMMIGRANTS AND THE HIERARCHY OF THE ROMAN CATHOLIC CHURCH IN CANADA (1895–1914)

Ukrainian immigration has played a significant role in the economic development of Canada as well as in the formation of religious diversity in the country. Most Ukrainians who came to Canada during the first wave of immigration (1891–1914) belonged to the Greek Catholic Church in Galicia, and their interactions with the Roman Catholic clergy were not straightforward, primarily due to differences in their languages and rites. In the article the competition in the mission territories in Western Canada among the Roman Catholic Franco- and Anglo-Canadian clergy formed a phenomenon of rivalry between them and aggravated the religious situation has been ascertained. The issues of jurisdiction of the bishop of the Greek Catholic Church in Galicia over immigrants, the presence of married clergy, and the ownership of acquired church property became decisive in the religious life of Ukrainian immigrants during the first wave has been proved. The unwillingness of the Roman Catholic hierarchy to understand the needs of Greek Catholics led to their transition to other denominations. The article shows that in order to stop the conversion of Greek Catholics to other denominations, the Commission of Oriental Rites in 1909 recognized the expediency of appointing a Ukrainian bishop to Canada. The establishment of the Ruthenian Ordinariate in Canada in 1912 and the granting of full jurisdiction to Bishop N. Budka in the management of communities hastened their unification into a single ecclesiastical institution and helped resolve conflicts at the first stage of the religious life of Ukrainian Greek Catholics in Canada. The peculiarity of the relationship between Ukrainian Greek Catholics and the hierarchy of the Roman Catholic Church was: 1) the Roman Catholic Church was superconservative and in making decisions guided by the rules of law, not the requirements of the time; 2) Ukrainian Greek Catholic immigrants grew from a "small problem" to a "big opportunity" for Roman Catholic Church in the renewal of religious life as opposed to Protestants; 3) the experience of this relationship contributed to the further establishment of the Ukrainian Catholic Church in other countries.

Keywords: Ukrainian immigrants, Roman Catholic Church, Greek Catholic Church, Ruthenian Greek Catholic Church, Ukrainian Catholic Church, clergy, Canada.

Introduction. The first 20 years of Ukrainian immigration to Canada had positive and negative facets that are closely related to the church and religious life. Positive facets included Ukrainians trying to maintain their language, traditions and rituals in the new country and wanting to have their own Church with their own clergy. This aim was especially important for Ukrainians because the Greek Catholic Church in Western Ukraine protected the rights of Ukrainians and supported them in all aspects of life. Unfortunately, the negative facets included the structure that existed in the Roman Catholic Church (RCC) preventing Catholics of varying ethnic-national backgrounds from collaborating for ecumenical purposes or in any dialogue, though the Catholic clergy did not have practical skills in this case. Another problem was that the Latin clergy in Canada did not completely understand the name "Ukrainian of the Eastern Rite" or "Greek-Catholic", and they considered such persons "incomplete Catholics". As a result, nescience led to conflicts between immigrants and the RCC. Therefore, in this paper, we will try to describe who the first Ukrainian immigrants were and who they became for the RCC from 1891 to 1914. The first date is taken from the arrival of the first Ukrainians in Canada and the beginning of the first wave of Ukrainian immigration. The terminal date, 1914, is the end of the first wave of Ukrainian immigration and the organization of the Ruthenian Greek Catholic Church (RGCC) in Canada.

The purpose of the article is to investigate relationships between the RCC and Ukrainian immigrants in Canada by looking at 1) the position of the RCC and Ukrainians in Canada at the end of the 19th century; 2) the Canadian Latin clergy's attitude towards the Ukrainian immigrants' demands during 1895–1914; and 3) the impact of the appointment of the first Ukrainian bishop on the development of the RCC in Canada.

The analysis of sources and recent researches. The study of the history of Ukrainian immigration to Canada during the first wave is best represented in the works of diaspora researchers of Ukrainian origin L. Biletskyi [2], B. Kazymyra [5; 18], O. Martynowych [26; 27], M. Marunchak [7; 8], J. Petryshyn [32]. Interfaith relations in Canada, in particular between Greek Catholics and the Roman Catholic episcopate, which developed during the first wave of Ukrainian immigration have been the subject of research. P. Laverdure [19–22], F. Marti [25], A. McVay [29], D. Motiuk [31] etc. Statistical information and difficult relations of Ukrainian Greek Catholics with the Roman Catholic episcopate, biritualists are reflected in the documents of the Archive of the Roman Catholic Archdiocese of St. Boniface (Canada) [12; 13].

The processes of formation and institutional development of the Ukrainian Catholic Church (UCC) in Canada, the peculiarities of the relationship between Ukrainians of the Eastern rite, the Roman Catholic clergy, the Russian Orthodox Church and Protestant communities in Canada are reflected in the dissertation and scientific works of the author of this article [3; 35].

Statement of the basic material

1. The position of the RCC and Ukrainians in Canada at the end of the 19th century.

The end of the 19th century was a difficult period for the RCC in Canada: the relations between speakers of two main languages (French and English) and adherents of two major religions (the RCC and the Protestant church) worsened as they tried to fight for existence in the New World. Although the RCC has always been the largest Christian denomination in Canada, generally twice the size of the largest Protestant church, the fact that Canadian Catholicism has been composed of a French majority and an English minority has affected the role that the church has played in Canadian life [34, p. 186–191]. The national French Catholic presence appeared to be jeopardized by the growing demographic power of Anglo-Canadians, which increased feelings of alienation among some French Canadians. Unlike the English Canadian presence, French-Canadian nationalism became very closely associated with Catholicism. One hundred years later, the "French fact" was still dominant in both the church and the dominion of Canada, but at that point, the church comprised 8 archbishoprics, 23 bishoprics, 6 apostolic vicariates, at least 17 seminaries, some 2500 priests, and 3 million members, of whom approximately 40 % (some 20 % of the Canadian population) belonged to the English-speaking section of the church [30, p. 57]. The RCC tried to struggle

© Volik N., 2021

against secularism, liberalism, and individualism; these modern currents of thought were most prevalent within the Protestant denominations. This situation undercut the authority of the RCC, increasing the role of Protestantism and consequently worsening the Protestant-Catholic relations in the public forum. The Apostolic See was concerned with the inroads made by Protestant groups in Canada. Many of the Catholic bishops in Canada were surprised by how the Canadian Catholics survived in such an increasingly cosmopolitan and secularized society. Church life among the Catholics in Canada was a central tool for preserving their sense of nationalism and ethnic identity.

Around that period, Ukrainian immigration to Canada commenced, encouraged by the open immigration policies of the Canadian government. The building of the transcontinental railway, the settlement of the prairies and expanding industrial production intensified the demand for labour. In 1896, the Liberal Party of Wilfrid Laurier came into power, and Clifford Sifton became the new Minister of the Interior. Sifton initiated a plan to increase the number of settlers from Europe, especially from Slavic countries, because Canada needed people who would help settle the Canadian West. For immigrants, there was a tempting offer of 160 acres or 64 hectares of free land as a homestead for a nominal registration fee of $ 10.00 [16]. The dream of owning property attracted thousands of Western Ukrainians from Galicia and Bukovyna, and the chance for a new life free from poverty and oppression was too good to pass up.

The Western Ukraine had been incorporated into the Austro-Hungarian Empire since 1772, and after annexation, the Austrian government sought to consolidate its authority through humiliation and discrimination, exercising social, economic, political and religious hegemony. Galicia was comparatively more advanced, although well behind the rest of Austria. Ukrainians constituted 63 % of the population of Galicia, and at the end of the 19th century, 75 % (4.8 million of the total population of Galicia, 6.4 million) were engaged in agriculture or were landless agrarian labourers [6, p. 77]. In Bukovyna, the situation was worse. Sixteen percent of the peasants were landless, 42 % had less than two hectares, and 25 % had less than three hectares (see Table 1).

Ukrainian secular intelligentsia were almost completely isolated from the peasantry, and only 1 % of the Ukrainians in the Empire were employed in the church, government or free professions. Poverty, rural overpopulation, malnutrition, high mortality rates, and unemployment were among the factors that precipitated emigration at that time. Thousands of families left behind their former lives and possessions and boarded crowded ships sailing to Canada. At the end of 1900, 30,000 Ukrainians arrived in Canada, and during 1900–1906, their number increased to 90,000, among which were 31,158 "galychan" (Galicians), 29,845 "rusyniv" (Ruthenians), 9,960 "bukovynciv" (Bukovynians), 42,500 "avstriiakiv" (Austrians), 2,944 "rumunciv" (Romenians), and 43,000 "rosiian" (Russians) [7, p. 129; 4, p. 12]. Between 1891 and 1914, approximately 170,000 (estimated) Ukrainians immigrated to Canada. During those same years, an estimated 350,000 Ukrainians immigrated to the USA, 45,000 to Brazil, and 10,000 to Argentina [22, p. 90]. Although the Ukrainian immigration was small compared to the total immigration to Canada at that time, it was confined to the prairie region and to a narrow and fairly homogeneous agricultural belt within that region (see Table 2) [13, p. 3].

After their arrival in Canada, the newcomers from Ukraine established block settlements that stretched from Manitoba through Winnipeg and from Saskatoon and Vegreville to Edmonton [2, p. 20–23]. This process had major economic impact on the opening of Western Canada. Estimates of the number of Ukrainian and Ruthenian immigrants arriving in Canada during the early period are provided in Table 3 [17, p. 8].

The Ukrainians mainly lived in the rural areas of Canada, where they created separate communities. The block settlements helped to preserve their language, customs and religious traditions, though the last was the most challenging. The new settlers in Canada encountered new spiritual issues they were not accustomed to.

2. Canadian Latin clergy's attitude towards the Ukrainian immigrants' demands during 1895–1914

Migration has a significant impact on economic, political and religious development in every country where the process takes place. Ukrainian immigration to Canada has had an impact on society, especially among the Roman Catholic clergy, since 1895. The Ukrainians were from a country that was different from Canada, spoke another language, held diverse social statuses, and represented various parts of their Catholic heritage. When the first Ukrainian immigrants of the Eastern Rite arrived in Canada, they immediately came under the jurisdiction of the RCC. That meant that the Ukrainian Greek Catholic metropolitan had no authority over the immigrants who were outside Galicia. The First Ecumenical Council of Nicea (325), Fourth Lateran Ecumenical Council (1215), Austrian-Vatican concordat (1855) and Encyclical of Pope Leo XIII "Oriental dignitas" (1894) accepted those norms [31, p. 4–5].

Another problem was that native Ukrainian clergy did not accompany the settlers, so the Canadian Catholic clergy had to take care of the Ukrainians. The immigrants did not accept the Latin clergy and began to write to the Greek-Catholic hierarchy in Galicia (Archbishop Sylvester Sembratovych and Metropolitan Archbishop Andrey Sheptytsky), asking to transfer the priests. The Ukrainian metropolitans sent their own priests and allowed some priests, including Nestor Dmytriv (1896), Pavlo Tymkevych (1898), Ioan Zaklynsy (1898), and Damaskyn Polyvka (1899), to move from the USA to Canada [11, p. 19]. In the first few years of settlement, Ukrainian priests were instrumental not only in providing moral support during difficult times but also, more importantly, in helping to preserve Ukrainian language, culture, and customs. However, the RCC did not support the arrival of Ukrainian priests [12]. Requirements of the Greek Catholic immigrants for the arrival of the Ukrainian clergy, who mostly was married, created the *casus iuris* for the Congregation for the Propagation of the Faith and encouraged the writing of a series of decrees during 1890, 1892, 1894, 1987 and 1902. Those documents banning married Greek Catholic clergy in Canada and the USA because of the negative impact of their presence on the RCC and its clergy [3, p. 67]. All Greek Catholic priests, in accordance with their rite, were married or widowed and did not have any permission from the Latin clergy. The Greek Catholic clergy did not know about these decrees and continued to send their priests overseas; immigrants did not know about those requirements either, and they continued to demand the presence of Ukrainian priests.

The social and cultural life of these Ukrainian immigrants concentrated around the church, and the absence of the Ukrainian clergy in Canada led to the transition of the new immigrants to other denominations that were present in Canada, such as the Presbyterian or Methodist missions, the Independent Greek Church, the Seraphim Church, and the Russian Orthodox Church. These churches started to send many missionaries involving new immigrants into their communities, and their

missionary activities among Ukrainians were successful, particularly, the ones held by the Russian Orthodoxy, as their mass style was closer to the Ukrainian Rite than than to the Latin Rite [8, p. 466–468]. The RCC understood that it was losing believers and decided to change its attitude towards the new immigrants.

Until 1901, Roman Catholic archbishops in Canada tried to find priests for the spiritual support of the Ukrainian immigrants. In 1896, Archbishop Adelard Langevin of the St. Boniface Diocese in Manitoba went to Europe to recruit Ukrainian priests and teachers but to no avail. In 1898, he sent two bishops, Albert Pascal (Prince Albert Diocese) and Emile Legal (Edmonton Diocese), to Europe to search for help, but there were again no results [24]. Then, Archbishop Langevin hoped that he could recruit Catholic priests to serve the 14,000 Ukrainians and 4,000 Poles in his diocese [13; 28, p. 22]. In 1898, two Polish priests and brothers, Albert and Waclaw Kulawy, came to lead the Ukrainians of Winnipeg, but this provoked a conflict [27, p. 184]. The immigrants did not trust the Polish clergy since back in Galicia, they had had unfavourable experiences with Polish Catholic priests who were always trying to convert them to Roman Catholicism. Subsequently, Archbishop Langevin decided to introduce the practice of bi-ritualism. He discussed bringing Redemptorists into Western Canada in the hope that the Congregation of the Most Holy Redeemer would send some of their Austrians to staff the house and care for the Galicians in the area. However, the Austrian and Polish Redemptorists were busy in other missions, so Belgian Redemptorists who had established monasteries in French and English Canada, stepped forward for the new mission [20, p. 96]. During 1899–1914, several Redemptorists from Belgium and the French-Canadian Oblate missionaries were allowed to transfer to the Eastern Rite and began to serve the Ukrainians in Canada. Among the Belgian Redemptorists were Achille Delaere (the Shoal Lake and Hun's Valley districts), Noel-Marie Decamps (the Yorkton and Ituna districts), Charles Tescheur (St. Gerard's parish, Yorkton), Henrich Boels (Manitoba), Edward Walsh, and Patrik Murray (Brandon) as well as French-Canadian Oblates Désiré Claveloux, Adonias Sabourin, Joseph Gagnon, Albert Desmarais, and Joseph Jean. These men promptly began their ministry to the Ukrainian immigrants in Manitoba, Saskatchewan and Alberta [32, p. 196–197; 21, p. 150–151]. By the end of 1914, there were 41 eparchial priests; Manitoba had 82 churches serving 65,000 Eastern Catholic rite and Saskatchewan had 69 churches serving 75,000 eastern-rite Catholics; and Alberta had 39 churches, Ontario had 11, and Quebec had 2 [19]. However, these missions did not entirely solve the problem.

Many immigrants were especially wary of Redemptorists and French-Canadians priests because they were accustomed to the married secular priests of Eastern Galicia. Then, some immigrants had complaints about the Belgian Redemptorists because individual missionaries often referred to the married Ukrainian Catholics priests with contempt. The Belgian Redemptorists tried to introduce the veneration of the Roman Catholic saints, popularize Latin usages, adorn their churches according to Latin specifications, encourage immigrants to attend the RCC, and insist that Ukrainian Catholic parish properties be incorporated with those of the Roman Catholic bishops. The hasty formation of special missions from the Belgian Catholic clergy merely complicated the situation and alienated the faithful. Despite their activity among the Ukrainians and the newly organized distant chapels, parishes, schools, and orphanages, the Redemptorists were foreigners and were not accepted by the immigrants because of their Latin Rite, Belgian origins, and poor Ukrainian language skills [9, p. 120, 124].

The next attempt to serve the Ukrainian immigrants was the appointment of visitors. In 1900, as a result of the efforts of Bishops Albert Pascal and Emile Legal, Albert Lacombe went to Europe to establish cooperation with Cardinals Mariano Rampolla and Francesco Satolli and representatives of the Sacred Congregation for the Propagation of the Faith [18, p. 79]. In addition, Father Albert Lacombe had an audience with Pope Pius X and the Austro-Hungarian ambassador, Fredrika Revertery, during which, the situation of the Ukrainian Catholics in Canada was discussed [1, p. 27]. The Austrian ambassador proposed that the Holy See assign two apostolic visitors (one for the USA and another for Canada) from among the Ukrainian Catholic clergy. Essentially, the Pope permitted the appointment of the apostolic visitors for the Ukrainian immigrants; moreover, an opportunity to assign a bishop for the Ukrainian Catholics in the future had arisen [5, p. 178].

For the post of apostolic visitor for the Ruthenians in Canada, the Austrian officials proposed Monsignor Vasyl Levytsky. However, the Sacred Congregation for the Propagation of the Faith chose another priest, Amvrozii Poliansky. Both priests had been recommended to the government and the Vatican by Metropolitan Andrey Sheptytsky. Unfortunately, the visitation was delayed due to Poliansky's refusal to accept the appointment. Then, Sheptytsky sent his secretary and priest, Vasyl Zholdak, on the mission, and Zholdak was welcomed by the bishops of Western Canada in October 1901 [10; 18, p. 81].

Vasyl Zholdak was supposed to assess the Ukrainians' pastoral problems and find a solution. At the beginning of 1902, he wrote that in Canada, there were approximately 80,000 Ukrainian Greek Catholics who understood the Old Church Slavonic, most of them from Galicia. After visiting many settlements across Western Canada, Zholdak concluded that the missionary priests were in demand to keep Ukrainian immigrants in the Catholic faith. Additionally, he suggested that an Eastern Rite Bishop be named for Canada and the USA to organize the diocesan priests and forestall the growing anti-Roman sentiment in North America, and he also recommended that a Ukrainian Greek Catholic bishop visit Rome [29, p. 8].

Another issue was who would own the Ukrainian church property in Canada. Roman Catholic bishops attempted to register all Ukrainian churches and property under their own ecclesiastical authority in order to protect them under the civil law because the RCC took care of the Ukrainians and such was the church norm. For example, in the Code of Canon Law of the RCC, it was written that "the Apostolic See, the particular churches…are subjects capable of acquiring, retaining, administering, and alienating temporal goods according to the norm of law" (can. 1255) and that "by virtue of his primacy of governance, the Roman Pontiff is the supreme administrator and steward of all ecclesiastical goods" (can. 1273) [15]. However, the immigrants felt they were subjugated by the Latin Church and believed that because they had bought the land, built the churches and arranged the cemeteries, the owner should be either the Ukrainian community or a Ukrainian bishop. Unfortunately, the presence of a Ukrainian bishop in Canada was not possible. According to a principle of the RCC, it was impossible to have two bishops of different rites in the same territory [25, p. 23]. Moreover, the RCC and Sacred Congregation for the Propagation of the Faith had the authority to make decisions for the Ukrainian Greek Catholic immigrants in Canada.

It is important to note that Ukrainian resistance to the RCC was mighty. The immigrants continued to refuse to accept the Latin priests, tried to organize their own parishes, continued to resist the incorporation of their churches into the Roman Catholic Episcopal Corporations and demanded that a bishop be appointed for the Ukrainian Catholic immigrants. The RCC had to choose either to meet the immigrants' requirements and save the immigrants in the Eastern Rite or to follow the rules that had developed historically and then lose the immigrants. The Latin clergy chose the first option.

As a result of the efforts of the Canadian bishops and Metropolitan Sheptytsky, on September 23, 1902, three Basilian monks and four Sisters Servants of Mary Immaculate arrived in Canada from Galicia. During 1901–1915, the Sisters Servants' activity spread in Alberta (Beaver Lake, Edmonton), Saskatchewan (Yorkton), and Manitoba (Sifton, Winnipeg), and the Basilian priests started their missions from the Beaver Lake parish and the areas near Mundare (Vegreville, Borshchiw, Moskalyky, Krakow, Chipman, Hilliard-town, Hilliard-farm, Warwick, Star, and Skaro), Rabbit Hill, Leduc, Calmar and Thorsby (near Edmonton), and Winnipeg, among others [33, p. 108–109; 35, p. 21; 11, p. 19, 35] (see Table 4).

Their influence was noticed in homes, schools, and parishes; however, even these efforts were no match for the spiritual needs of the immigrants. The Latin hierarchy feared that unless the situation was improved by the appointment of a Ukrainian bishop in Canada, the majority of Ukrainian Greek Catholics would be lost.

3. The impact of the appointment of a Ukrainian bishop on the development of the RCC in Canada.

By 1909, the western Canadian bishops and cardinals of the Sacred Congregation for the Propagation of the Faith began to consider the formation of a separate Ruthenian hierarchy inevitable. At the Plenary Council of Quebec in October 1909, both Ukrainian and French Canadian missionaries highly recommended that a Greek-Catholic bishop be appointed for Canada [24; 5, p. 173, 189–191]. However, the relations of its members to the Congregation for the Propagation of the Faith were motivated not by the desire to institutionalize Greek-Catholic Church in Canada, but rather the desire to stop the progressive outflow of believers to the Protestants or Russian Orthodox missions. Additionally, in 1910, on the occasion of the 21st International Eucharistic Conference in Montreal, Metropolitan Andrey Sheptytsky arrived in Canada [18, p. 84]. During the conference, he spoke with French Canadian bishops about the need for priests and bishops and then visited the Ukrainian settlements. After his pastoral visit, he presented a memorandum for the Roman Catholic hierarchy in which he adduced the arguments in favour of the appointment of such a bishop [18, p. 144]. His recommendations to the Holy Father brought about the desired result.

On July 8, 1912, the plenary meeting of the Cardinals' Sacred Congregation for the Propagation of the Faith had only two issues on the table: what kind of jurisdiction to give to the bishop that was to be elected and whom to promote to the episcopacy [29, p. 61]. The cardinals decided that the new bishop would have full jurisdiction and that the bishop's residence would be in the city of Winnipeg, and they resolved to ask the Holy Father to favour Father Reverend Nykyta Budka with a titular episcopal see. Additionally, the cardinals agreed that the new bishop must be admonished not to allow priests to marry, and he should establish his seminary to train new priests who would take a vow of celibacy [29, p. 61–62]. On July 15, 1912, Pope Pius X appointed Nykyta Budka, delegated to him jurisdiction of the newly created Ordinariate of Ukrainians in Canada, and organized the church under the name of the RGCC (called the UCC in Canada since 1957) [31, p. 24]. On this occasion, the Pope wrote an apostolic letter, the "Officium supremi Apostolatus", which signified to the whole Church that because of his universal mission to care for the needs of the Church worldwide, the Pope was using his "supreme apostolic authority" to create a new ecclesial reality [23, p. 555-556]. It would take nearly twenty years of struggle before a separate Ukrainian Greek Catholic diocese would be formed in Canada.

Many researchers wonder why Ukrainians in Canada were not assimilated in that period and why Ukrainians wanted to organize their church with a Greek Catholic bishop. The first forms of organized Ukrainian community life in Canada were based on the institutions and organizations that were already established in Ukraine and were only minimally transferred to Canada. Since the 19th century, the Ukrainian Catholic Church has become one of the most potent tools for the consolidation of the Ukrainian Canadian community. Therefore, the mission of providing help during the psychological and social adaptation to the new environment was adopted by the first Greek Catholic priests, who managed to organize the active social and cultural life of the Ukrainians. The priests stopped the outflow of immigrants from the Ukrainian church to other religious formations and helped them form their own national identity, which evolved from "Ruthenian" (Rusyn) to "Ukrainian" (Ukrainec), and thus preserved the influence of the Ukrainian diaspora. All of these efforts contributed greatly to the foundation of the Ukrainian Catholic Church in Canada.

Conclusion. The first Ukrainian immigrants ensured competition between Christian missions on behalf of Protestantism, Catholicism, and, in the case of the Ukrainian people, Greek Catholicism. The Latin hierarchy in Canada knew little or nothing about Ukrainians, especially about their Eastern Catholic rite and religious traditions, and this lack of knowledge was a problem.

For more than 20 years, the Roman Catholic clergy and Greek Catholic immigrants tried to cooperate, looking for ways of understanding each other; as a result, Ukrainian immigration transformed from a "small problem" to a "big opportunity". The Ukrainian problem continued to increase in intensity, as the Ukrainian Catholic population rose to over 170,000 by 1914.

At that time, Ukrainians did not want to accept any help from the Latin clergy and tried to establish their own church. They demanded Greek Catholic clergy for their parishes, which they had organized after their arrival, and hoped for the appointment of a Ukrainian bishop who would lead the Ukrainian community and have church property to his name. The Canadian Catholic bishops did not want to accept those demands, but when the Ukrainian immigrants started to join Protestant missions and Russian Orthodox churches, the RCC began to lose Ukrainian members, and this fact forced the RCC to change its attitude towards the faithful of the Eastern rite and their clergy.

Unfortunately, the initiatives of the Catholic bishops – the practice of bi-ritualism, permission for visitors to Canada, and missions of the Basilian monks – did not garner results; the territory of the Ukrainian settlements had spread to three provinces, and every year, the number of immigrants grew so that at the beginning of the 20th century, there were 80,000 Ukrainian immigrants in Canada. Only six secular priests from Galicia, five Basilian monks, and nine bi-ritualists – four Redemptorists and five of French ancestry – served the Ukrainians at that point. The strife did not end until 1912, when the apostolic see

decided to appoint the called-for bishop. This solution was the first case in history when two bishops of two different rites were appointed to serve one territory. With this appointment, the immigrants won their Ukrainian bishop, their own churches, their own church property registered to the Ruthenian Greek Catholic Episcopal Corporation of Canada; after 1913, few Greek Catholic priests arrived in Canada, but those who did practised celibacy. The appointment of the bishop was ultimately the result of the groundwork laid by the missionaries of both the Byzantine and the Latin Rites. All that stimulated the creation of a *casus iuris* by the Holy See, which lasted during 1895–1914. The latter represented an example of ecclesial cooperation between the Latin and Ukrainian particular churches and between believers of separate nationalities. After 1912, these Ukrainian immigrants became a "big opportunity" not only for the RCC but also for all Ukrainians of the Eastern Rite in Canada because their arrival made possible the creation of the full church structure and the formation of worldwide Ukrainian Catholic hierarchies.

***Table* 1. The distributed lands in Galicia and Bukovyna** (Martynowych 1985: 16):

Galicia			Bukovyna	
Size of landholding	Households	Total %	Households	Total %
-5 acres	278.991	42.7	61.830	56
6-12 acres	242.727	37.2	31.205	29
13-25 acres	94.843	14.6	10.267	10
26-250 acres	31.848	4.9	5.225	4.6
+250 acres	3.895	0.6	585	0.4

***Table* 2. Number of immigrants who arrived to Canada**

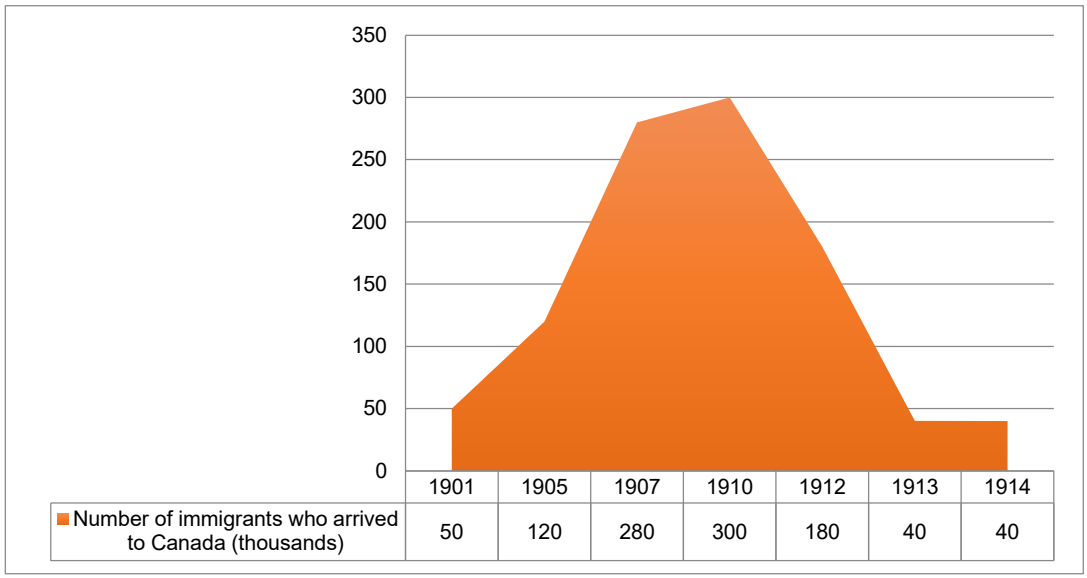

***Table* 3. Number of Ukrainian immigrants arriving in the Canada (1901–1921)**

Year	Canadian Population	Ukrainian Population
1901	5,371,315	5,682
1911	7,206,643	75,432
1921	8,787,949	106,721

List of used sources

1. Бистрицька Е. Східна політика Ватикану в контексті відносин Святого Престолу з Росією та СРСР (1878–1964 рр.) / Е. Бистрицька. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. – 416 с.

2. Білецький Л. Українські піонери в Канаді: 1891–1951 / Л. Білецький. – Вінніпег: Накладом Ком. Укр. Канади, 1951. – 128 с.

3. Волік Н. П'ять декретів, які вплинули на процес становлення Греко-Католицької Церкви в Канаді (1890–1902) / Н. Волік // Українське релігієзнавство. – Київ. – 2016. – 80. – С. 62–67.

4. Дуговий А. Золотий Ювілей Української Католицької Церкви Канади 1912–1962 рр. / А. Дуговий. – Вінніпег: [б.в.], 1962.

5. Казимира Б. Проблеми українського єпископату для Канади / Б. Казимира // Історія релігії в Україні: у 10 т / за ред. А. Колодного [та ін.]. Релігія і Церква в історії української діаспори. – Київ: Український видавничий консорціум та УАР, 2013. – Т. 9. – С. 167–196.

6. Кравець М. Селянство Східної Галичини і Північної Буковини у другій половині XIX ст. / М. Кравець. – Львів, 1964. – 242 с.

7. Марунчак М. Історія українців Канади: у 2 т. Т. 1 / М. Марунчак. – Вінніпег: Накладом Української Вільної Академії Наук в Канаді, 1968. – 464 с.

8. Марунчак М. Студії до історії українців Канади. Піонерська доба / М. Марунчак. – Вінніпег: Українська Вільна Академія Наук, 1966–1967. – 544 с.

9. Патарак І. Чин отців Редемптористів в громадсько-релігійному житті українців в Канаді / І. Патарак // Наукові записки Національного університету "Острозька академія": Історичні науки. – 2008. – 11. – С. 119–127.

10. Пекар А. Митрополит А. Шептицький і Закарпаття [Електронний ресурс] / А. Пекар // Громада. – Режим доступу: https://bit.ly/3BPNc5F

11. Саварин Н. Роля оо. Василіан в історії Української Греко-католицької дієцезії в Канаді / Н. Саварин. – Мондер: вид. і друк. оо. Василіян, 1938. – 60 с.

12. Archieve of the Roman Catholic Archdiocese of St. Boniface (Canada). Letter, Archbishop Langevin à Archbishop Sbarretti: bénédiction de la nouvelle église ruthène; cessation d'un petit schisme ruthène June 10, 1905, 184.1 – Ruteni nella diocesi di St. Boniface, no. L33181.

13. Archieve of the Roman Catholic Archdiocese of St. Boniface (Canada). Rapport Sur La Question Des Ruthenes. Archbishop Adelard Langevin to Donatto Sbaretti. Saint Bonifance, 1902, f. 0075, Ref. 34013-34016.

14. Boyd, M. & Vickers, M. 100 years of immigration in Canada [Online] / M. Boyd & M. Vickers // Canadian Social Trends. Statistics Canada. – 2000. – 11-008. – P. 2-13. – Retrieved from: https://bit.ly/3A7XrSB

15. Code of Canon Law of the Roman Catholic Church [Online]. – Retrieved from: https://bit.ly/3to3v6E

16. Duravetz, G. The Ukrainian Canadian [Online] / G. Duravetz // Taras Shevchenko Virtual Museum. Toronto, Ontario. – Retrieved from: https://bit.ly/3l76NHE

17. Hunchak, N. J. Canadians of Ukrainian Origin: Population / N. J. Hunchak. – Winnipeg: [s.n.], 1945. – 48 p.

18. Kazymyra, B. Metropolitan Andrew Sheptyckyj and the Ukrainians in Canada [Online] / B. Kazymyra // Canadian Catholic Historical Association. – 1957. – 24. – P. 75-86. – Retrieved from: https://bit.ly/3tmxWu9

19. Laverdure, P. A Pivotal Year: 1918: année charnièr, Yorkton Redemptorists (blog) [Online] / P. Laverdure. – Retrieved from: https://bit.ly/3DZcn7O

20. Laverdure, P. Achille Delaere and the Origins of the Ukrainian Catholic Church in Western Canada [Online] / P. Laverdure // Historical Papers: Canadian Society of Church History. Annual Conference University of Manitoba, 3–4 June 2004 / B. L. Guenther (Ed.). – Manitoba: [s.n.], 2004. – P. 95-113. – Retrieved from: https://bit.ly/3neMH0W

21. Laverdure, P. Redemption and Renewal: The Redemptorists of English Canada, 1834–1994 / P. Laverdure. – Toronto: Dundurn Press, 1996. – 380 p.

22. Lencyk-Pawliczko, A. Ukrainian immigration: A Study in Ethnic Survival / A. Lencyk-Pawliczko // Ukraine and Ukrainians throughout the World: A Demographic and Sociological Guide to the Homeland and Its Diaspora. – Toronto: University of Toronto Press, 1994. – P. 88-109. – DOI: 10.1111/j.2050-411X.1994.tb00104.x

23. Litterae Apostolicae. Acta Apostolicae Sedis 4. Rome, 1912 [Online]. – Pp. 555-556. – Retrieved from: https://bit.ly/38RAhUd

24. Lozinsky, J. Ukrainians in Canada, 1900–1930 [Online] / J. Lozinsky // Catholic Insight 9/5, 2001, Retrieved from: https://bit.ly/2X4tWCK

25. Marti, F. I Rutheni negli Stati Uniti. Santa Sede e mobilita tra ottocento e Novecento / F. Marti. – Milano: Giuffre Editore, 2009. – 633 p.

26. Martynowych, O. The Ukrainian Bloc Settlement in East central Alberta, 1890–1930: A History / O. Martynowych. – Edmonton: Alberta Culture, 1985. – 421 p.

27. Martynowych, O. Ukrainians in Canada: The Formative Period 1891–1924. / O. Martynowych. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1991. – 564 p.

28. McGowan, M. Rethinking Catholic-Protestant Relations in Canada: The Episcopal Reports of 1900–1901 [Online] / M. McGowan // CCHA, Historical Studies. – 1992. – 59. – P. 11–36. – Retrieved from: https://bit.ly/3yT1cK3

29. McVay, A. God's martyr, history witness: Blessed Nykyta Budka, the first Ukrainian Catholic Bishop of Canada / A. McVay. – Edmonton: Ukrainian Catholic Eparchy of Edmonton, 2014. – 613 p.

30. Moir, J. The Problem of a Double Minority: Some Reflection on the Development of the English-speaking Catholic Church in Canada in the Nineteenth Century / J. Moir // Histoire sociale – Social History. – 1970. – 7. – Pp. 53–67.

31. Motiuk, D. Eastern Christians in the New World: An Historical and Canonical Study of the Ukrainian Catholic Church in Canada / D. Motiuk. – Toronto: Metropolitan Andrey Sheptytsky Institute of Eastern Christian Studies, 2005. – 424 p.

32. Petryshyn, J. & Dzubak, L. Peasants in the Promised Land: Canada and the Ukrainians (1891–1914) / J. Petryshyn & L. Dzubak. – Toronto: James Lorimer & Company, 1985. – 265 p.

33. Popowich, H. To Serve is to Love: The Canadian Story of the Sisters Servants of Mary Immaculate / H. Popovich. – Toronto: [s.n.], 1971. – 355 p.

34. Sellar, R. The Tragedy of Quebec. The Expulsion of Its Protestant Farmers / R. Sellar. – Toronto: Ontario Press, 1916. – Retrieved from: https://bit.ly/3ngKl1w

35. Volik, N. The Ukrainian Sisters Servants of Mary Immaculate and Basilian fathers' activity in Canada in 1901–1925 / N. Volik // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2018. – 4 (139). – С. 19–24.

References

1. Bystrytska, E. (2009). *Vatican's Eastern policy in the context of the Holy See's relations with Russia and the USSR (1878–1964 rr.).* Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky. [*In Ukrainian*].

2. Biletskyi, L. (1951). *Ukrainian pioneers in Canada: 1891–1951.* Winnipeg. [*In Ukrainian*].

3. Volik, N. The Five decrees of the Congregation for the Doctrine of the Faith which impacted on the processes of Greek Catholic Church formation in Canada (1890–1902). *Ukrainian religious studies. Kiev,* 80, 62-67. [*In Ukrainian*].

4. Duhovyi, A. (1962). *Golden Jubilee of the Ukrainian Catholic Church of Canada.* Winnipeg. [*In Ukrainian*].

5. Kazymyra, B. (2013). Problems of the Ukrainian episcopate for Canada. In A. Kolidnyi (ed.), *History of religions in Ukraine in 10 volumes.* Kyiv: Ukrainian Publishing Consortium and UAR, 9, 167-196.

6. Kravec, M. (1964). *The peasantry of Eastern Galicia and Northern Bukovina in the second half of the 19th century*. Lviv; [s.n.], 1964. [*In Ukrainian*].

7. Marunchak, M. (1968). *History of Ukrainians in Canada*. Winnipeg: Nakladom Ukrainskoii Vilnoii Akademii Nauk v Kanadi. [*In Ukrainian*].

8. Marunchak, M. (1966–1967). *Studies in the history of Ukrainians in Canada. Pioneer era*. Winnipeg: Ukrainian Free Academy of Sciences. [*In Ukrainian*].

9. Patarak, I. (2008). The Redemptorist fathers in the social and religious life of Ukrainians in Canada. *Scientific notes of the National University "Ostroh Academy": Historical Sciences,* 11, 119-127. [*In Ukrainian*].

10. Pekar, A. (2001). Metropolitan A. Sheptytsky and Zakarpattia. *Community.* https://bit.ly/3BPNc5F. [*In Ukrainian*].

11. Savaryn, N. (1938). *The role of Basilian fathers in the history of the Ukrainian Greek Catholic Diocese in Canada*. Monder. [*In Ukrainian*].

12. Archieve of the Roman Catholic Archdiocese of St. Boniface (Canada). Letter, Archbishop Langevin à Archbishop Sbarretti: bénédiction de la nouvelle église ruthène; cessation d'un petit schisme ruthène June 10, 1905, 184.1 – Ruteni nella diocesi di St. Boniface, no. L33181.

13. Archieve of the Roman Catholic Archdiocese of St. Boniface (Canada). Rapport Sur La Question Des Ruthenes. Archbishop Adelard Langevin to Donatto Sbaretti. Saint Bonifance f. 0075, Ref. 34013-34016.

14. Boyd, M. & Vickers, M. (2000). 100 years of immigration in Canada. *Canadian Social Trends. Statistics Canada.* https://bit.ly/3A7XrSB

15. Code of Canon Law of the Roman Catholic Church. https://bit.ly/3to3v6E

16. Duravetz, G. (1988). The Ukrainian Canadian. *Taras Shevchenko Virtual Museum Toronto.* https://bit.ly/3l76NHE

17. Hunchak, N. J. (1945). *Canadians of Ukrainian Origin*: *Population*. Winnipeg: [s.n.].

18. Kazymyra, B. (1957). Metropolitan Andrew Sheptyckyj and the Ukrainians in Canada. *Canadian Catholic Historical Association*, 24, 75-86. https://bit.ly/3tmxWu9

19. Laverdure, P. (2018). A Pivotal Year: 1918: année charnièr, *Yorkton Redemptorists* (blog). https://bit.ly/3DZcn7O

20. Laverdure, P. (2004). Achille Delaere and the Origins of the Ukrainian Catholic Church in Western Canada. In: Bruce L. Guenther (Ed.). *Historical Papers: Canadian Society of Church History*. Annual Conference University of Manitoba, 3–4 June 2004. Manitoba. Pp. 95-113. https://bit.ly/3neMH0W

21. Laverdure, P. (1996). *Redemption and Renewal: The Redemptorists of English Canada, 1834–1994.* Toronto: Dundurn Press.

22. Lencyk-Pawliczko, A. (1994). Ukrainian immigration: A Study in Ethnic Survival. In A. Lencyk-Pawliczko (ed.) *Ukraine and Ukrainians throughout the World: A Demographic and Sociological Guide to the Homeland and Its Diaspora*, Toronto: University of Toronto Press. DOI: 10.1111/j.2050-411X.1994.tb00104.x

23. Litterae Apostolicae (1912). *Acta Apostolicae Sedis.* Vol. 4. https://bit.ly/38RAhUd

24. Lozinsky, J. (2001). Ukrainians in Canada, 1900–1930. *Catholic Insight* 9/5, https://bit.ly/2X4tWCK

25. Marti, F. (2009). *I Rutheni negli Stati Uniti. Santa Sede e mobilita tra ottocento e Novecento*. Milano: Giuffre Editore.

26. Martynowych, O. (1991). *Ukrainians in Canada: The Formative Period 1891–1924*. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press.

27. Martynowych, O. (1985). *The Ukrainian Bloc Settlement in East central Alberta, 1890–1930: A History*. Edmonton: Alberta Culture.

28. McGowan, M. (1992). Rethinking Catholic-Protestant Relations in Canada: The Episcopal Reports of 1900–1901. *CCHA, Historical Studies*, 59, 11-36. https://bit.ly/3yT1cK3

29. McVay, A. (2014). *God's martyr, history witness: Blessed Nykyta Budka, the first Ukrainian Catholic Bishop of Canada*. Edmonton: Ukrainian Catholic Eparchy of Edmonton.

30. Moir, J. (1970). The Problem of a Double Minority: Some Reflection on the Development of the English-speaking Catholic Church in Canada in the Nineteenth Century. *Histoire sociale – Social History,* 7, 53-67.

31. Motiuk, D. (2005). *Eastern Christians in the New World: An Historical and Canonical Study of the Ukrainian Catholic Church in Canada*. Metropolitan Andrey Sheptytsky Institute of Eastern Christian Studies.

32. Petryshyn, J. & L. Dzubak. (1985). *Peasants in the Promised Land: Canada and the Ukrainians (1891–1914)*. Toronto: James Lorimer & Company.

33. Popowich, H. (1971). *To Serve is to Love: The Canadian Story of the Sisters Servants of Mary Immaculate*. Toronto: [s.n.].

34. Sellar, R. (1916). *The Tragedy of Quebec. The Expulsion of Its Protestant Farmers.* Toronto: Ontario Press https://bit.ly/3ngKl1w

35. Volik, N. (2018). The Ukrainian Sisters Servants of Mary Immaculate and Basilian fathers' activity in Canada in 1901–1925. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History,* 4 *(*139), 19-24. [*In Ukrainian*]. DOI: 10.17721/1728-2640.2018.139.03

Надійшла до редколегії 25.05.21

Н. Волік, канд. іст. наук, асист.
Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка, Тернопіль, Україна

ПРИЧИНИ КОНФЛІКТІВ МІЖ УКРАЇНСЬКИМИ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКИМИ ІММІГРАНТАМИ ТА ІЄРАРХІЄЮ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ У КАНАДІ (1895–1914)

Українська імміграція відіграла вагому роль в економічному розвитку Канади, а також у формуванні релігійного різноманіття країни. Більшість українців, які прибули до Канади під час першої імміграційної хвилі (1891–1914), належала до Греко-католицької церкви в Галичині, однак їхні взаємовідносини з римо-католицьким духовенством були непростими, насамперед через різницю в мові та обрядах.

У статті з'ясовано, що конкуренція на місійних територіях Західної Канади серед римо-католицького франко- та англо-канадського духовенства сформувало суперництво між ними та погіршило релігійну ситуацію в країні. Доведено, що питання юрисдикції єпископа Греко-католицької церкви в Галичині щодо українських іммігрантів, присутність одруженого греко-католицького духовенства та право власності на придбане церковне майно стали вирішальними у релігійному житті українських іммігрантів під час першої хвилі. Неспроможність римо-католицької ієрархії задовольнити потреби греко-католиків призвела до їх переходу в інші конфесії.

Авторка показує, що з метою припинення зміни конфесійної належності, Комісія у справах Східних обрядів у 1901 р. визнала доцільність приїзду оо. Василіян, а у 1912 р. призначила Н. Будку українським греко-католицьким єпископом Канади. Створення Русинського ординаріату в Канаді (1912 р.) та надання повної юрисдикції єпископу Н. Будці в управлінні громадами сприяло частковому вирішенню наявних конфліктів.

Особливостями і основними наслідками взаємовідносин між українськими греко-католиками та ієрархією Римо-Католицької Церкви у Канаді є те, що: 1) Римо-Католицька Церква була консервативною і приймала рішення керуючись нормами права, а не вимогами часу; 2) українські греко-католицькі іммігранти перетворились із "маленької проблеми" на "велику можливість" для Римо-Католицької Церкви у питаннях оновлення релігійного життя; 3) досвід цих стосунків сприяв подальшому утвердженню Української Католицької Церкви в інших країнах.

Ключові слова: українські іммігранти, Римо-католицька церква, Греко-католицька церква, Руська Греко-католицька церква, Українська Католицька Церква, духовенство, Канада.

УДК 94(55):355.48(=411.21)]"06"
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2021.149.2

Ю. Гоман, канд. іст. наук, доц.
ORCID iD: https://orcid.org/0000-0002-7645-5736
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

В. Люстей, студент магістратури
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНІ ОБСТАВИНИ ПЕРЕМОГИ МУСУЛЬМАН У БИТВІ ПРИ АЛЬ-КАЗІМІ У 633 РОЦІ

Битва при Казімі у 633 році розпочала послідовність успішних перемог воєначальника Халіда ібн аль-Валіда на західному березі річки Євфрат, що відкрило Арабському халіфату можливості для розгрому іранської імперії Сасанідів. Успіх у цьому бою дозволив завершити підкорення арабо-бедуїнських племен владі халіфа та посприяв ісламізації регіону. З'ясовуються обставини та чинники, які дозволили слабоозброєним арабам-мусульманам здобути перемогу над збройними силами іранської імперії. Аналізуються події напередодні та під час битви. Уточнюються чинники, які посприяли арабам здобути перемогу над іранцями. Спростовуються окремі міфи арабських джерел та окреслюється причина їх появи.

Ключові слова: арабські завоювання, Халід ібн аль-Валід, "битва зчеплених", Казіма, арабо-перські війни, Хіра, Сасанідський Іран.

На початку XXI ст. людство постало перед численними викликами, які, на думку багатьох вчених та публіцистів, можуть змусити нашу цивілізацію переосмислити та змінити напрямок свого розвитку. В історії відомо багато фактів суспільних трансформацій, які часто відбувалися через криваве руйнування старих політичних і соціальних інститутів. Яскравим зразком такого масштабного перевороту в житті традиційних суспільств Передньої Азії стала поява ісламу в Аравії та утворення Арабського халіфату. Початок проповіді Мухаммеда у 610 р. не віщував ніяких загроз для великих держав тогочасного світу: Візантійської імперії та Іранської імперії Сасанідів. Більше того, Мухаммед та інші керівники умми не планували руйнувати усталений світопорядок. Ситуація змінилася тоді, коли мусульмани почали перемагати своїх супротивників у прямих бойових зіткненнях. Успішні прикордонні бої переросли у тривалі арабські завоювання, котрі перекроїли карту світу та створили нову світову імперію арабів, що не лише поглинула колишні квітучі давні цивілізації, а й добре налякала "варварську" Європу.

Причини, хід та наслідки арабських завоювань неодноразово ставали об'єктом дослідження багатьох вчених із різних країн світу та в різний час у численних спеціальних і загальних працях. Проте дослідники, як правило, ретельно аналізуючи ключові перемоги арабського війська, які мали безпосереднє значення для формування арабської державності та становлення ісламу, поза увагою залишали так звані другорядні події. Справедливо буде сказати, що причинами такої неуважності дослідників є не лише суб'єктивний чинник, а й надзвичайно фрагментарне та бідне відображення цих подій у письмових джерелах. У цьому контексті слабовивченими залишаються перші кроки арабських військ при вторгненні на територію Сасанідського Ірану. Хоча перші успішні бої мусульман у війні з Іраном мали важливе стратегічно-психологічне значення, адже показали бедуїнським племенам північно-східної Аравії, які сумнівалися в ісламі, непереможність мусульман та відсутність божественної підтримки у язичників-зороастрійців. Крім того, пророк Мухаммед однією з обов'язкових ознак покірності Аллагу визначив неухильну сплату закяту, що не подобалося родовим вождям. Через це халіфові Абу Бакру, задля збереження лояльності заможної бедуїнської родоплемінної верхівки, доводилося пропонувати компенсацію втрат від закяту у вигляді багатої військової здобичі під час успішного пограбування іранського прикордоння. З огляду на означені умови, мусульманським бойовим командирам у разі поразок просто б не вдалося мобілізувати на війну ополчення місцевих арабських племен. Саме тому ретельний аналіз перших боїв мусульман з іранцями стає надзвичайно актуальним та важливим для комплексного розуміння усього перебігу арабських завоювань.

Вторгнення мусульман до прикордоння Сасанідського Ірану розпочалося у квітні 633 року з походу мусульманського війська під проводом Халіда ібн аль-Валіда із аравійської Ямами до міста Хіри на лівому березі Євфрату, що було центром християнізованих арабських племен колишнього царства Лахмідів, яке було анексоване на початку VII ст. Сасанідами. Конкретні цілі, які переслідував халіф Абу Бакр, спрямовуючи Халіда до іранського прикордоння, наявні у дослідників джерела не дозволяють встановити. Відомо лише, що допомоги у набігах на іранське пограниччя у Приєвфратті Абу Бакра попросив один із лідерів бедуїнського племінного об'єднання бакритів Мутанна ібн Харіт, який таким чином хотів зміцнити свою владу над одно-

© Гоман Ю., Люстей В., 2021

племінниками, котрі значною мірою орієнтувалися на Сасанідський Іран. Однозначно можна сказати, що його результати були неочікуваними і далекосяжними для мусульман, бо він показав арабо-мусульманській державі слабкість імперії Сасанідів. Перш ніж потрапити на територію Сасанідського прикордоння, мусульманам необхідно було подолати форпости іранців, що прикривали наїжджені дороги з джерелами води до Євфрату. Поразка Халіда на самому початку походу цілком могла б перекреслити плани мусульман не лише у пограбуванні Ірану, а й щодо зміцнення ісламу серед арабських племен північно-східної Аравії. Саме тому метою цього дослідження є ретельний аналіз перебігу першої битви загону мусульман Халіда ібн аль-Валіда поблизу містечка Казіма, яку пізніші джерела назвали "битвою зчеплених", та з'ясування обставин і чинників перемоги мусульман у цьому бою.

Левова частина інформації про битву мусульманського війська Халіда ібн аль Валіда із Сасанідським Іраном при аль Казімі міститься в "Історії пророків і царів" мусульманського історика і компілятора рубежу IX – X ст. Абу́ Джафара Мухамеда ібн Джаріра ат-Табарі (839-923) [8, с. 21-36; 16]. Праця Ат-Табарі суто компілятивна, але її цінність полягає в тому, що автор для свого твору ретельно скопіював низку праць попередніх ісламських істориків, які до нашого часу не збереглися в оригіналі. Перевагою текстів ат-Табарі є його скрупульозність у наведені існадів розміщуваної інформації. Більше того, в "Історії пророків і царів" часто наводяться різні погляди на ту чи іншу проблему або відмінні від загальних уявлень повідомлення. Ат-Табарі намагається передавати повідомлення своїх інформаторів без власних інтерпретацій та оціночних суджень. Однак його твір має комплекс суттєвих недоліків. Зокрема в частині повідомлень про початок мусульмано-іранського протистояння зустрічається плутанина в датуванні подій та правлінні іранських шахів; часто події, які описуються послідовно, передаються не в хронологічному порядку. Більше того, регулярно інформаційні пласти різних за часом подій перемішані, а фактичний матеріал викладений у контексті іншого сюжету. Головним інформатором ат-Табарі у повідомленнях про битву при Казімі, згідно з науковими дослідженнями, був Сайф ібн Омар ал-Асаді ат-Тамімі, арабський історик VIII ст. із Куфи, декілька праць якого повністю були присвячені військово-політичним аспектам арабських завоювань Ірану. Праці Сайфа в оригіналі не збереглися і дійшли дотепер майже виключно у переказі ат-Табарі. Сучасники ат-Табарі у більшості своїй ставилися до повідомлень Сайфа з недовірою та вважали їх недостовірними. Поряд із Сайфом, ат-Табарі використовував праці Хішама ібн аль Калбі, Мадаіні, Вакіді, ібн Ісхака. В історіях ат-Табарі міститься багато імен, назв, цікавих фактів, які підтверджуються інформацією інших джерел. У цьому контексті історичний твір ат-Табарі є найінформативнішим і найдетальнішим з усіх арабо-мусульманських джерел.

Додаткова і самостійна інформація про битву при аль Казімі подається також у "Книзі завоювання країн" Абу-ль-Хасана Ахмада аль-Балазурі, який жив і працював упродовж IX ст. при дворі Аббасидських халіфів. Твір аль-Балазурі описує арабські завоювання від війн пророка Мухаммеда і присвячує військово-політичним подіям в окремих регіонах великі розділи. На відміну від ат-Табарі, аль-Балазурі, поряд із військовими питаннями, висвітлює також соціально-економічну проблематику. Аль-Балазурі, описуючи події, широко застосовує власні інтерпретації та пояснення, що часто шкодять об'єктивній оцінці того чи іншого історичного факту, бо матеріал подається крізь призму історичних уявлень аббасидської політичної традиції. При написанні своєї праці аь-Балазурі спирався на творчість мусульманських істориків старшого покоління: Мухаммеда ібн Саада, аль-Мадаіні, аль-Куфі, аль-Калбі та ін. Повідомлення аль-Балазурі, хоча й менш інформативні за твір ат-Табарі, але дозволяють уточнювати та перевіряти його інформацію.

Дещо інші погляди на події, які передували та наповнювали битву при Казімі, можна знайти у творах ібн аль-Асіра (XIII ст.) та ад-Дінаварі (IX ст.), які підтверджують повідомлення вищенаведених джерел.

Через слабке інформаційне забезпечення, битва при аль Казімі знайшла досить фрагментарне відображення у науковій літературі. Хронологічно послідовний аналіз подій, пов'язаних із битвою, міститься у першому томі "Історії халіфата" російського історика-арабіста О. Г. Большакова [2], який більшою мірою відображає соціальні та політичні аспекти цієї події. Приділяє увагу маршруту руху війська Халіда ібн аль Валіда до Іраку, а висновки про саму битву фактично повторюють повідомлення ат-Табарі. Пакистанський військовий історик А. І. Акрам [1] також приділяє місце битві при Казімі у своїй монографії про особу Халіда ібн аль Валіда. Одначе, реконструкція битви цим автором скоріше нагадує панегірики на честь талантів Халіда та торжества мусульманської зброї. Автор сучасною мовою переповідає інформацію ат-Табарі, хоча і намагається дати інтерпретацію перебігу битви із позицій військового XX ст. Побіжно битву при аль Казімі згадують у своїх дослідженнях арабських завоювань європейські історики Г'ю Кеннеді [6] та Девід Ніколє [14], але спеціального аналізу вони не здійснюють.

За повідомленнями ат-Табарі, Халід ібн аль Валід, вирушаючи до південної Месопотамії, повідомив намісника портового міста Убулла про свої наміри навернути мешканців його провінції в іслам або, у разі відмови, розграбувати і повбивати непокірних язичників. У свою чергу, мозбед Убулли – Хормузд – повідомив шахський уряд про загрозу з боку аравійських бедуїнів, і зібравши наявні сили та ополчення, не чекаючи підкріплення зі столиці, вирушив назустріч мусульманському війську, яке перехопив поблизу караванної стоянки та колодязя Казіма, на кордоні Сасанідського Іраку із аравійським степом. Під час нетривалого, але запеклого бою, іранці, втративши свого ватажка та зазнавши значних втрат, були змушені рятуватися втечею. До рук мусульман потрапила значна здобич, серед якої були мішки з ланцюгами, в які іранський воєначальник Хормузд, за свідченнями джерел, хотів заковувати полонених арабів. Факт наявності ланцюгів спонукав частину авторів джерел, а вслід і науковців, називати бій при Казімі "битвою зчеплених" або "битвою кайданів". Наступні поразки іранських сил у Приєвфратті були динамічним наслідком розгрому при Казімі. Арабо-мусульманські джерела називають "битву зчеплених" блискучою перемогою підтриманих Богом мусульман над язичниками, яка стала ключем до Сасанідського Іраку [16, с. 1-13].

Перш ніж аналізувати сам бій та його результати, необхідно уточнити чисельність вояків, які брали участь у битві, а також якість та кількість їхнього озброєння, адже від цього залежить оцінка масштабів цієї події та її значення. В історіографії називаються деякі цифри щодо чисельності війська Халіда ібн аль-Валіда, але їх порядок відрізняється в рази. Зокрема, пакистанський військовий історик А. І. Акрам, спираючись на повідомлення ат-Табарі, нараховує чисельність мусульманського війська при Казімі у 18 тис. вояків [1, с. 221], а російський арабіст О. Г. Большаков говорить про 10 тис.

мусульман Халіда та 8 тис. ополченців, що приєдналися до мусульман уже після Казіми [2, с. 212]. Британський медієвіст Г'ю Кеннеді сили мусульман при аль-Казімі оцінює у тисячу вояків [6, с. 140]. Таке різноманіття думок пояснюється тим, що інформатори арабських джерел передавали відомості по пам'яті через тривалий час після описуваних подій, а тому часто плутали той чи інший похід або військову кампанію. До того ж, наступ мусульман на Ірак здійснювався традиційною тактикою невеликих арабських набігів на прикордоння, а не широким фронтом завоювання території. Можна припустити також, що джерела замовчують значну частину бойових дій мусульман з іранцями, де вони програвали, але інформаційне відлуння про них в усних переказах могло залишатися.

Халід ібн аль-Валід вирушив до нижньої течії Євфрату після придушення антимусульманського виступу племінного об'єднання ханіфітів у Ямамі і першим об'єктом захоплення мало стати місто-порт Убулла, що знаходилося практично на узбережжі Перської затоки, та серед бедуїнів вважалося морськими воротами до Іраку, через які велася активна торгівля з Індією. За повідомленнями арабських середньовічних істориків, армія мусульман, що воювала в Ямамі, нараховувала 4 тис. вояків [2, с. 198], які після замирення ханіфітів були розпущені по домівках. На думку німецького історика К. Беккера, Халід вирушив до Іраку на чолі загону в 500 вершників [11, с. 78]. Арабська традиція наполягає, що загін Халіда дорогою до Іраку наповнювався добровольцями з місцевих бедуїнських племен, яких набралося не менше 10 тис. Однак, такі оптимістичні заяви не корелюються із ситуацією, яка склалася у північно-східній частині аравійського степу в цей період. Лояльність багатьох племен цього регіону до мусульманського халіфа була підтверджена лише напередодні і багатьох до покори змусили силою, тому досить сумнівним видається масовий вступ добровольців до лав війська, яке мало кинути виклик Сасанідській імперії. Доказом незначних сил, якими командував Халід ібн аль-Валід, слугує той факт, що коли Халіда було перенаправлено в Сирію у 634 році, його військовий загін нараховував близько 900 вояків, на що вказує аналіз О. Г. Большакова [3, с. 22]. Розповідь ат-Табарі про 18 тис. вояків у армії Халіда характеризується низкою неправдоподібних елементів. Передусім, він повідомляє, що все це військо сконцентрувалося в укріпленні ан-Нібадж в Ямамі, а вже звідти організовано вирушило до іранського кордону. Зокрема, в ан-Нібаджі були загони бакритів, тамімітів та інших союзних бедуїнських племен. Виходячи з цієї логіки, Мутанна ібн Харіт мусив з-під Убулли, де він промишляв набігами, за повідомленнями того ж таки ат-Табарі, здійснити марш до Ямами, а вже звідти рухатися знову до Хіри. Такий розвиток подій є не лише нелогічний, а й економічно невигідний, адже під час таких маневрів необхідно було забезпечувати військо водою, фуражем та продовольством. По-друге, повідомлення інформаторів ат-Табарі має занадто круглі цифри особового складу бойових підрозділів, які нараховують по 2000 вояків. По-третє, ат-Табарі повідомляє, що військо на марші було розділене на декілька груп, які рухалися на відстані одно-дводенного переходу один від одного, що знову ж таки змушує сумніватися у доцільності збирання усіх військ у ан-Нібаджі. Більше того, кожна група мала власну мету руху. Згадуваний вже Мутанна ібн Харіт мав рухатися до Хіри, сам Халід та інші групи мали точкою збору колодязь аль-Хуфайр, що розташовувався приблизно в 50 км від Убулли.

Таким чином, аналіз повідомлень ат-Табарі дозволяє говорити, що Халід вирушив з ан-Нібаджа на чолі війська чисельністю не більше 1 тис. вершників. Перед ним рухалися невеликі роз'їзди вербувальників, завданням яких було залучення добровольців із місцевих племен, розвідка місцевості і ситуації у прикордонні та, можливо, дезінформація іранців про реальну чисельність мусульманських загонів. Колодязь-стоянка аль-Хуфайр було визначено Халідом, як точку концентрації мобілізованих бедуїнів перед нападом на Убуллу. Про недостовірність факту значної чисельності загону Халіда також говорить і слабке оснащення арабів-бедуїнів якісною зброєю та спорядженням. До початку масштабних завоювань арабський воїн Аравії був укомплектований досить примітивно, а його озброєння і обладунки практично не змінювалися через слабку виробничу базу в Аравії. На рельєфах I-III ст., знайдених в Пальмірі, бедуїнський воїн одягнений у туніку і плащ, озброєний списом, луком зі стрілами, довгим прямим мечем і невеликим круглим щитом із бляхами на зовнішній стороні та руків'ями на внутрішньому боці [15, с. 5-46].

Також, не можна залишати поза увагою і той факт, що халіф Абу Бакр, окрім Халіда ібн аль-Валіда, спрямував на Хіру у Приєвфраття ще й військовий загін Іяда ібн Ганма, який мав вийти до Хіри з північного заходу, з боку оази Думат аль-Джандал, що у північно-аравійському степу. Ат-Табарі вказує, що, за розпорядженням Абу Бакра, той із воєначальників, котрий першим підійде до Хіри, очолить об'єднану мусульманську армію в Іраку [16, с. 10], що спонукало Халіда рухатися надзвичайно швидко. Динаміка руху загону Халіда повністю підтверджує свідчення ат-Табарі і може слугувати додатковим аргументом щодо невеликої чисельності мусульман Халіда на шляху до Казіми.

Перебіг сутичок між мусульманами та язичниками в період рідди вказує на те, що бої велися майже виключно у пішому строю. Верблюди і коні головним чином розглядалися як засоби транспортування припасів, зброї та спорядження [10, с. 453]. Вершники на конях становили, як правило, декілька відсотків від загальної кількості бійців. Варто згадати битву при Ухуді, де мекканське військо складалося з 3000 вояків, з яких лише 700 мали обладунки, а 200 мали коней [2, с. 113]. Серед арабів зустрічалися обладунки та зброя візантійського та сасанідського типу, які були великою цінністю – їх могли дозволити собі лише дуже заможні представники бедуїнської еліти. Так, коли у 602 р. Сасаніди ліквідували автономне Лахмідське царство у Приєвфратті, іранський уряд вимагав від арабських вождів племені бакритів повернення 400 або 800 обладунків, які вони отримали від останнього лахмідського правителя. Важливим для розуміння надзвичайної цінності класичних обладунків для арабських племен є факт того, що, на відмову бакритів повернути їх, іранський уряд організував масштабний каральний похід. Однак ця зброя та спорядження дозволили бедуїнам розгромити карателів у битві при Зу-Карі у 604 р. [8, с. 83].

У пізній арабській історіографічній традиції Халід ібн аль-Валід позиціонується як успішний полководець, військовий реформатор і тактик, що активно починає використовувати вершників у боях. Одначе в 633 р. у Халіда навряд чи було значне число ветеранів, які освоїли його тактичні прийоми та були добре озброєними.

Якщо про чисельність арабо-мусульманського війська джерела містять хоч якусь правдоподібну інформацію, то про сили іранців, якими володів намісник Убулли Гормузд, відомості повністю відсутні. Однозначно можна сказати, що війська намісника Убулли складалися з професійних військових підрозділів, опол-

чення місцевих землевласників та лояльних арабів-християн. Спираючись на практику боїв іранців із нападами кочовиків-бедуїнів у попередній час, можна впевнено стверджувати, що чисельність арабських конфедератів була в рази більшою за загони самих іранців. Зокрема, у вже згадуваній битві при Зу-Карі, сасанідська армія нараховувала 2000 іранських вояків та 3000 конфедератів з арабського племені тагліб. Інформатори ат-Табарі наполягають, що ставлення місцевих арабських племен Нижнього Приєвфраття до мозбеда Гормузда було вкрай негативним через його пихатість та жорстокість щодо бедуїнів. Правдивість цих свідчень підтвердити неможливо, але відданість арабських союзників Ірану в цьому регіоні була порушена розчаруванням через ліквідацію автономії арабського Лахмідського царства та посилення податкового тиску на конфедератів в умовах політичних негараздів у Сасанідській імперії.

Наявність в ополченні Гормузда професійних військових підрозділів сасанідської армії підтверджується згадкою арабськими авторами поряд із мозбедом також двох воєначальників – Кубада та Анушаджана, які, за переказами, належали до представників сасанідської аристократії та були нащадками королівського роду [16, с. 12]. Враховуючи систему комплектації та структуру іранської армії того часу, родичі правителя належали до категорії вищої сасанідської війської знаті, яка іменувалася "Wuzurg", а отже повинні були очолювати підрозділи іранської важкої кінноти [13, с. 13-21]. Крім того, після поразки під Казімою, саме підрозділи Кубада та Анушаджана зуміли відступити та зберегти свою боєздатність.

Іранська армія у 633 р. була ослаблена тривалою війною з Візантією та участю у внутрішніх усобицях за шахську владу, але при цьому професійні її підрозділи залишалися добре навченими, озброєними та оснащеними. Ядро війська складали важка кіннота та піхота, які формувалися з вищих прошарків суспільства та сільської заможної верхівки. Значну роль у бойових порядках іранців Сасанідської імперії відігравали піші та кінні лучники. Сасанідський лук був великого розміру, загальною довжиною до півтора метри і дуже потужним, але через це його скорострільність була нижчою, ніж у арабських луків [4, с. 63]. Іранська військова теорія розробила й успішно використовувала на практиці впродовж століть низку тактичних прийомів та бойових порядків. Зокрема, військо шикувалося перед боєм у дві лінії з розбивкою на центр, лівий і правий фланги. При цьому лівий фланг завжди мав лише оборонятися, а наступ здійснювали лише центр та правий фланг. Середньовічне іранське військове мистецтво вимагало від полководця не розпочинати бій першим, якщо не досягнуто три-чотириразову перевагу в силах або коли ворог увірвався в країну. Іранські командири мусили ретельно підбирати поле бою і обирати місце так, щоб "сонячні промені та вітер були за спиною бойових порядків" [5, с. 18].

У розпорядженні дослідників відсутні описи іранських воїнів, які першими зустріли мусульманські напади на Ірак. Проте, користуючись принципом уніфікації війська, який був притаманний Сасанідам, з великою долею вірогідності можна стверджувати, що іранський воїн носив двогранний конусоподібний залізний шолом з бармицею, кольчужну сорочку з коротким рукавом довжиною до стегон, пластинчасті поручі та поножі поверх шкіряних штанів. Піхотинець був озброєний довгим списом, великим плетеним щитом, прямим мечем, кинджалом та булавою. Захист вершника та його коня складався з ламелярного обладунку [13, с. 44; 5, с. 74-75, 83-84].

Сукупність наведеного вище матеріалу дозволяє стверджувати, що Гормузд цілком обґрунтовано вважав, що наявних у нього військових ресурсів недостатньо для успішного протистояння мусульманському нападові. Саме тому він направив запит про допомогу до центрального командування, яке не залишило його звернення поза увагою, і на Нижній Євфрат було споряджено військову допомогу на чолі з воєначальником Каріном [16, с. 16-17]. При цьому Гормузд, виконуючи посадові інструкції мозбеда як "вартового кордону", вирушив на зустріч мусульманському війську, щоб затримати його просування вглиб країни до підходу підкріплення. Попри блискавичне пересування загону Халіда з Ямами до Нижнього Євфрату, іранський воєначальник Гормузд, проявивши надзвичайні моторність та професійність, випередив мусульман та спробував перекрити шлях їхнього просування до Убулли. Однак, до Убулли можна було потрапити двома дорогами: прямою, через колодязь аль-Хуфайр (аль-Хафір) та з невеликим відхиленням на південний-схід до Перської затоки через містечко Казіму. Обидва шляхи завершували досить посушливий відрізок торгового шляху і увінчувалися рясними джерелами води, які дозволяли перепочити перед Убуллою. Ймовірно, Гормузда було введено в оману щодо вихідної точки збору сил Халіда й іранське військо зайняло Казіму. Проте, як пише ат-Табарі, Халід першопочатково орієнтувався на аль-Хуфайру і незмінно рухався туди. Коли Гормузда повідомили про точний маршрут пересування мусульман, то він швидким маневром перемістив свої сили до аль-Хуфайри. В сучасній історіографії місцезнаходження аль-Казіми (Казіма) встановлено точно, а от щодо розташування аль-Хуфайра (в деяких джерелах аль-Хафір) ведеться гостра дискусія. З'ясування цієї проблеми лежить поза рамками даного дослідження, а тому при аналізі матеріалів буде використано версію російського вченого Большакова О. Г., який визначав, що шляхи між аль-Хуфайром та Казімою по прямій розходяться не більше 50-ти кілометрів [2, с. 213].

Дізнавшись від арабів-бакритів, які приєднувалися до мусульман, що в аль-Хуфайрі його чекає іранське військо, Халід ібн аль-Валід повертає на Казіму. Такий хід змушує Гормузда швидким маршем спекотними днями рухатися знову до Казіми. Треба віддати належне іранцям, які випередили супротивника на декілька годин і знову зайняли Казіму, що поставило мусульман та їхніх союзників у скрутне становище, адже через брак води відступати вони вже не могли. Попри успішність маневрів, становище іранського війська було також досить скрутним, зокрема через виснаженість багатокілометровими переходами, через неможливість ретельно підготувати позиції перед боєм, через невпевненість у лояльності конфедератів, яким не подобалась суворість походів [1, с. 224].

Попри серйозну втому, Гормузд вишикував свої війська за класичним тактичним порядком, розділивши стрій на центр і фланги, та очікував кроків Халіда, що повністю відповідало іранській вичікувальній стратегії. З іншого боку військо мусульман мало свіжих коней, адже пересувалося на верблюдах. Не можна відкидати й ту можливість, що до Халіда під Казіму могли прибувати підкріплення із навколишніх бакритських племен, яких міг тут мобілізувати Мутанна ібн Харіт. Крім того, перед початком бою пройшов досить рясний дощ, який дозволив арабам напоїти худобу та поповнити свої запаси води, бо за лінією розташування мусульманських загонів знаходилася смуга скелястих пагорбів, де в скель-

них впадинах зібралася дощова вода. Ймовірно, дощ тривав досить довго, що, на відміну від мусульман, завдало іранцям додаткових труднощів. Зокрема, відсирілі тятиви луків, тому що іранські стрілки вже були готовими до бою, а тому тятива була в натягнутому положенні. Поряд із цим, дощ відклав початок бою на середину дня, а відповідно сонце почало світити в обличчя іранських вояків. Можна допустити ще одну проблему, пов'язану з дощем, з якою зіштовхнулися іранські воєначальники. Дощ розмочив верхній шар піску на рівнині перед Казімою, що ускладнило пересування важкоозброєної піхоти та кінноти, утруднюючи їхню маневреність.

За таких несприятливих умов Гормузд, вірогідно, погодився розпочати ініційовані Халідом переговори, щоб відкласти час початку бойовища або домовитися про перемир'я. Допустимість такого висновку, попри відсутність згадок про переговори у джерелах, пояснюється розповіддю ат-Табарі про двобій Халіда з Гормуздом перед початком битви. Більше того, інформатори ат-Табарі звинувачують іранського воєначальника у підступності під час поєдинку, який нібито хотів, за допомогою тілоохоронців, схопити та вбити Халіда. Лише героїзм відважного молодого мусульманина аль-Ка'ка ібн Амра зірвав підступ іранців і дозволив Халіду вбити Гормузда [16, с. 12].

По-перше, описана розповідь спростовується тим, що в практиці іранської еліти не могло бути виклику на двобій особи, яка не сприймається за достойного супротивника, а Халід в очах аристократа Гормузда був варваром. По-друге, арабські джерела вказують, що Гормузд зажадав рукопашного бою без зброї, що в умовах непримиренної сутички має вигляд повної нісенітниці. По-третє, вбивство Гормузда принесло найбільшої користі саме мусульманам, бо загибель намісника позбавляла арабських конфедератів договірної необхідності продовжувати битву зі своїми одноплемінниками. Психологічно, втрата військового вождя була найзгубнішою саме у менталітеті арабів, а не іранців. До того ж, смерть Гормузда не призвела до знищення іранських професійних військових підрозділів, які під командуванням своїх офіцерів, користуючись вечірніми сутінками, відступили до Євфрату.

Наведені аргументи дозволяють висунути гіпотезу, що перед битвою саме Халід ібн аль-Валід виманив іранського воєначальника на переговори та підступно його вбив. З метою вибілення репутації Халіда, на наш погляд, надалі було проведено масовану дискредитацію іранського воєначальника у повідомленнях джерел. Очорнення Гормузда допомагало мусульманам Халіда не лише привертати на свій бік місцеві племена бедуїнів, що орієнтувалися на Іран та були християнами, а й дозволяло нівелювати злочин, який проти нього вчинив мусульманин Халід, адже порушення договорів не віталося також і мусульманською традицією.

Перемога при Казімі не дозволила Халіду ібн аль-Валіду захопити Убуллу, яка потрапила в руки мусульман лише через рік, а також не призвела до вторгнення арабів-мусульман на територію самої Сасанідської імперії. Проте, битва при Казімі дала мусульманам багату військову здобич, що, окрім грошей, цінностей та продовольства, складалася із запасів зброї та військового спорядження. Конкретні об'єми отриманої здобичі наявні джерела не повідомляють, але в унісон повідомляють про її значущість. Взагалі, арабські джерела якось дивно мало місця приділяють опису самої битви, але при цьому багато говорять про багатство здобичі і навіть перераховують та описують окремі здобуті речі. Зокрема, величезне захоплення у арабів викликає офіцерський шолом Гормузда, який нібито оцінювався у сто тисяч дирхемів і був переданий Абу Бакром Халіду за перемогу над іранцями. Ясна річ, що цей сюжет є фантастичним і направлений на возвеличення самого Халіда та його успіху при Казімі. З арабськими переказами про велику здобич, захоплену Халідом у Казімі, можна погодитися лише у тому випадку, коли допустити, що вслід за військами із Убулли до Казіми могли направлятися також обози з військовим спорядженням та платнею, яким мали забезпечуватися не лише потреби контингенту Гормузда, а й військ, які у цей час вирушили із Ктесифону йому на допомогу. Припустимо також, що іранський намісник Убулли, який вповні міг бути довіреною особою шаха Єздигерда та його уряду, доставляв на кордон цінності, якими іранці сподівалися купити лояльність бакритських племен. За переказами Мутанна ібн Харіт ібн Шейбан здійснював грабіжницькі набіги на Південну Месопотамію через те, що його плем'я було позбавлене щорічних виплат із Убулли за захист степового кордону Сасанідів, які його предки отримали ще в VI ст. від шахиншаха Хосрова II [8, с. 76]. Якби Гормузду вдалося повернути лояльність бакритських племен до Сасанідської імперії та укласти нові конфедеративні договори з їхніми вождями, то цілком вірогідно, що поширення ісламу на цей регіон могло не відбутися, що загрожувало самому існуванню Арабського халіфату. З огляду на таку реконструкцію, вичерпно пояснюється те значення, якого набула битва при Казимі у пізніх арабських історіографів.

Військова здобич, а також набіги на околиці Убулли дозволили Халіду збільшити чисельність свого війська за рахунок арабських ополченців у декілька разів. Поза сумнівом, на бік мусульман після Казіми переходять вожді цілих племен, а слава й чутки про надзвичайний поєдинок ширяться та відповідають міфам та легендам про непереможність арабів-мусульман та щедрість Аллага до віруючих. Саме ці події і ляжуть у основу фундаменту "Праведного" халіфату, території якого у близькому майбутньому охоплюватимуть Аравійський півострів, Левант, Кавказ, частину Північної Африки від Єгипту до Тунісу та Іранське нагір'я.

Результатом пізньої пропагандистської переробки є повідомлення ат Табарі, ібн Ал Асіра та інших арабських істориків про знахідку серед здобичі у Казімі верблюжих тюків із металевими кайданками або, можливо, ланцюгами. Арабські джерела одностайні у поясненні практичного застосування цієї знахідки іранськими військовими. За їхніми свідченнями, іранські вояки прив'язувалися один до одного, щоб під час бою не тікати і битися до смерті. Як не дивно, але таке тлумачення отримало широку підтримку серед дослідників, особливо у XIX ст. Яскравим послідовником такої теорії виступив пакистанський дослідник та відставний генерал А. І. Акрам, який цілком впевнено стверджував, що "ланцюги часто використовувалися у перській армії для того, щоб пов'язувати в бою воїнів. Як правило, вони бували чотирьох видів у довжину, щоб з'єднувати по три, п'ять, сім або десять воїнів, і їх застосування розцінювалося як спосіб зміцнити силу армії" [1, с. 225]. При тому, автор монографії про Халіда ібн аль Валіда відкидає застосування кайданок як засобу проти дезертирства солдатів з поля бою. Застосування ланцюгів для поєднання воїнів у строю відмічається дослідниками у військовій практиці різних країн та народів [9, с. 79-93] і не завжди така практика була чимось негативним. Однак, щодо використання іранцями ланцюгів у бою

при Казімі виникає багато сумнівів і заперечень. Передусім, у ат Табарі говориться, що ланцюги були у тюках для перевезення на верблюдах, де їх і знайшли мусульмани Халіда [16, с. 13]. Жодного свідчення про знаходження ланцюгів на полі бою джерела не містять, хоча подається декілька варіантів роздумів про шкідливість сковування людей під час бою. По друге, сковування відносно нечисленного війська, яким командував Гормузд при Казімі, було абсолютно недоцільним, бо воювати доводилося з арабською легкою кіннотою, яка в будь-який момент могла обійти невеликий стрій з флангів. До того арабська легка кіннота в силу свого функціонального призначення не могла прорвати іранський стрій важкої списоносної піхоти з фронту, а отже зміцнення шеренг ланцюгами було б шкідливим і нерозумним. Врешті, перевезення вантажу ланцюгів із собою у гонитві за мобільним військом Халіда від Убулли до Казіми, а потім до аль Хуфайра і навпаки, гальмувало й без того повільне піше військо Гормузда, що знову-таки суперечить здоровому глузду. Арабські автори хоч і дискредитують Гормузда, але вказують на його військову професійність. Таким чином, сюжет про ланцюги потрапив до опису битви при аль Казімі з якогось пізнішого зіткнення арабів з іранцями, а тому називати битву під Казімою "битвою кайданів або битвою зчеплених" є науково хибним і не аргументованим.

Підбиваючи підсумки здійсненому дослідженню, можна впевнено стверджувати, що битва при аль-Казімі з військової точки зору була незначною і другорядною сутичкою іранських прикордонників із кочовиками-грабіжниками, які на початку VII ст. відбувалися часто. Чисельність задіяних у бою вояків з обох боків була не значною. Фактично, битва при Казімі була сутичкою арабів-мусульман з арабами немусульманами за підтримки невеликого контингенту професійних іранських військ. Іранське командування дотримувалося пасивної та вичікувальної тактики ведення бойових дій, в той час як арабський воєначальник Халід ібн аль Валід застосовував тактику мобільного швидкого маневрування. Іранське військо та їхні союзники були змушені розпочинати бій після тривалого виснажливого маршу пустелею та ослабленим бойовим духом. Умови поля бою були нав'язані іранському командуванню Халідом та характеризувалися низкою несприятливих моментів, що погіршували боєздатність іранських вояків. На початку самої битви арабам вдалося заманити в пастку іранського полководця Гормузда та вбити його, що ще більше погіршило морально-психологічний стан союзних Сасанідам арабських конфедератів і призвело до їхньої втечі з поля бою.

Перемога у битві при Казімі мала для мусульман велике етнополітичне значення, бо дозволила схилити племена арабів-немусульман приєднатися до Арабського халіфату в боротьбі з чужорідними іранцями. Внаслідок перемоги при аль Казімі до рук мусульман потрапили значні матеріальні ресурси у якості військової здобичі, які спрямовувалися іранським урядом для підкупу бедуїнських вождів.

Битву при аль Казімі науково не доцільно іменувати "битвою ланцюгів" або "зчеплених" через абсолютну вигаданість сюжету про вантаж залізних ланцюгів у обозі іранського війська. Факт зв'язування вояків при бойових шикуваннях мав місце в іранській військовій практиці, але у битві при Казімі його застосування було недоречним.

Список використаних джерел

1. Акрам А. И. Рыцарь пустыни. Халид ибн ал-Валид. Крушение империй / А. И. Акрам. – Санкт Петербург: Диля, 2009. – 475 с.
2. Большаков О. Г. История Халифата. Т. 1. Ислам в Аравии (570-633) / О. Г. Большаков. – Москва: Восточная литература РАН, 2000. – 312 с.
3. Большаков О. Г. История Халифата. Т. 2. Эпоха великих завоеваний (633-656) / О. Г. Большаков. – Москва: Восточная литература РАН, 2002. – 294 с.
4. Дмитриев В. А. "Всадники в сверкающей броне": Военное дело сасанидского Ирана и история римско-персидских войн. – Санкт Петербург: Петербургское Востоковедение, 2008. – 368 с.
5. Дмитриев В. А. Некоторые аспекты военной тактики персов сасанидской эпохи: теория и практика / В. А. Дмитриев // Вестник Псковского государственного университета. Серия: Социально-гуманитарные науки. – 2011. – Вып. 13. – С. 15-19.
6. Кеннеди Х. Великие арабские завоевания / Х. Кеннеди. – Москва: АСТ, 2010. – 475 с.
7. Колесников А. И. Завоевание Ирана арабами (Иран при первых "праведных" халифах) / А. И. Колесников. – Москва: Наука, 1982. – 269 с.
8. Колесников А. И. Иран в начале VII века / А. И. Колесников. – Ленинград: Наука, 1970. – 144 с.
9. Нефёдкин А. К. "Скованы одной цепью": о феномене связывания воинов в боевом построении / А. К. Нефёдкин // Псковский военно-исторический вестник. – 2016. – Вып. 2. – С. 79-94.
10. Нефёдкин А. К. Дромадеры в военном деле арабов (XII в. до н. э. – VII в. н. э.) / А. К. Нефёдкин // Российский археологический ежегодник. – 2013. – №3. – С. 442-459.
11. Becker, C. H. Vom warden und wesen der islamischen Welt / C. H. Becker. – Leipzig: Qelle & Meyer, 1924. – 534 s.
12. Kadhima. Kuwait in early centuries of Islam / Ed. D. Kennet. – Kuwait: National Council for Culture, Arts and Letters of the State of Kuwait in cooperation with Durham University, 2014. – 60 p.
13. Karamian, G. & Farrokh, K. & Maksymiuk, K. A Synopsis of Sasanian Military Organization and Combat Units / G. Karamian, K. Farrokh, K. Maksymiuk. – Tehran; Siedlce: Publishing House of Siedlce University of Natural Sciences and Humanities, 2018. – 158 c.
14. Nicolle, D. The Great Islamic Conquests AD 632-750 / D. Nikolle. – Oxford: Osprey Publishing, 2009. – 96 p.
15. Sołtan, A. Ikonografia meharystów palmyreńskich / A. Sołtan // Studia Palmyreńskie. – 1969. – T. 3. – S. 5-46.
16. The History of al-Tabari. Vol. XI: The Challenge to the Empires / Ed. Khalid Yahya Blankinship. – Albany: State University of New York Press, 1993. – 261 p.

References

1. Akram, A. (2009). *Desert Knight. Khalid ibn al-Walid. Collapse of the Empires*. Saint Petersburg: Dilya. [*in Russian*]
2. Bol'shakov, O. (2000). *History of Caliphate. Vol. 1: Islam in Arabia (570-633)*. Moscow: Oriental Literature. [*in Russian*]
3. Bol'shakov, O. (2000). *History of Caliphate. Vol. 2: Age of the Great Conquests (633-656)*. Moscow: Oriental Literature. [*in Russian*]
4. Dmitriev, V. (2008). *"Horsemen in the Shining Armor": Warfare of Sasanian Iran and History of Roman–Iranian Wars*. Saint Petersburg: Petersburg's Oriental Studies. [*in Russian*]
5. Dmitriev, V. (2011). Some Aspects of the Persian War Tactics of Sasanian Era: Theory and Practice. *Bulletin of State University of Pskov. Series: Social Sciences and Humanities, 13,* 15-19. [*in Russian*]
6. Kennedy, H. (2010). *The Great Arab Conquests*. Moscow: AST. [*in Russian*]
7. Kolesnikov, A. (1982). *Arab Conquest of Iran (Iran under the First "Righteous" Caliphs)*. Moscow: Science. [*in Russian*]
8. Kolesnikov, A. (1970). *Iran in the early 7th century*. Leningrad: Science. [*in Russian*]
9. Nefyodkin, A. (2016). "Shackled by One Chain": about the Phenomenon of Binding Warriors in a Combat Formation. *Pskov Historical and Military Bulletin, 2,* 79-94. [*in Russian*]
10. Nefyodkin, A. (2013). Dromedaries in Arab Warfare (12th century BC – 7th century AD). *Russian Archaeological Annals, 3,* 442-459. [*in Russian*]
11. Becker, C. H. (1924). *Vom warden und wesen der islamischen Welt*. Leipzig: Qelle & Meyer.
12. Kennet, D. (Ed.). (2014). *Kadhima. Kuwait in early centuries of Islam*. Kuwait: National Council for Culture, Arts and Letters of the State of Kuwait in cooperation with Durham University.
13. Karamian, G. & Farrokh, K. & Maksymiuk, K. (2018). *A Synopsis of Sasanian Military Organization and Combat Units*. Tehran; Siedlce: Publishing House of Siedlce University of Natural Sciences and Humanities.
14. Nicolle, D. (2009). *The Great Islamic Conquests AD 632-750*. Oxford: Osprey Publishing.
15. Sołtan, A. (1969). Ikonografia meharystów palmyreńskich. *Studia Palmyreńskie, 3,* 5-46.
16. Blankinship, Khalid Yahya. (Ed.). (1993). *The History of al-Tabari. Vol. XI: The Challenge to the Empires.* Albany: State University of New York Press.

Надійшла до редколегії 23.05.21

Yu. Goman, PhD in History, Associate Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

V. Liustei, Master's Student
Taras Shevchenko Kyiv National University, Kyiv, Ukraine

MILITARY AND POLITICAL CIRCUMSTANCES OF THE VICTORY OF THE MUSLIMS IN THE BATTLE OF AL-KAZIMA IN 633

The Battle of Kazima in 633 marked the beginning of a series of successful victories by General Khalid ibn al-Walid on the west bank of the Euphrates, which opened up opportunities for the Arab Caliphate to defeat the Iranian Sassanid Empire. The battle was a minor and secondary skirmish between Iranian border guards and nomadic robbers. The number of soldiers involved in the battle on both sides was not significant. In fact, the battle of Kazima was a clash between Arab Muslims and non-Muslim Arabs with the support of a small contingent of professional Iranian troops. The Iranian command followed passive and wait-and-see tactics, while the Arab military leader Khalid ibn al-Walid used mobile rapid maneuvering tactics to determine its course. The Iranian army and its allies were forced to fight after a long grueling march through the desert and weakened fighting spirit. At the beginning of the battle, the Arabs managed to trap and kill the Iranian commander Hormuzd, which further worsened the moral and psychological condition of the Arab Confederates allied with the Sassanids and led to their escape from the battlefield.

The victory in the battle of Kazima had a largely moral and psychological significance for the Muslims, as it persuaded non-Muslim Arab tribes to join the Arab Caliphate. As a result of the victory at al-Kazimah, Muslims received significant material resources as military booty, which increased the influence of Muslims among the Arab leaders.

It is not scientifically appropriate to call the battle of al-Kazimah a "battle of chained or tied" because of the absolute fiction of the plot about a load of iron chains in the convoy of the Iranian army. The fact that soldiers were tied up during combat formation was common in Iranian military practice, but its use was inappropriate in the Battle of Kazima.

Keywords: Arab conquests, Khalid ibn al-Walid, "battle of the chained", Kazima, Arab-Persian wars, Hira, Sassanid Iran.

УДК 94(477)
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2021.149.3

І. Гуменна, здобувачка
ORCID iD: https://orcid.org/0000-0001-5441-0249
Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, Україна

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОПОМОГОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ СТУДЕНТСЬКИХ ТОВАРИСТВ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ (1918–1939)

Досліджено допомогову економічну діяльність українських студентських товариств Східної Галичини 1918–1939 рр., зокрема, показано їхній внесок у стабілізацію матеріального становища студентських кіл, а також тих, хто потребував допомоги у час державотворчих процесів та становлення національно-культурного життя. Висвітлено методи нагромадження матеріальних статків та характерні напрямки їх використання, показано активну співпрацю товариств не лише у межах краю, а і з закордонними представництвами та українською інтелігенцією зазначеного періоду.

Ключові слова: українські студентські товариства, Східна Галичина, "Академічна громада", економічна діяльність, матеріальна допомога.

Післявоєнні реалії Першої світової війни на українських землях характеризувались низкою державотворчих процесів, зокрема на території Східної Галичини, де 13 листопада 1918 р. утворилася ЗУНР, яка, попри мужню боротьбу Української галицької армії, все ж увійшла до відновленої Польської держави, а Є. Петрушевич та еміграційний уряд у Відні склали свої повноваження 15 березня 1923 р, що і означало припинення існування держави [7, с. 711]. Велика когорта діячів доклала значних зусиль для здобуття західноукраїнськими землями незалежності, але, навіть після входження Східної Галичини до Другої Речі Посполитої, боротьба за самовизначення не припинилася. Активну участь у національно-культурному житті міжвоєнного періоду (1918–1939) брали й учасники українських студентських товариств Східної Галичини, які ратували не лише за державотворчі процеси, але й розвивали соціально-економічну основу становлення українських земель. Оскільки державотворення – це складний, витратний процес, який вимагає максимального залучення ресурсів багатьох типів, зокрема й економічної підтримки, якої потребують як безпосередні учасники боротьби за державність, так і населення, що проживає на теренах, де проходять зазначені процеси.

Мета дослідження полягає у виокремленні концептуальних векторів економічної діяльності українських студентських товариств Східної Галичини міжвоєнного періоду (1918–1939) як учасників державотворення на західноукраїнських землях.

Для досягнення поставленої мети необхідно виконати низку завдань, зокрема – проаналізувати історіографічну та джерельну базу із зазначеної проблематики, виокремити факти економічної діяльності українських студентських товариств Східної Галичини міжвоєнного періоду (1918–1939) та проаналізувати місце їх активних дій у контексті напрямку державотворчості.

Історіографія цієї проблеми вже має певний багаж напрацювань. До окремих монографій, присвячених розвитку молодіжного руху, варто віднести дослідження І. Шумського [25]. Автор основну увагу приділив організаційній та виховній діяльності західноукраїнських організацій і товариств, а також дав цілісну оцінку участі молоді у політичних рухах та громадсько-політичних об'єднаннях. Історію становлення та розвитку молодіжних товариств у Галичині подав також І. Андрухів [3]. Студентський рух був предметом досліджень і Р. Ковалюка [9]. У своїй монографії цей автор, на основі аналізу архівних матеріалів, висвітлив напрямки діяльності студентських товариств Західної України, одначе, основний наголос зробив усе ж на їхній суспільно-політичній діяльності. А про діяльність українських студентських товариств на міжнародній арені дізнаємося із праці М. Сенюка [13].

Українські студентські товариства Східної Галичини були вагомим чинником національно-культурного життя краю, вони не лише активно сприяли політичному становленню західноукраїнських земель, а й здійснювали свого роду волонтерську діяльність, зокрема в економічній площині державотворення.

© Гуменна І., 2021

Серед проаналізованого матеріалу з'їздів українських студентських товариств найчастіше знаходимо відомості про наявність кас для особистого збору коштів на потреби населення Східної Галичини, здійснення обмінів із закордонними українськими студентськими товариствами. Ці процеси мали двосторонню координацію: студентські товариства не лише надавали економічну допомогу, а за особливої скрути звертались по неї, зокрема збирали пожертви із населення для підтримки окремих товариств студентської молоді.

Закликаючи населення Східної Галичини до збору матеріальної допомоги, українське студентство часто використовувало промови М. Петрицького: "*Ви вже знаєте, який страшний погром упав на русинів. У хвилі перестрою Австрії всі народи її дістали порівняно рівну спадщину, лише нас обдерли, як бідних сиріт… нам тепер хоч дрібку…*" [22, арк. 9].

Варто зазначити, що передували таким промовам звіти про використані попередньо зібрані кошти та плани на наступну діяльність із уже отриманою допомогою. Всі внески були добровільними, а витрати та прибутки товариств чітко фіксувалися. До прикладу, у звіті "До студентської репрезентації СУСОПу у м. Львові" від 21 лютого 1938 р. зазначалось, що середньомісячний видаток становить 40 зл., а доходи із вкладів – 30 зл., із таких обрахунків зазначалось, що недостача коштів призвела до "неправильної" праці товариства. Тому провід товариства береться до організації святкових дійств для інших товариств, чи благодійних заходів для себе, щоб збільшити грошові надходження та покрити видатки [15, арк. 131 зв].

Про свою діяльність у соціально-економічній сфері українські студентські товариства наголошували і в програмних документах. Так, у статутному документі товариства "Академічна поміч" у Львові зазначалося, що зібрані студентською організацією кошти скеровувалася на матеріальну допомогу потребуючим студентам через запровадження дешевого харчування, помешкання, допомогу в пошуках роботи, сприянні при придбанні одягу та взуття. Товариство також надавало позики, проводило спільні обіди, надавало своєрідні страхові виплати, опікувалося фінансуванням лікування хворих та організовувало похорони для членів родин учасників товариства [23, арк. 2; 9, с. 243].

Серед українських студентських товариств особливою економічною активністю відзначався "Дружній лихвар", який реформувався в "Академічне братство", що, у свою чергу, після злиття з товариством "Ватра" утворило "Академічну громаду" – саме вона перейняла економічні традиції довоєнного "Дружнього лихваря". Зокрема, у його статуті зазначалося, що метою діяльності є підтримка матеріального становища "русинів-академіків" та захист їх інтересів будь-якими дозволеними методами, які не викликають законодавчої відповідальності. Щорічні внески дійсних членів товариства до 5 років після завершення навчання складали 10 кр., а після зазначеного терміну – 20 кр. Товариство використовувало інститут поручителів, які при позиці грошової суми брали на себе зобов'язання повернути кошти із власних заощаджень, якщо їх у зазначений термін не повернув би боржник [17, арк. 11–12].

На перших порах свого існування "Дружній лихвар" користувався популярністю серед українських студентів Львова завдяки тому, що мав касу взаємодопомоги і надавав певні грошові суми у кредит своїм членам. Товариство налічувало 164 члени і мало у своїй касі 1179 зл. р. "Академічна громада" створила допомоговий фонд не лише для свого товариства, а й боролася за Український університет [3, с. 37; 14].

Активно здійснювали економічну діяльність українські студентські товариства і перебуваючи за кордоном. Зокрема, учасники Української студентської громади у м. Краків, яка організувалася при Ягеллонському університеті, отримували на функціональні потреби 2-2,5 тисяч злотих щороку (за даними 1926 р.), оскільки членські внески товариства забезпечували збір суми у розмірі лише 300-500 злотих [4, с. 60-65].

Одним із напрямів культурно-просвітницької роботи "Взаємної помочі студентів Політехніки" та інших студентських товариств також була доброчинна діяльність [18, арк. 2]. Молодь влаштовувала різноманітні заходи, під час яких збирали кошти на видання книг, на допомогу постраждалим внаслідок стихійних лих, на лікування хворих громадських або культурних діячів краю.

Економічно допомагали один-одному та підтримували місцеве населення і учасники товариства "Братньої допомоги студентів Львівської політехніки". Щоб записатись у товариство, потрібно було внести суму в 10 грошей та щомісяця сплачувати внесок у розмірі 35 грошей [2, с. 8]. Студенти організовували тематичні вечори народної пісні, проводили доброчинні бали для дітей та дорослих – зібрані кошти від них направлялись на допомогу функціонуванню навчального закладу в період пацифікації та підтримку учасників товариства та їхніх родин [1, с. 2].

Схожі методи використовували, перебуваючи у селах, студенти "Просвітнього гуртка", які допомагали місцевому населенню в організації крамниць, позичкових кас, кредитних спілок, осередків "Січей" [3, с. 45].

Діяльність українських студентських товариств не обмежувалася лише збором коштів – вони утворювали кооперативи, крамниці, збирали матеріальну допомогу та харчі. За таким принципом, у жовтні 1921 р. з ініціативи професора Д. Джержда при українській гімназії у Станіславові засновано студентську кооперативну спілку під назвою "Єдність", що займалася реалізацією споживчих товарів, зокрема: шкільного приладдя, підручників, а в літні місяці – кислого молока і содової води [8, с. 287].

Допомагав українським студентським товариствам при зборі коштів і М. Грушевський, який, перебуваючи за кордоном, співпрацював із емігрантськими українськими студентськими товариствами і разом із ними збирав пожертви, надсилаючи їх до України. Усім потребуючим у Східній Галичині пересилалися кошти, предмети побуту, одяг та навіть їжа [24, с. 73]. Дуже часто еміграційні українські студентські товариства збирали пожертви під час зимових свят, наслідуючи давні українські традиції, та надсилали зібрані кошти із такими супровідними листами: "*Надсилаємо вам збірки з нагоди Коляди…*" [20, арк. 7; 13, с. 13].

За економічну підтримку та фондування діяльності українських студентських товариств також зустрічаємо подяки митрополиту А. Шептицькому. Коли у вересні 1932 р. "Товариство прихильників освіти у Львові" звернулося до українства з проханням: "*Пошліть бодай один сотик на "Фонд допомоги українському студентству", а допоможете цим способом десяткам наших студентів продовжити і скінчити студії*", то митрополит відгукнувся на збір коштів першим [11, с. 183]. Важливою для українських студентських товариств була і економічна співпраця із Крайовим комітетом допомоги українському студентству імені Павла Цимбалістого у Львові. Зокрема, для підтримки студентських кіл Східної Галичини у 1931 р. при товаристві "Обнова" було створено Український католицький академічний сеньйорат, який керувався отцем Ю. Дзеровичем та перебував під протекцією кліру Галицької митрополії ГКЦ [6, с. 10].

Надання матеріальної допомоги усім, кому це вкрай було необхідно, виступало одним із завдань, передбачених статутом студентського товариства "Ватра" [19, арк. 5], що знову ж таки перейде у діяльність "Академічної громади". Засобами соціально-економічної підтримки населення були: побудова та утримання помешкань із дешевими та безкоштовними квартирами, дешевою кухнею [12, с. 238], побудова та утримання оздоровчого санаторію, оплачування лікарських послуг, заснування стипендіальних фондів. Товариство отримувало кошти від членських внесків, продажу видань, організації вечорниць, концертів, ігрових днів.

У соціально-економічній сфері здійснював свою діяльність і "Український студентський союз ім. І. Богуна", що збирав кошти на утримання інвалідів, малоземельних селян, незабезпечених робітників, бідних студентів, зокрема, після входження земель Східної Галичини до Другої Речі Посполитої [21, арк. 1].

З метою допомоги у навчанні та заохоченні "до поля українсько-руської науки" засновано низку фондів, з яких видавали стипендію найбільш здібним і найменш забезпеченим студентам для продовження їх освіти. Було створено: академічний резервний фонд; допомоговий фонд; стипендіальний фонд імені М. Грушевського, О. Огоновського, О. Кониського, Я. Головацького, І. Франка; фонд доцентів. Щороку з цих фондів надавали декілька стипендій для продовження навчання найбільш здібної молоді у вищих навчальних закладах Львова і за кордоном [5, с. 137].

З метою поліпшення матеріального забезпечення незаможного українського студентства при громаді у м. Варшава в січні 1937 р. створено допомогову секцію, статутом якої передбачалися такі заходи:

"*а) підшукування відповідних платних занять для членів товариства в українських інституціях та серед української суспільности, а в міру потреби і можности також серед чужинців;*

б) урядження імпрез, кольпортажа книжкових видавництв та всуження фахових курсів;

в) ведення харчівні і буфету;

г) перепроваджування збірок і збирання добровільних датків;

д) посередництво з торговельними підприємствами" [10, с. 294].

Документи свідчать, що розмір допомоги 1935–1936 рр. коливався від 5 до 250 зл. одній особі, зазвичай найбіднішим студентам, а найбільше тим, які не мешкали в інтернаті. Тобто допомога призначалася насамперед на оплату приватних помешкань, а вже згодом на витрати, пов'язані безпосередньо зі студіями. Довготермінові позички (безвідсоткові) видавалися під векселі у тих випадках, коли була надія, що боржник після закінчення студій зможе справді повернути кошти. Одначе найчастіше такі позички в сумі від 10 до 135 зл. призначалися під "чесне слово" [10, с. 294].

КСР також розробила низку способів профінансувати витрати на матеріальну підтримку населення та студентства: при допомозі окружних і повітових студентських організацій проводити збори коштів; систематично оподатковувати заможних родин студентів, які використовують послуги УВШ;

давати запити закордон про необхідність отримання допомоги, зокрема, від ТУМ Нью-Йорка [16, арк. 1–2].

Більшість українських студентських товариств під час своєї економічної звітності заявляла про скруту та важке матеріальне становище: такі тенденції спостерігаються ближче до 1930-х років та у передвоєнний період.

Висновки. Українські студентські товариства Східної Галичини сприяли економічній підтримці населення через збори коштів, організацію іншої матеріальної допомоги, створення кооперативів, крамниць, позичкових кас. Збір коштів здійснювався на добровільній основі та полягав не лише в членських внесках на користь товариств, а і в організації імпрез, вистав, ярмарків, вечорів та інших благодійних акцій. Допомагали українським студентським товариствам і перекази від еміграційних організацій, відомих представників української інтелігенції та товариств греко-католицької церкви, які найчастіше використовувалися для підтримки функціонування власне українських студентських товариств Східної Галичини та матеріальної допомоги потребуючим.

Список використаних джерел

1. Raut Reprezentacyjny Politechniki // Gazeta Lwowska. – 1927. – 27 kwietnia. – №96. – S. 2.
2. Z Bratniej Pomocy Politechniki // Kurjer Lwowski. – 1931. – 31 stycznia. – №31. – S. 8.
3. Андрухів І. Українські молодіжні товариства Галичини 1861–1939 рр. / І. Андрухів. – Івано-Франківськ: [б. в.], 1995. – 72 с.
4. Бажанський М. Товариство Українська Студентська громада в Кракові / М. Бажанський // Альманах українського студентського життя в Кракові / зібрала і видала ред. колеґія в складі: В. Ничай, М. Бажанський, Я. Салук, І. Красник. – Краків: накладом т-ва "Українська Студентська Громада" в Кракові. Виконано в друкарні ОО. Василіян в Жовкві, 1931. – С. 60-70.
5. Валіон О. Роль М. Грушевського у національно-культурному відродженні українського народу (кінець XIX – початок XX ст.): дис. канд. наук: 07.00.01 / О. Валіон; Тернопільський державний педагогічний університет ім. Володимира Гнатюка. – Тернопіль, 2003. – 198 с.
6. Гнот С. Доброчинна діяльність греко-католицької церкви у 1921–1939 рр. (за матеріалами Галицької митрополії): автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Гнот С.; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2003. – 19 с.
7. Дискусійні питання історії ЗУНР / К. Кондратюк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2009. – Вип. 18. – С. 710-717.
8. Драматична Секція Научного Кружка української гімназії в Станіславові // Студентський вісник "Поступ". – 1924. – Річник IV. – Число 10. – С. 238, 286–287.
9. Ковалюк Р. Український студентський рух на західноукраїнських землях XIX – XX ст. / Р. Ковалюк. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. – 420 с.
10. Роговий В. Діяльність Варшавського товариства допомоги українському студентству наприкінці 20–30-х років XX століття / В. Роговий // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2008. – Вип. 17. – С. 289–296.
11. Роговий В. Митрополит А. Шептицький як видатний меценат українського мистецтва, науки й освіти / В. Роговий, В. Сергійчук // Державник, мислитель, богослов. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 60 річниці від дня смерті Митрополита Андрея Шептицького. 2 листопада 2004 р. – Київ: Українська Видавнича Спілка, 2005. – С. 175–185.
12. Рудницька М. Статті. Листи. Документи. Збірник документів і матеріалів про життя, суспільно-політичну діяльність і публіцистичну творчість Мілени Рудницької / М. Рудницька. – Львів: [б. в.], 1998. – 844 с.
13. Сенюк М. Міжнародна діяльність українських студентських організацій Галичини в 20–30-ті роки XX століття / М. Сенюк // Історія в середніх і вищих навчальних закладах України. – 2005. – №1. – С. 10–14.
14. Середа В. Академічна громада [Електронний ресурс] / В. Середа // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – Київ: Наукова думка, 2003. – 688 с. – Режим доступу: https://bit.ly/2YRgxOZ
15. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Ф. 3569, оп. 1, од. зб. 14, 267 арк.
16. Центральний державний історичний архів України (ЦДІАЛ), м. Львів, Ф. 399, оп. 1, Спр. 106, 2 арк.
17. ЦДІАЛ, Ф. 146, оп. 58, Спр. 466, 43 арк.
18. ЦДІАЛ, Ф.146, оп. 70, Спр. 204, 20 арк.
19. ЦДІАЛ, Ф. 146, оп. 58, Спр. 468, 9 арк.
20. ЦДІАЛ, Ф. 399, оп. 1, Од. зб. 129, 107 арк.
21. ЦДІАЛ, Ф. 399, оп. 1, Спр. 44, 1 арк.
22. ЦДІАЛ, Ф. 309, оп. 1, Од. зб. 2758, 34 арк.
23. ЦДІАЛ, Ф. 399, оп. 1, Спр. 27, 17 арк.
24. Чугаєвська Л. Михайло Грушевський і студентський рух в еміграції в 1920-ті роки / Л. Чугаєвська // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2007. – Вип. 91. – С. 71–73.
25. Шумський І. Молодіжний рух у Західній Україні (1920–1939 рр.) / І. Шумський. – Тернопіль: [б.в.], 2002. – 184 с.

References

1. "Raut Reprezentacyjny Politechniki". (1927). Newspaper Lwowska, 27 (96), S. 2.
2. "Z Bratniej Pomocy Politechniki". (1931). Kurjer Lwowski, 31 (31), S. 8.

3. Andrukhiv, I. (1995). Ukrainian Youth Society of Galicia, 1861–1939. Ivano-Frankivsk: [s. n.]. [*In Ukrainian*].

4. Bazhanskyi, M. (1931). Ukrainian student society in Krakow. In V. Nychai et al. (eds), *Almanac of Ukrainian student life of Krakow*. Krakow: Ukrainian Students Society. Pp. 60-70. [*In Ukrainian*].

5. Valion, O. (2003). *The role of M. Hrushevsky in the national and cultural revival of the Ukrainian people (late 19th – early 20th centuries)*. Abstract of unpublished thesis (PhD in History), Ternopil. [*In Ukrainian*].

6. Hnot, S. (2003). *Charitable activity of the Greek Catholic Church in 1921–1939 (according to the materials of the Galician metropolitanate)*. Abstract of unpublished thesis (PhD in History), Ternopil. [*In Ukrainian*].

7. Kondratiuk, K. (2009). Discussion issues of the history of ZUNR. Collection of scientific works. *Ukraine: cultural heritage, national consciousness, statehood, 18*, 710-717. [*In Ukrainian*].

8. Drama Section of the Scientific Circle of the Ukrainian Gymnasium in Stanislaviv. (1924). *Student newsletter "Progress", 4 (10)*, 238, 286-287. [*In Ukrainian*].

9. Kovalyuk, R. (2001). Ukrainian student movement at Western Ukraine (19th – 20th centuries). Lviv: Institute for Ukrainian Studies. [*In Ukrainian*].

10. Rohoviy, V. (2008). Activities of the Warsaw Society for Assistance to Ukrainian Students in the late 1920's and 1930's. *Ukraine: cultural heritage, national consciousness, statehood, 17*, 289–296. [*In Ukrainian*].

11. Rohoviy, V. (2005). Metropolitan A. Sheptytsky as an outstanding patron of Ukrainian art, science and education. Statesman, thinker, theologian. *Proceedings of the international scientific conference dedicated to the 60th anniversary of the death of Metropolitan Andrei Sheptytsky*. Kyiv: Ukrainian Publishing Society. Pp. 175–185. [*In Ukrainian*].

12. Rudnytska, M. (1998). Articles. Leaves. Documents. Collection of documents and materials about the life, socio-political activities and journalistic work of Milena Rudnytska. Lviv: [s. n.]. [*In Ukrainian*].

13. Seniuk, M. (2005). International activity of Ukrainian student organizations in Galicia in the 1920's and 1930's. *History in secondary and higher educational institutions of Ukraine, 1*, 10–14. [*In Ukrainian*].

14. Sereda, V. (2003). Academic community. *Encyclopedia of the History of Ukraine*. https://bit.ly/2YRgxOZ. [*In Ukrainian*].

15. Central State Archives of the highest authorities and administration of Ukraine, f. 3569, op.1, case 14, 267 sheets.

16. Central State Historical Archives of Ukraine in Lviv (CSHAU), f. 399, op. 1, case 106, 2 sheets.

17. CSHAU in Lviv, f. 146, op. 58, case 466, 43 sheets.

18. CSHAU in Lviv, f. 146, op. 70, case 204, 20 sheets.

19. CSHAU in Lviv, f. 146, op. 58, case 468, 9 sheets.

20. CSHAU in Lviv, f. 399, op. 1, case 129, 107 sheets.

21. CSHAU in Lviv, f. 399, op. 1, case 44, 1 sheets.

22. CSHAU in Lviv, f. 309, op. 1, case 2758, 34 sheets.

23. CSHAU in Lviv, f. 399, op. 1, case 27, 17 sheets.

24. Chuhaievska, L. (2007). Mykhailo Hrushevskyi and the student movement in exile in the 1920's. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History, 91*, 71–73. [*In Ukrainian*].

25. Shumsky, I. (2002). Youth movement in the West Ukraine, 1920–1939. Ternopil: [s. n.]. [*In Ukrainian*].

Надійшла до редколегії 25.05.21

I. Humenna, Doctoral Student
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Ternopil, Ukraine

CONCEPTUAL PRINCIPLES OF VOLUNTEER ECONOMIC ACTIVITY OF UKRAINIAN STUDENTS' SOCIETIES OF EASTERN GALICIA IN THE INTERWAR PERIOD (1918–1939)

The article analyzes the contribution of Ukrainian students' societies in development of economic in Eastern Galicia from 1918 to 1939. On the basis of the analysis of already well-known but redefined from the standpoint of modern methodology and little-known facts, the tendencies of development, the role and place of the Ukrainian student movement in the economic life of Eastern Galicia and the formation of national consciousness, self-affirmation and consolidation of the Ukrainian nation in the investigated period are researched. The contribution of students to the stabilization of the financial situation of Eastern Galicia is shown. Students helped those who needed help during the state-building processes and the formation of national and cultural life. The article describes the methods of accumulation of material wealth and the typical directions of their use. The author showed active cooperation of the societies among themselves and with foreign representations, as well as with the Ukrainian intelligentsia.

Keywords: Ukrainian Students Societies, Eastern Galicia, "Academic community", economic activity, financial aid.

УДК 39:615.89](477.41/.42):930(477)"1991/2021"
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2021.149.4

І. Ігнатенко, канд. істор. наук, доц.
ORCID iD: https://orcid.org/0000-0001-8180-3582
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

НАРОДНА МЕДИЦИНА УКРАЇНЦІВ ЧОРНОБИЛЬСЬКОГО ПОЛІССЯ: ІСТОРІОГРАФІЧНІ НАРИСИ ДОСЛІДЖЕНЬ У НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ (ДО 35-Х РОКОВИН ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ КАТАСТРОФИ)

Проаналізовано праці українських етнологів та істориків, присвячені народній медицині Полісся, насамперед, регіонів, постраждалих унаслідок аварії на Чорнобильській АЕС. Усвідомлюючи глибину етнокультурної трагедії та необхідність збереження духовної спадщини краю, вітчизняні науковці почали споряджати комплексні історико-етнографічні експедиції в радіоактивно забруднені зони регіону і місця компактного проживання переселенців. Мета – виявити, зафіксувати та зберегти етнокультурне багатство Полісся, що має не лише українське національне, а й світове значення. Як наслідок проведення комплексу польових експедицій, було зафіксовано широкий спектр зразків поліської традиційної культури загалом, і народної медицини зокрема. Відзначено, що на основі зібраних польових матеріалів з поліської народної медицини було видано ряд наукових збірників, монографій, захищена дисертація тощо. У згаданих виданнях проаналізовано сучасний стан та регіональну специфіку народної медицини краю та відзначено вплив на народну медицину регіону аварії на Чорнобильській АЕС.

Ключові слова: народна медицина, Полісся, Чорнобильська АЕС, Україна.

Постановка проблеми. Актуальність. Народна медицина – надважлива складова етнокультури будь-якого народу. На основі найдавніших емпіричних знань багатьох поколінь народ виробив розуміння етіології захворювань, методи діагностики та профілактики, випробувані різноманітні способи лікування засобами рослинного, тваринного, мінерального походження. Окреме місце у народній медицині належить лікуванню словом та фітотерапії.

Особливо самобутньою, позначеною унікальною регіональною специфікою, є народна медицина Поліського історико-етнографічного регіону України – краю, де за останні десятиліття відбулися глибокі трансформаційні зміни у зв'язку з екологічним лихом, що сталося на Чорнобильській АЕС [16, с. 240].

Цьогоріч, 26 квітня 2021 року, виповнилося 35 років з дня Чорнобильської катастрофи. Ця трагічна дата спонукає оглянутися назад й проаналізувати, які наукові здобутки в царині дослідження народної медицини Чорнобильського Полісся[1] були зроблені за ці роки,

[1]Мова у статті, насамперед, йде про Середнє (Центральне) Полісся України, куди відносять північні райони Київської,

© Ігнатенко І., 2021

що і становить ***актуальність*** та ***мету*** запропонованого дослідження.

Починаючи виклад ***основної частини***, варто пригадати важливі факти: через радіоактивне ураження понад 170 поліських сіл були визнані забрудненими й поділені на три зони: відчуження (1-а), безумовного (обов'язкового) відселення (2-а) та гарантованого добровільного відселення (3-я). Унаслідок цього, переважна більшість корінних жителів регіону, домівки яких потрапляли в першу та другу зони, були переселені в інші області України. Значна кількість – в центральні райони Київської та Житомирської областей [24, с. 10].

Усвідомлюючи глибину соціальної трагедії внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС та необхідність збереження духовної спадщини населення Полісся, українські вчені поставили за мету виявити, зафіксувати та зберегти етнокультурне багатство цього краю, тож мобілізували свої сили. Почали активно утворюватися гуртки зі збереження духовної культури українців Чорнобильського Полісся, споряджалися експедиції в радіоактивно забруднені зони краю і місця компактного проживання переселенців [1, с. 955-956; 2; 22].

Від початку провідну роль у дослідженні етнокультурної спадщини частини Полісся України, що потерпіла від аварії на Чорнобильський АЕС, на основі договорів з Мінчорнобилем відігравав Інститут народознавства НАН України у Львові на чолі акад. Степаном Павлюком. Протягом 1994–1999 р. споряджалися комплексні історико-етнографічні експедиції на території, постраждалі внаслідок аварії на Чорнобильський АЕС, очолювані проф. Михайлом Глушком (1994–1997); Корнелієм Кутельмахом (1998); Ярославом Тарасом (1998) [1, с. 957].

Слід згадати й про збирацьку роботу творчого колективу "Переселенці", що діє на базі Українського фольклорно-етнографічного центру ІМФЕ НАН України під керівництвом його директорки акад. Ганни Скрипник [1].

Згодом, і понині, незмінним флагманом в етнографічному обстеженні постраждалого регіону став Державний центр захисту культурної спадщини від техногенних катастроф (далі – ДЦЗКСТК)[2] при МНС України на чолі із заслуженим працівником культури Ростиславом Омеляшком. ДЦЗКСТК вже понад 20 років організовує комплексні історико-етнографічні експедиції до Чорнобильської зони, а також райони переселення поліщуків, де фахівці з багатьох галузей науки (історики, археологи, фольклористи, мистецтвознавці, краєзнавці) збирають багатющий матеріал зі сфери матеріальної та духовної культури жителів Чорнобильського Полісся [23; 24].

Матеріали, зібрані учасниками експедицій, зберігаються в архівах згаданих вище закладів, а також частково опубліковані у ряді серійних видань та наукових збірників [13; 22; 26; 27; 28; 29].

Що стосується безпосередньо досліджень із народної медицини, то тривалий час (1994–2002) у складі згаданих експедицій матеріали з цієї царини духовної культури збирав Андрій Шкарбан – етнолог із Черкащини. Наслідком його збиральницької діяльності стали опубліковані розвідки з народної медицини краю та тексти замовлянь [32-36].

Зокрема, у першому випуску збірника "Полісся України", підготовленому на основі матеріалів експедицій до сіл Поліського та Іванківського районів Київської області, А. Шкарбан виклав суть народного розуміння й етимологію назв таких хвороб як "переляк", "болячка", "золотник", "ружа", "волос", "пристріт", склав словничок народних назв хвороб [35].

Другий випуск збірника "Полісся України" створено на основі матеріалів експедицій на теренах Овруччини та північної частини Народицького району Житомирської області. В ньому проаналізовано замовляння, зібрані від знахарок: народні рецепти лікування від різних хвороб, звичай першої купелі дитини. У виданні автор розмістив складений ним словничок народних назв хвороб та лікарських рослин [34].

На матеріалах, основу яких склали польові етнографічні записи, зібрані під час роботи експедицій ДЦЗКСТК у 2003-2006 роках, була захищена й дисертація авторки цієї статті (під дівочим прізвищем Колодюк), присвячена народній медицині українців Полісся [18], а згодом видана монографія [19]. Доповнена новими експедиційними записами, зібраними у 2011 р. на теренах Рівненського Полісся, а також архівними та ілюстративними матеріалами, монографія була перевидана двічі (2013 р., 2015 р.) під назвою "Народна медицина українців Середнього Полісся: традиції та сучасність (на польових етнографічних матеріалах)" [16].

В основу згаданих вище досліджень лягли польові етнографічні записи, власноруч зафіксовані авторкою у понад 120 селах, де компактно проживають переселенці з Народицького, Овруцького, Лугинського, Олевського, Народицького, Коростенського, Ємільченського, Малинського, Поліського, Іванківського районів Житомирської обл. Крім того, були залучені матеріали з сіл II-IV чорнобильських зон радіактивного забруднення.

Ґрунтуючись на інтерв'ю з майже 300 респондентами, котрі позиціонували себе як знахарі – народні лікарі, в авторських наукових роботах було проаналізовано сучасний стан та регіональну специфіку народної медицини краю; охарактеризовано традиційні та сучасні погляди на народних лікарів – знахарів; розкрито походження та діагностику хвороб у світоглядних уявленнях поліщуків, способи їхнього лікування; простежено традиції та інновації, які мали місце у галузі народного лікування; відзначено вплив на народну медицину регіону аварії на Чорнобильській АЕС. До слова зазначу, що зібрані матеріали з Чорнобильського Полісся, крім згаданих наукових праць, також лягли в основу багатьох подальших наукових, навчальних та науково-популярних робіт авторки, у такий спосіб популяризуючи традиційну народну культуру поліщуків не тільки в академічному середовищі та серед студентства, але й для пересічних громадян України та світу [14; 15; 17; 37].

Як зазначалося вище, ДЦЗКСТК й донині організовує щорічні історико-етнографічні експедиції та видає збірники, матеріали конференцій, оприлюднюючи в них експедиційні матеріали, в тому числі й щодо народної медицини. Переважно це публікації першоджерел: записи замовлянь та рецепти лікування природними засобами.

Зокрема, Зоряна Ципишева у статті "Народна медицина, санітарія та гігієна в традиційній культурі поліщуків" розглядає народні методи лікування, роль та значення народних цілителів серед поліщуків Сарненського та Дубровицького районів. Автор подає у статті й тексти замовлянь. Дослідниця наголошує, що народномедичні знання широко застосовуються у побуті поліщуків і сьогодні [31].

У статті Володимира Конопки "З народної медицини Східного Полісся (на матеріалах з Чернігівського регіону)" поданий перелік народних назв хвороб, способи профілактики захворювань та їх лікування методами народної медицини з використанням засобів тваринного та рослинного походження. Спеціально

більшу частину Житомирської та Рівненської областей. Докладніше див. у статті Глушко М. [3].

[2] Установа була створена наприкінці 2001 р. й від початку мала назву Центр захисту культурної спадщини від надзвичайних ситуацій. З 2007 р. – Державний науковий центр захисту культурної спадщини від техногенних катастроф [1, с. 958].

приділена увага практиці зцілення словом, яка зберігається в регіоні й понині. На підтвердження цього дослідник наводить зафіксовані ним замовляння від "вивиху", "забоїв", "переляку", "нервів", головного болю, укусу змії, наривів тощо. [20].

Окремі розвідки та публікації польових матеріалів, що стосуються народно-лікувальної практики Чорнобильського регіону, виявляємо на сторінках низки регіональних збірників. Найпомітнішими серед них є видання Рівненщини, як-от: *"Етнокультурна спадщина Рівненського Полісся" (випуски 1-4),* згодом *"Етнокультурна спадщина Полісся" (випуск V-VII)* та презентаційне видання *"Етнокультура Рівненського Полісся"* за редагуванням та упорядкуванням керівника Етнокультурного центру "Веснянка", заслуженого працівника культури України Віктора Ковальчука [4-11].

Матеріали до згаданих видань були зібрані науковцями під час багаторічних комплексних наукових експедицій, зокрема Рівненського фольклорно-етнографічного товариства. Нині джерела зберігаються у фондах ряду установ, серед них: Рівненський обласний краєзнавчий музей, архів етнокультурного центру "Веснянка" рівненського міського Палацу дітей та молоді, кафедра музичного фольклору Інституту мистецтв Рівненського державного гуманітарного університету, ДЗКС, а також у приватних колекціях. У численних збірниках знаходимо статті, розвідки, тексти, присвячені народній медицині регіону.

Приміром, Тетяна Пархоменко у першому випуску збірника розглядає аспект використання продуктів бджільництва, зокрема і воску, в знахарстві. Дослідниця доходить висновку, що лікування воском такої хвороби як "ляк" було одним із найдавніших на Поліссі. Поширена практика "виливання на віск", доводить Т. Пархоменко, пов'язана з народними уявленнями про те, що разом із розплавленим на воді воском з організму людини "виливається" і захворювання [25].

Також у першому випуску опубліковані нотатки пророчих сновидінь, зафіксовані згаданим вище дослідником Андрієм Шкарбаном. У п'яти текстах, записаних від жителів Сарненського району, подана інформація, пов'язана з недугами та способами позбавлення від них, котрі люди отримували уві сні [36].

На сторінках другого випуску знаходимо публікації 13 текстів замовлянь (від "ляку", "вроків", "удару", "підвію", "чорної болі" тощо) із описом методики лікування, зафіксовані Андрієм Шкарбаном під час експедиції 2000 р. в Сарненський район [32].

У третьому випуску опублікована стаття Юлії Наконечної та Алли Українець "Народна медицина: традиції й сучасність", присвячена лікуванню травами і замовлянням. Дослідниці констатують, що на Рівненщині широко застосовуються рослинні засоби у вигляді компресів, інгаляцій, примочок, відварів тощо, наводять записані в цьому краї народні рецепти [21]. Також у номері подано п'ять текстів замовлянь (від "подвию", "вроку", "ляку дєтского", "удару", "рожі"), записані Віктором Ковальчуком під час експедиції 1998 р. в Рокитнівському районі Рівненської області [12].

У збірнику "Етнокультура Рівненського Полісся" знаходимо статтю Зоряни Ципишевої "Замовляння в народній медицині", де авторка наголошує, що вербальна магія є невід'ємною складовою народної медичної практики поліщуків, й наводить у публікації приклади оригінальних текстів замовлянь [30].

Отже, формулюючи **висновки** зазначимо, що усвідомлення факту колосальних змін, до яких призвела аварія на Чорнобильській АЕС, спонукало українських вчених споряджати комплексні історико-етнографічні експедиції та фіксувати першоджерельний матеріал як серед населення, що проживає на забруднених територіях, так і серед переселенців. Особливу роль тут відіграє державний Центр захисту культурної спадщини від техногенних катастроф, в експедиційному складі якого попрацювало не одне покоління українських етнологів та істориків. Важливо відзначити самовіддану працю українських вчених та збирачів-аматорів, які сумлінно виявляли, фіксували, аналізували матеріали з народної медицини, а також вводили їх у науковий та культурний обіг у вигляді наукових збірників, статей, монографій, дисертацій тощо. Завдяки цим публікаціям українська і світова спільнота проінформована, що попри наслідки Чорнобильської катастрофи, стародавня поліська народна медицина залишається популярною серед жителів регіону, у своїй основі продовжує зберігати архаїчні способи та методи лікування, які надійшли нам у спадок від предків.

Список використаних джерел

1. Гілевич І. Постчорнобильські експедиції 1993-2018 років на тлі польових досліджень Полісся України другої половини ХХ – початку ХХІ ст. / Ігор Гілвич // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 2019. – Спецвипуск. – С. 952-966.
2. Глушко М. Постчорнобильське експедиційне етнографічне дослідження Середнього Полісся (наукові здобутки, прогалини, завдання) / Михайло Глушко // Народознавчі зошити. – 2006. – № 3–4. – С. 321–327.
3. Глушко М. Середнє Полісся у системі етнографічного районування України: локалізація, межі (за матеріалами наукових досліджень другої половини ХХ – початку ХХІ ст.) / Михайло Глушко // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 2008. – Вип. 43. – С. 15–33.
4. Етнокультура Рівненського Полісся / В.Ковальчук (упоряд.). – Рівне: "ПП ДМ", 2009. – 378 с.: з іл., нот.
5. Етнокультурна спадщина Полісся / В.Ковальчук (упоряд.). – Вип.V. – Рівне: Перспектива, 2004. – 256 с. с.: іл., нот.
6. Етнокультурна спадщина Полісся / В.Ковальчук (упоряд.). – Вип.VI. – Рівне: Перспектива, 2005. – 200 с.: іл., нот.
7. Етнокультурна спадщина Полісся / В.Ковальчук (упоряд.). – Вип.VII. – Рівне: Перспектива, 2006. – 304 с.: іл., нот.
8. Етнокультурна спадщина Рівненського Полісся: матеріали комплексних наукових експедицій Рівненського фольклорно-етнографічного товариства / В.Ковальчук (упоряд.). – Вип.І. – Рівне: Волинські обереги, 2001. – 112 с.
9. Етнокультурна спадщина Рівненського Полісся / В.Ковальчук (упоряд.). – Вип.ІІ. – Рівне: Перспектива, 2002. – 120 с.
10. Етнокультурна спадщина Рівненського Полісся / В.Ковальчук (упоряд.). – Вип.ІІІ. – Рівне: Перспектива, 2003. – 136 с.
11. Етнокультурна спадщина Рівненського Полісся / В.Ковальчук (упоряд.). – Вип.IV. – Рівне: Перспектива, 2003. – 256 с.: іл., нот.
12. Замовляння (за матеріалами експедиції 1998 р. в Рокитнівський р-н Рівненської обл.). Запис Віктора Ковальчука. // Етнокультурна спадщина Рівненського Полісся / В.Ковальчук (упоряд.). – Вип.ІІІ. – Рівне: Перспектива, 2003. – С. 53–56.
13. Збірник наукових праць Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф. – Київ: ДНЦЗКСТК, 2012.
14. Ігнатенко І. Жіноче тіло у традиційній культурі українців / Ірина Ігнатенко. – Київ: Дуліби, 2013. – 224 с.; 2-е вид. – Київ: "Інтелектуальна книга", 2014; 3-є вид. – Харків: КСД, 2016. – 224 с.
15. Ігнатенко І. Народна медицина та магія українців / Ірина Ігнатенко. – Харків: КСД, 2016. – 320 с.
16. Ігнатенко І. Народна медицина українців Середнього Полісся: традиції та сучасність (на польових етнографічних матеріалах) / Ірина Ігнатенко. – Кам'янець-Подільський: Медобори-2006. – 2013. – 336 с.; 2-е вид. – Київ: "Інтелектуальна книга", 2015. – 336 с.: іл.
17. Ігнатенко І. Традиційна обрядово-магічна культура українців: навчальний посібник / Ірина Ігнатенко. – Київ: Інтелектуальна книга, 2017. – 160 с.
18. Колодюк І. В. Народна медицина у традиційній культурі українців Полісся (остання чверть ХХ – початок ХХІ століття): дис. … канд. іст. наук : спец. 07.00.05 "Етнологія" / Колодюк І.; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ, 2005. – 362 с.
19. Колодюк І. Народна медицина у традиційній культурі Центрального Полісся (остання чверть ХХ – початок ХХІ століття) / Ірина Колодюк. – Київ: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2006. – 152 с.
20. Конопка В. З народної медицини Східного Полісся (на матеріалах з Чернігівського регіону) / Володимир Конопка // Народна культура Чернігівського району (традиція та сучасний стан побутування): зб. ст. – Житомир: Видавець О.О. Євенок, 2019. – С. 193-203.
21. Наконечна Ю., Українець А. Народна медицина: традиції й сучасність / Юлія Наконечна, Алла Українець // Етнокультурна спадщина Рівненського Полісся / В.Ковальчук (упоряд). – Вип. ІІІ. – Рівне: Перспектива, 2003. – С. 43-52.

22. Народна культура Чернігівського району (традиція та сучасний стан побутування): зб. ст. / Г. П. Андрєєва, Н. В. Боренько, О. О. Боряк та ін.; редкол: О. Ю. Бріцина, О. О. Васянович, К. А. Литвин та ін. – Житомир: Видавець О.О. Євенок, 2019. – 256 с.

23. Омеляшко Р.А. Історико-етнографічні дослідження в зоні Чорнобильської катастрофи (науково-організаційні та методологічні аспекти) / Ростислав Омеляшко // Етнокультура спадщина Полісся. – Рівне, 2004. – Вип. 5. – С. 6–12.

24. Омеляшко Р.А. Концептуальні засади та організація врятування і збереження етнокультурної спадщини Полісся / Ростислав Омеляшко // Полісся: мова, культура, історія. Матеріали міжнародної конференції / Ред.колегія: Г.А. Скрипник (відповідальна за випуск), П.Ю. Гриценко, О.Г. Костюк, Р.А. Омеляшко. С.П. Павлюк. – Київ: Мінчорнобиль України, 1996. – С. 9–27.

25. Пархоменко Т. Використання воску в народному знахарстві / Тетяна Пархоменко // Етнокультурна спадщина Рівненського Полісся: матеріали комплексних наукових експедицій Рівненського фольклорно-етнографічного товариства / В.Ковальчук (упоряд). – Вип. І. – Рівне: Волинські обереги, 2001. – С. 27–37.

26. Полісся: мова, культура, історія. Матеріали міжнародної конференції. / Ред.колегія: Г.А. Скрипник (відповідальна за випуск), П.Ю. Гриценко, О.Г. Костюк, Р.А. Омеляшко. С.П. Павлюк. – Київ: Мінчорнобиль України, 1996. – 146 с.

27. Полісся України: Матеріали історико-етнографічного дослідження / Відп. ред. С. Павлюк, М. Глушко. – Вип. 1: Київське Полісся, 1994. – Львів: Інститут народознавства, 1997. – 356 с.

28. Полісся України: Матеріали історико-етнографічного дослідження / Відп. ред. С. Павлюк, М. Глушко. – Вип. 2: Овруччина, 1995. – Львів: Інститут народознавства, 1997. – 373 с.

29. Полісся України: Матеріали історико-етнографічного дослідження / Відп. ред. С. Павлюк, Р. Омеляшко. – Вип. 3: У межиріччі Ужа і Тетерева. – 1996. Львів: Інститут народознавства, 2003. – 338 с.

30. Ципишева З. Замовляння в народній медицині / Зоряна Ципишева // Етнокультура Рівненського Полісся / В. Ковальчук (упоряд.). – Рівне: "ПП ДМ", 2009. – С. 257–264.

31. Ципишева З. Народна медицина, санітарія та гігієна в традиційній культурі поліщуків / Зоряна Ципишева // Збірник наукових праць Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф. – Київ: ДНЦЗКСТК, 2012. – С. 325–344.

32. Шкарбан А. Замовляння (за матеріалами експедиції 2000 р. в Сарненський р-н) / Андрій Шкарбан // Етнокультурна спадщина Рівненського Полісся / В.Ковальчук (упоряд). – Вип. ІІ. – Рівне: Перспектива, 2002. – С. 79–88.

33. Шкарбан А. Знахарство на Поліссі (за експедиційними матеріалами) / Андрій Шкарбан // Полісся: мова, культура, історія. Матеріали міжнародної конференції / Ред. колегія: Г.А. Скрипник (відповідальна за випуск), П.Ю. Гриценко, О.Г. Костюк, Р.А. Омеляшко. С.П. Павлюк. – Київ: Мінчорнобиль України, 1996. – С. 277–282.

34. Шкарбан А. Матеріали з народної медицини Житомирського Полісся / Андрій Шкарбан // Полісся України: Матеріали історико-етнографічного дослідження / Відп. ред. С. Павлюк, М. Глушко. – Вип. 2: Овруччина, 1995. – Львів: Інститут народознавства, 1997. – С. 211–224.

35. Шкарбан А. Народна медицина Київського Полісся /Андрій Шкарбан // Полісся України: Матеріали історико-етнографічного дослідження / Відп. ред. С. Павлюк, М. Глушко. – Вип. 1: Київське Полісся, 1994. – Львів: Інститут народознавства, 1997. – С. 204–216.

36. Шкарбан А. Пророчі сновидіння // Етнокультурна спадщина Рівненського Полісся: матеріали комплексних наукових експедицій Рівненського фольклорно-етнографічного товариства / В.Ковальчук (упоряд.). – Вип. І. – Рівне: Волинські обереги, 2001. – С. 71–75.

37. Ignatenko I. Illnesses of Human Body: Magic and Curative Actions, Manipulations, Exerting Influence on Body Through Clothing, and Other Healing Practices in Ukrainian Traditional Culture / Iryna Ignatenko // Heritage: Journal of Multidisciplinary Studies in Archaeology. – 2016. – № 4. – P. 239–250.

Referenes

1. Hilevich, I. (2019) The place of Postchornobyl expeditions of 1993–2014 years in the field ethnographic exploration of Polissya of Ukraine during the second half of 20th –the beginning of 21th century *Bulletin of Ivan Franko National University of Lviv. History, Special Issue*, 952–966. [*In Ukrainian*]. DOI: http://dx.doi.org/10.30970/his.2019.0

2. Hlushko, M. (2006). The Post-Chornobyl expeditionary ethnographic research of Middle Polissya (scientific achievements, gaps, goals). *The Ethnology Notebooks, 3–4,* 321–327 [*In Ukrainian*]. DOI: https://doi.org/10.15407/nz

3. Hlushko, M. (2008). The Middle Polissya in the system of ethnographic areas of Ukraine: localization, borders (according to the materials of scientific researches of the second half of the XX – the beginning of the XXI century). *Bulletin of Ivan Franko National University of Lviv. History, 48*, 15-11. [*In Ukrainian*]. DOI: http://dx.doi.org/10.30970/his.2008.43

4. Kovalchuk, V. (Ed.). (2009). *Ethnoculture of Rivne Polissya*: *Collection of Scientific Papers.* Rivne: "PP DM" [*In Ukrainian*].

5. Kovalchuk, V. (Ed.). (2004). *Ethnocultural heritage of Polissya: Collection of Scientific Papers. Vol. V.* Rivne: "Perspective" [*In Ukrainian*].

6. Kovalchuk, V. (Ed.). (2005). *Ethnocultural heritage of Polissya: Collection of Scientific Papers. Vol. VI.* Rivne: "Perspective" [*In Ukrainian*].

7. Kovalchuk, V. (Ed.). (2006). *Ethnocultural heritage of Polissya: Collection of Scientific Papers. Vol. VII.* Rivne: "Perspective" [*In Ukrainian*].

8. Kovalchuk, V. (Ed.). (2001). *Ethnocultural heritage of Rivne Polissya: Collection of Scientific Papers. Vol. I.* Rivne: " Volyn Keeper" [*In Ukrainian*].

9. Kovalchuk, V. (Ed.). (2002). *Ethnocultural heritage of Rivne Polissya: Collection of Scientific Papers. Vol. II.* Rivne: "Perspective" [*In Ukrainian*].

10. Kovalchuk, V. (Ed.). (2003). *Ethnocultural heritage of Rivne Polissya: Collection of Scientific Papers. Vol. III.* Rivne: "Perspective" [*In Ukrainian*].

11. Kovalchuk, V. (Ed.). (2003). *Ethnocultural heritage of Rivne Polissya: Collection of Scientific Papers. Vol. IV.* Rivne: "Perspective" [*In Ukrainian*].

12. Kovalchuk, V. (2003). Magic words (base on the materials from the expedition 1998 year in Rokitne area, Rivne region). In V. Kovalchuk (Ed.), *Ethnocultural heritage of Rivne Polissya: Collection of Scientific Papers. Vol. III.* Rivne: "Perspective". Pp. 53-56. [*In Ukrainian*].

13. *Omelyashko, R.* et al. *(2012). Collection of Scientific Papers of State Research Center for the Protection of Cultural Heritage from Man-Made Disasters. Kyiv: DNCZKSTK.*

14. Ignatenko, I. (2013). *The Woman's Body in Traditional Ukranian Culture.* Kyiv: Duliby [*In Ukrainian*].

15. Ignatenko, I. (2015). *Ukrainian Folk Medine of Central Polissya: traditions and modernity (based upon ethnographic field materials).* Kyiv: Intelectual Book. [*In Ukrainian*].

16. Ignatenko, I. (2016). *Ukrainian Folk Medine and Magic of Ukrainians.* Kharkiv: KSD. [*In Ukrainian*].

17. Ignatenko, I. (2017). *Traditional Ritual and Magical Culture of Ukrainians.* Kyiv: Intelectual Book [*In Ukrainian*].

18. Kolodyuk, I. (2005). *The Folk Medicine in Traditional Culture of Ukrainians of Polissya (the last quarter of XX – the beginning of XXI century).* Unpublished thesis (PhD in Ethnology), Taras Shevchenko National University of Kyiv. [*In Ukrainian*].

19. Kolodyuk, I. (2006). *The Folk Medicine in Traditional Culture of Ukrainians of Central Polissya (the last quarter of XX – the beginning of XXI century).* Kyiv: The print of Taras Shevchenko National University of Kyiv. [*In Ukrainian*].

20. Konopka, V. (2019). Folk Medicine of Eastern Polissya (based upon ethnographic field materials from the Chernigiv region). In O. Britsyna, O. Vasyanovych, K. Lytvyn (Eds.), *Folk culture of Chernihiv region (traditions and modernity): Collection of Scientific Papers* – Zhytomyr: Publisher O. Evenok. Pp. 193-203. [*In Ukrainian*].

21. Nakonechna, Y., Ukrainets, A. (2003). Folk Medicine: Traditions and Modernity. In V. Kovalchuk (Ed.), *Ethnocultural heritage of Rivne Polissya: Collection of Scientific Papers. Vol. III.* Rivne: "Perspective". Pp. 43 – 45. [*In Ukrainian*].

22. Britsyna, *O. (Ed.) (2019). Folk culture of Chernihiv region (traditions and modernity): Collection of Scientific Papers.* Zhytomyr: Publisher O. Evenok. [*In Ukrainian*].

23. Omelyashko, R. (2004). Historical and Ethnographic Researches in area of the Chernobyl catastrophe (scientific-organizational and methodological aspects). In V. Kovalchuk (Ed.), *Ethnocultural heritage of Polissya: Collection of Scientific Papers. Vol. V.* Rivne: "Perspective". Pp. 6-12. [*In Ukrainian*].

24. Omelyashko, R. (1996). Conceptual principles and organization of saving and preserving the ethnocultural heritage of Polissya. In Skrypnyk G. (Ed.), *Polissya: language, culture, history. Tesises of the International conference.* Kyiv: Minchornobyl of Ukraine. [*In Ukrainian*].

25. Parhomenko, T. (2001). The Wax in Folk Medicine. In V. Kovalchuk (Ed.), *Ethnocultural heritage of Rivne Polissya: Collection of Scientific Papers. Vol. I.* Rivne: " Volyn Keeper". Pp. 27-37. [*In Ukrainian*].

26. Skrypnyk, G. (Ed.). (1996). *Polissya: language, culture, history. Tesises of the International conference.* Kyiv: Minchornobyl of Ukraine. [*In Ukrainian*].

27. Pavlyuk, S., Hlushko, M. (1997). *Polissya of Ukraine: Materials of Historical and Ethnographic Research: Collection of Scientific Papers* . Vol.1: Polisya of Kyiv. Lviv: Institute of Ethnology. [*In Ukrainian*].

28. Pavlyuk, S., Hlushko, M. (Eds.). (1999). *Polissya of Ukraine: Materials of Historical and Ethnographic Research: Collection of Scientific Papers* . Vol. 2: Ovrychyna. Lviv: Institute of Ethnology. [*In Ukrainian*].

29. Pavlyuk, S., Hlushko, M. (Eds.). (2003). *Polissya of Ukraine: Materials of Historical and Ethnographic Research: Collection of Scientific Papers* . Vol. 3: In Region of Uz and Teteriv. Lviv: Institute of Ethnology. [*In Ukrainian*].

30. *Tsypysheva, Z. (2009).* Magic words in Folk Medicine. In V. Kovalchuk (Ed.), *Ethnoculture of Rivne's Polissya*: *Collection of Scientific Papers.* Rivne: "PP DM". Pp. 257-264. [*In Ukrainian*].

31. *Tsypysheva, Z. (2012). Folk Medicine, Sanitation and Hygiene in the traditional culture of Polishchuky. In Brytsyna O. (Ed.), Collection of Scientific Papers of State Research Center for the Protection of Cultural Heritage from Man-Made Disasters.* Pp. 325-344. [*In Ukrainian*].

32. Shkarban, A. (1996). Healers in Polissya (basid on expeditionary materials). In Skrypnyk G. (Ed.), *Polissya: language, culture, history. Tesises of the International conference.* Kyiv: Minchornobyl of Ukraine. Pp. 277-282. [*In Ukrainian*].

33. Shkarban, A. (1997). The Folk Medicine of Kyiv Polissya. In S. Pavlyuk, M. Glushko (Eds.), *Polissya of Ukraine: Materials of Historical*

*and Ethnographic research: Collection of Scientific Papers.*Vol.1: Polisya of Kyiv. Lviv: Institute of Ethnology. Pp. 211-224. [*In Ukrainian*].

34. Shkarban, A. (1999). The materials on folk medicine of Zhytomyr's Polissya. In S. Pavlyuk, M. Glushko (Eds.), *Polissya of Ukraine: Materials of historical and ethnographic research: Collection of Scientific Papers.* Vol.2: Ovruchchyna, 1995. Lviv: Institute of Ethnology. Pp. 211-224. [*In Ukrainian*].

35. Shkarban, A. (2002). Magic words (base on the materials from the expedition in 2000 in Sarny area). In V. Kovalchuk (Ed.), *Ethnocultural heritage of Rivne Polissya: Collection of Scientific Papers. Vol. II.* Rivne: "Perspective" [*In Ukrainian*]. Pp. 79-88. [*In Ukrainian*].

36. Ignatenko, I. (2016). Illnesses of Human Body: Magic and Curative Actions, Manipulations, Exerting Influence on Body Through Clothing, and Other Healing Practices in Ukrainian Traditional Culture // *Heritage: Journal of Multidisciplinary Studies in Archaeology*, *4*, 239-250.

Надійшла до редколегії 22.05.21

I. Ignatenko, PHD in History, Associate Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

UKRAINIAN FOLK MEDICINE OF CHERNOBYL POLISSYA: HISTORIOGRAPHICAL ESSAYS OF RESEARCH IN INDEPENDENT UKRAINE (TO 35TH ANNIVERSARY OF CHERNOBYL NUCLEAR DISASTER)

The author analyzes the works of Ukrainian historians and ethnologists dedicated to the Folk Medicine of Polissya, which has affected by the Chernobyl Nuclear Disaster on 26 April 1986.

The disaster at the Chernobyl nuclear power plant is assessed as the most serious accident ever to occur in the nuclear power industry and had disruptive nature had not only on the people, the ground, and the water but also have had negative influences on the Folk Culture.

It was shown that after the accident at the Chernobyl nuclear power plant, the Ukrainian scientific community has shown a high civic position and scientific activity. Thanks to the post-Chernobyl expeditions, the Folk Medicine of Polissya appeared in the center of the research interest of Ukrainian ethnologists.

The ethnographic, historical and folklore materials which were collected in these expeditions have shown that Folk Medicine has one of the main places in the system of ethnic culture of Chernobyl Polissya, presents the prophylaxis and medical treatment, ideas about illnesses and their reasons are described etc. Also, influences social-sanitary norms, everyday culture, psychological aims, and contacts.

Keywords: folk medicine, traditional culture, Polissya of Ukraine, Chornobyl nuclear disaster.

УДК 94(477):641.8(477.41)"18/19"
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2021.149.5

М. Казьмирчук, д-р іст. наук, проф.
ORCID iD: https://orcid.org/0000-0001-8877-4489
ResearcherID: AAS-9481-2020
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ВИНОКУРІННЯ У КИЇВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Увагу автора зосереджено на проблемі розвитку винокурного виробництва у Київській губернії наприкінці XIX – на початку XX століть. Розглянуто правові засади, що регулювали діяльність в даній сфері дворянського підприємництва. Винокуріння давало суттєві прибутки приватним власникам та стабільно високі відрахування на користь держави. Воно підживлювало систему місцевих постачальників сировини та сприяло орієнтації місцевих господарств на обслуговування винокурних заводів. На основі архівних матеріалів та справ доведено, що винокуріння в пореформений період продовжувало залишатися вкрай вигідним видом господарської діяльності у середовищі не тільки помісного дворянства, але й інших прошарків суспільства. Винокурні утримувалися буржуазією та заможними селянами. За національним складом значний відсоток власників становили євреї, а також росіяни та українці. У статті поряд з економічними вигодами вперше звернуто увагу на соціальні проблеми в розвитку винокуріння Київської губернії в пореформений період. Розглянуто особливості винокуріння, виявлено матеріальну базу та соціальне становище робітників у Київській губернії. Винокуріння Київської губернії стало прогресивним для того часу видом переробної промисловості – переважна більшість винокурень розміщувалися у кам'яних будівлях, мали різні досконалі для того часу апарати та устаткування, використовували вільнонайманих робітників на підприємстві. Попри суттєву економію на кількості робочої сили, власники винокурень нехтували безпекою праці, яка залишалася на низькому рівні.

Ключові слова: винокурне виробництво, викурювання спирту, Київська губернія, переробна промисловість, дворянство, робітники.

Постановка проблеми. Відміна кріпацтва та привілеїв дворянства в землеробстві та промисловості зумовило перехід господарств Київської губернії до ринкових відносин. До давніх традиційних галузей промисловості, що раніше монопольно належали дворянам відносилося винокуріння, пивоваріння, цукрове виробництво тощо, які були пов'язані з переробкою продуктів сільського господарства. Київська губернія наприкінці XIX ст. була відома своїм винокурним виробництвом, яке посідало друге місце після цукроворафінадного за обсягами виробництва та прибутковістю. У Київській губернії розташовувалися середні за величиною винокурні заводи.

Аналіз джерел та літератури. Щодо історіографії проблеми, то слід відзначити найновіші статті та кандидатську дисертацію З. Степник "Розвиток винокурної промисловості в Правобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX століття" захищену в 2019 р. [16; 17]. Попри те, що її дослідження охоплює територіально всю Правобережну Україну, дослідниця не врахувала увесь внесок попередників щодо досліджуваної проблеми. Так, не було згадано статтю М. Казьмирчук 2009 р., де аналізувався розвиток винокуріння та шинкування у Київській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. у журналі "Етнічна історія народів Європи" [7]. Загалом, З. Степник акцентує увагу на інфраструктурі та матеріально-технічній базі винокурної промисловості та збуті винокурної продукції, залишаючи невисвітленими чимало соціальних проблем.

Дослідження винокуріння та аналіз розвитку горілчаних заводів Київщини на початку XIX ст. здійснили Т. Соловйова та Г. Казьмирчук, зокрема акцентуючи увагу на виробництві "хлібного вина" у поміщицьких маєтках Київської губернії [5; 6]. Також серед сучасних досліджень, які певною мірою стосуються цієї проблеми, слід відзначити монографію М. Москалюка, присвячену переробній промисловості Наддніпрянської України, де автор вказує на провідне становище винокуріння для цього регіону [10].

Чимало джерел щодо винокуріння в Російській імперії зберігаються у бібліотеках та архівах України. Так, у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського зберігається чимало адрес-календарів, описів майна дворянства та земських статистичних матеріалів, які відображають цифрову інформацію щодо винокуріння у Київській губернії та її повітах [9; 12; 15; 16; 20].

© Казьмирчук М., 2021

У Центральному державному архіві України м. Київ є фонди 442 "Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора", 575 "Київський окружний фабричний інспектор" та 730 "Київське відділення Імператорського Російського технічного товариства", де зберігається чимало відомостей з соціально-економічного життя, зокрема й щодо винокуріння, у Київській губернії [2; 9].

Таким чином, з огляду на наявні опубліковані й архівні джерела та відсутність окремого дослідження, нині актуальним виявляється окремий аналіз розвитку винокуріння у Київській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст.

Постановка завдання. Метою статті є визначення ролі та ваги винокуріння для розвитку переробної промисловості Київській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст., а також зосередження уваги на соціальних аспектах у цих процесах. Досягненню мети сприятиме аналіз нормативно-правових практик розвитку винокурної промисловості та їхніх особливостей у Київській губернії, визначення наслідків цих процесів для соціальних станів та їхнього матеріального становища, ретельне висвітлення процесів і особливостей винокуріння та збуту винокурної продукції за повітами, окремо в Києві, дослідження становища робітників та підприємців.

Виклад основного матеріалу. Зміни, що відбулися наприкінці XIX ст. в соціально-економічних відносинах у Російській імперії, мали значний вплив на промисловість Київської губернії. Юридично після 1861 р. винокурна промисловість керувалася таким чином:

1) після відміни кріпацтва були ліквідовані станові обмеження в торгово-промисловому підприємництві (Положення про податок на спиртне ("О питейном сборе") 1861 р. та Положення 1863 р. "Про податки на право торгівлі та інших промислів"), ліквідовано монополію поміщиків на винокуріння. Наказ уряду Російської імперії від 1861 р. сприяв створенню промислових винокурних заводів, головним чином у містах. Проте податки були досить високі, а отже чимало винокурних заводів у маєтках не працювало [3, с. 862–865];

2) винна реформа 1861 р. створювала акцизну систему – вводила податок із винокуріння на користь держави. Акциз збирався за спирт та вино, викурені з хліба, картоплі, буряків, патоки та проса; за горілку, виготовлену з винограду, фруктів, цукру та патоки; за пиво та мед, заводську брагу [13, с. 3-4]. Цей акциз був встановлений на користь великих підприємств (виготовлене понад норму акцизом не обкладалося).

В основу акцизної системи був покладений принцип "вільності" алкогольних напоїв, а торгівля ними звільнялася від більшості існуючих форм державного регулювання: для продажу не призначалося певного числа місць, не визначалися ціна та міцність напоїв, усе обумовлювалося виключно потребою населення і тими вигодами, які могли отримати виноторговці. Почалася так звана "лібералізація", яка мала привести до зростання числа місць торгівлі спиртним, а конкуренція – забезпечити зниження ціни і поліпшення якості товару, доступність алкоголю – зробити споживання помірно-рівномірним і "правильним" [4, с. 7, 8].

Після 1861 р. можливості для отримання прибутків від підприємницької діяльності значно зросла, але не всі дворяни-власники винокурень змогли швидко переорієнтуватися на ринкові відносини. Крім того, переваги віддавалися заводам із поліпшеним технологічним устаткуванням, а також більш як удвічі збільшувалися податки [10, с. 64]. Тому в Київській губернії чимало дворянських винокурень занепало, не витримавши конкуренції з новими промисловими винокурними заводами, що мали краще устаткування. Слід відзначити, що частина дворянських винокурень була передана в оренду і приносила прибутки, а невелика частина дворян продовжувала самотужки розвивати цю промисловість.

У Київській губернії винокуріння було розвинене і мало міцний зв'язок із сільським господарством. Зазвичай, у Київській губернії було 8 різних комбінацій основних зернових культур: жито, озима і яра пшениця, овес, гречка, ячмінь і просо [20, с. 61]. Найпоширенішими були жито та озима пшениця, що займали кожна 1/3 всіх полів. Станом на 1888 р. у господарствах селян картоплі вирощували не багато [20, с. 47]. Жито переважало у селянських общинних господарствах, а пшениця у приватних. Так, у Київській губернії 1912 р. жита було більше на 223 560 десятин, ніж пшениці [12, с. 39]. Але були й особливості у кожному повіті. Так, у Черкаському повіті Київської губернії поміщики з різних варіантів "посівних хлібів" найбільше вподобали вирощувати пшеницю, адже саме вона приносила найвищий прибуток для їхнього господарства. Селяни переважно засівали поля житом та гречкою для власного ужитку. Разом із гречкою сіяли й просо, але тільки для того, щоб отримати кормову солому для худоби. Завдяки якості місцевих ґрунтів та зручності для збуту продукції вирощували та оброблювали картоплю [1, арк. 43зв.]. Крім того, багаті землевласники Правобережжя утримували великі цукроварні та спеціалізувалися на вирощуванні цукрових буряків. Земська статистика зафіксувала, що у 1905–1909 рр. одним із найважливіших продуктів для Київської губернії був цукровий буряк [21, с. 3, 11]. У 1912 р. посіви його на Правобережжі складали понад 50 % загальноукраїнських. Так, у 1885 р. буряком було зайнято 75625 дес. землі, які знаходилися у 191 маєтку Київської губернії, причому у Канівському та Васильківському повітах цукрові буряки вирощували майже у кожному маєтку. Найменше бурякових плантацій було у Радомишльському повіті Київської губернії [14, с. 47]. Так, у 1912 р. господарі смілянського маєтку під буряк відводили 4 640 дес., проте заводи додатково закуповували буряк також у приватновласницьких та селянських господарствах, які становили 3060 дес. [15, с. 70]. Можливість отримати значно більший прибуток з буряків, ніж із пшениці, зумовлювали і розширення площ, зайнятих під цю культуру [14, с. 47].

При виробництві спирту на винокурнях Київської губернії переважно використовували картоплю та жито, але на деяких заводах також виготовляли спирт із таких зернових культур як просо та ячмінь, зрідка ж використовували бобові, зокрема кукурудзу. Також основним продуктом для виготовлення спирту була патока, яку постачали цукрові заводи. Значна кількість заводів купувала сировину в місцевих селян та землевласників, що розвивало сільське господарство довкола винокурень.

У Київській губернії число винокурних заводів у 1870–1880-х рр. коливалося в межах від 90 до 100 [21, с. 152]. Найбільше заводів було в Уманському та Радомишльському повітах, а найменше – у Васильківському, Черкаському та Чигиринському. Деякі заводи Києва та Київської губернії належали іноземцям – австрійцям та німцям.

У Київській губернії у більшості винокурень головним продуктом переробки була картопля, також переробляли жито, ячмінь, просо, патоку. Патока надходила з цукрових заводів, а жито, ячмінь та просо – від місцевих господарств. Винокурні заводи Київської губернії

здавалися в оренду купцям або управлялися дворянами самостійно. Одним із власників винокурного заводу була княгиня М. М. Горчакова. У м. Кагарлику, в Житоставському маєтку працював апарат колонної системи Гекмана – ці апарати дозволяли готувати на значній швидкості міцні алкогольні напої високої якості (міцність від 90 %). Житоставська винокурня єдина розміщувалася в кам'яних будівлях, а решта – в дерев'яних. Продавали продукти винокуріння на місцевих ринках, а Житоставський винокурний завод відправляв продукцію за кордон [14, с. 135].

У Бердичівському повіті більшість заводів розташовувалася в кам'яних будівлях та віддана в оренду купцям (переважно євреям), селянам та міщанам. Ці заводи переробляли виключно злакові: жито, просо, ячмінь. Продукти винокуріння реалізувалися на місцевому ринку.

У Васильківському повіті існувало тільки 2 заводи – Триліський, графині М. Е. Браницької та Ольшанський, селянина І. І. Коменданта. Триліський завод розміщувався у кам'яній будівлі та мав апарат системи Саваля, перегінний та очисний. Ольшанський завод розміщувався в дерев'яній будівлі та мав колонний апарат. Ці заводи переробляли злакові та патоку. Триліський завод власну продукцію реалізовував в Одесі та закордоном.

У Звенигородському повіті винокурні розміщувалися переважно у кам'яних будівлях, використовували для переробки злакові (закуповували додатково в сусідніх повітах) та патоку. Попри значно більшу кількість заводів у повіті, вони виготовляли спирту менше, ніж у Васильківському повіті, де було всього 2 подібні заводи. Лисанский винокурний завод реалізував власну продукцію в Києві, Одесі та за кордоном [14, с. 153–157].

У Канівському повіті винокурні заводи розташовувалися переважно у кам'яних будівлях. Ці заводи переробляли злакові (додатково закуповували в Полтавській губернії), патоку та картоплю. Спирт продавали в Полтавській та Київській губернії. Степанецький винокурний завод використовував ректифікаційну систему Саваля, що дозволяла зробити чистий спирт без запаху та смаку, до 96 %, з низькою втратою спирту.

У Липовецькому повіті практично усі винокурні розміщувалися у кам'яних будівлях. Мали апарат Саваля та Гекмана (Зозовський завод поміщика М. В. Гудім-Левковича, Сарновський завод дворянина В. Л. Чарновського) та апарат Пісторіуса (Монастирищенськй завод поміщика Л. Ф. Кальм-Подоського, що орендувався євреєм купцем Хаїм Шапірою). Винокурні використовували для переробки злакові та патоку. Зозовський завод реалізовував продукцію за кордоном.

У Радомишльському повіті тільки половина винокурень розміщувалися у кам'яних будівлях. Ці заводи переробляли злакові та картоплю. Спирт продавали на місцевих ринках або в Київ та Житомир [14, с. 157–161].

У Сквирському повіті практично усі винокурні розміщувалися у кам'яних будівлях. Кілька заводів належали або перебували в оренді євреїв, зокрема купецької родини Шапірів (вони також володіли й тютюновими фабриками). Усі заводи переробляли злакові та патоку. Ходорковськи та Лучанський заводи продавали спирт за межі повіту.

У Таращанському повіті усі винокурні розміщувалися у кам'яних будівлях. Половина заводів належала євреям (з 8 заводів – 4, а 2 з 4-ох – орендарю Срулю Осману). Заводи переробляли злакові, а Стадницький завод – кукурудзу.

В Уманському повіті винокурні заводи розташовувалися переважно у кам'яних будівлях. 6 заводів з 10 орендувалися євреями. Крім того, ще 6 заводів не діяли або через застаріле приміщення та обладнання, або з небажання власника, або через відсутність орендаря. Заводи переробляли злакові, патоку, кукурудзу. Найбільше спирту виготовляли саме у цьому повіті.

У Черкаському повіті усі винокурні розміщувалися у кам'яних будівлях. П'ять заводів виробляли значну кількість спирту Заводи переробляли злакові, картоплю (тільки Софієвський завод із власних плантацій) та патоку. Городищенський (дружини дійсного статського радника Є. А. Балашової) та Софієвський (графині М. Є. Браницької) заводи відправляли продукцію за кордон – Марсель, Трієст, Гамбург [14, с. 162–167]. Довкола Софієвського заводу існувало 7 торгових точок, де місцеві мешканці могли купувати алкоголь [16, с. 314].

У Чигиринському повіті більшість винокурень розміщувалися у кам'яних будівлях. Використовувалися різноманітні апарати: Галя, Саваля, Постаріуса. 3 з 5 орендували євреї купці. Заводи переробляли злакові та патоку. Косарєвський завод експортував продукцію закордон [14, с. 168].

У Києві існували винокурно-дріжджові заводи (виробляли спирт та дріжджі), кількість яких у 1885 р. становила 5. Два заводи належали німцям. Усі розміщувалися у кам'яних будівлях. Заводи переробляли злакові, кукурудзу та картопляне борошно. Кукурудзу закуповували в Бесарабії та Подільській губернії, картопляне борошно везли з Курської губернії та Привіслянського краю (частина Польщі, що входила до складу Російської імперії). Продукцію заводів реалізовували в містах Волинської, Подільської та Київської губерній та у Привіслянському краї [14, с. 169, 170].

У Києві також існували 2 горілчані заводи. Один належав Київському Товариству горілчаних заводів, існував з 1875 р. Виготовляли там лікери, горілку та наливки. Другий завод на Великій Васильківській 31, дворянина П. М. Комаровича був дерев'яним, збудований у 1883 р. Весь процес виготовлення горілки відбувався завдяки ручним фільтрувальним дерев'яним та мідним чанам. Для переробки використовували цукор, морс, спеції та ягоди. Спирт експортували до сусідніх губерній та на Кавказ [14, с. 171, 172]. У 1912 р. залишився в Києві тільки 1 горілчаний завод [12, с. 62].

Кількість робітників на державних і приватних винокурних заводах не була такою великою, як, приміром, на цукрових заводах. Так, найбільше робітників працювало на 10 заводах Сквирського повіту Київської губернії – 163 особи. Для порівняння слід відзначити, що мінімальна кількість робітників середніх за обсягами цукрових заводів була від 100 до 300 осіб. Тож, винокурні заводи обходилися значно меншою кількістю робітників. Винокурний завод у селі Степанівцях Канівського повіту, який належав спадкоємцям Б. Адельштейна, утримував 12 робітників. На цьому заводі місячна заробітна платня розподілялася наступним чином: 75 руб. – винокуру, 15 руб. – підвальному, 12 руб. – солодовнику, по 12 руб. – двом кочегарам, від 10 до 15 руб. – трьом апаратникам, по 9 руб. – чотирьом чорноробам. При цьому кочегари та апаратники мали працювати позмінно 5-6 годин, а решта робітників – тільки вдень [7, с. 66].

У більшості доступних джерел відзначається загалом важке соціальне становище робітників винокурень Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. Тоді були відсутні елементарні засоби безпеки та медичного страхування. Дуже багато архівних справ містять свідчення про численні каліцтва та смертельні випадки на виробництві. Через те, що заводи були побу-

довані з дерева, у рапортах фіксувалися повідомлення про пожежі на винокурнях. Так, у 1864 р. згорів за невідомих обставин винокурний завод поміщика Половинського у містечку Стеблеве Канівського повіту. У тому ж році описується нещасний випадок з робітником на винокурному заводі у селі Лозовики Сквирського повіту: витягаючи залізними ломами помпу, один із робітників отримав ушкодження голови і одразу помер. У 1896 р. на Софіївському винокурному заводі графині Браницької у Черкаському повіті розірвало чан з патокою і робітник отримав важкі каліцтва [7, с. 66].

Винокурінням у Київській губернії займалися різні соціальні стани – дворяни, купці, міщани, буржуазія та духовенство. Так, духовенство Київської єпархії мало власні інтереси у винокурінні, нерідко використовуючи як робочу силу власних прихожан [8, с. 8]. Так, у справі реалізації продукції винокуріння найбільшими конкурентами княгині Воронової стали священнослужителі. Справа в тому, що за "Положенням про питний збір" (стаття 234) священики мали право на церковних землях відкривати шинки, хоча у "Збірці законів Російської імперії" такого дозволу прописано не було. Проте священики в церковних маєтках, які розташовувалися на землях княгині Воронцової, дозволили відкривати шинки євреям, не питаючи дозволу у власниці. Через таку поведінку священників, винокурні та винні магазини самої княгині почали нести збитки. Управляючий маєтками княгині Воронцової відзначав, що її майже розорили. У своєму рапорті до губернатора він писав, що священики змушують її закрити винокурні, які приносили більш як 60 тис. доходу державі [7, с. 67].

У 1890-ті рр. відзначається тенденція до скорочення винокурень у Київській губернії, як і загалом у Російській імперії. Так, якщо у 1861 р. в Київській губернії працювало 350 винокурних заводів (майже в 4 рази більше ніж в губерніях Середнього Поволжя, де також спостерігалася велика концентрація дворянського землеволодінні [19, с. 199]), то у 1870 р. залишилося 239, у 1872 р. – 152, а у 1883 р. – 108. Станом на 1890 р. в Київській губернії було 118 винокурних заводів, 40 з яких не діяли [16, с. 315]. Об'єм продукції за ці роки не знизився, але відбувалася концентрація та укрупнення виробництва спирту, що не подобалося дрібним виробникам [3, с. 863]. У 1880-х – 1890-х рр. фіксувалися численні звернення до губернаторів із вимогами виправити ситуацію (зокрема звернення Київського товариства сільського господарства), адже дрібне виробництво спирту аж ніяк не сприяло б процвітанню місцевого алкоголізму [3, с. 864]. Нові вигідні умови для винокурень були прийняті у 1890 р. Згідно з законом "О мерах к поощрению сельськохозяйственного производства" переваги здобували дрібні винокурні, що розташовувалися на селі та мали для переробки власну сировину. У цьому випадку таке виробництво називалося "сільськогосподарською викуркою", для якої встановлювалися межі: виробництво тривало не більше 200 днів, у період між 1 вересня – 1 червня, не перевищувало 75 відер 40 % спирту на кожну десятину орної землі маєтку [11, с. 421, 422]. Під цю категорію не підпадали винокурно-дріжжові заводи, винокурні, що виготовляли спирт із відходів з цукрових заводів та орендовані винокурні. Загалом за цим законом, було введено податки для промислових винокурних заводів та знижено їх для дрібних виробників, проте залишало чимало нарікань у підприємців, адже закон також забороняв спорудження нових винокурних заводів в містах, а також створення при них нових акціонерних компаній [11, с. 423].

У 1903 р. підприємцями піднімалося питання щодо створення спеціальної лабораторії з визначення якості продукції на винокурнях. Офіційною причиною прохання було бажання боротися з фальсифікацією продукції винокурень у зв'язку зі збільшенням податків на вина та алкогольні напої. Навіть управлінням акцизних зборів гарантувалася оплата функціонування для подібної лабораторії 2500 руб. на рік. Але пропозиція не була реалізована [2, арк. 83].

Висновки. Отже, винокуріння у Київській губернії було важливим видом переробної промисловості дуже вигідним для дворян та набувало популярності серед буржуазії. Воно підживлювало систему місцевих постачальників сировини та сприяло орієнтації місцевих господарств на обслуговування винокурних заводів. Винокуріння Київської губернії в XIX – XX ст. стало прогресивним для того часу видом переробної промисловості – переважна більшість винокурень розміщувалися у кам'яних будівлях, мали різні досконалі для того часу апарати та устаткування, використовували вільнонайманих робітників на підприємстві. Серед соціальних прошарків винокурні утримували вже не лише дворяни, а й буржуазія та заможні селяни. За національним складом значний відсоток власників становили євреї, а також росіяни та українці. Господарі винокурень не обмежувалися тільки виготовленням спирту, а опановували супутні виробництва, зокрема створювалися винокурно-дріжджові заводи та горілчані або пивоварні заводи, при винокурнях існували млини. Винокуріння давало суттєві прибутки приватним власникам та стабільно високі відрахування на користь держави. Попри суттєву економію на кількості робочої сили, власники винокурень нехтували безпекою праці, яка залишалася на низькому рівні.

Список використаних джерел

1. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 442, оп. 691, спр. 237, ч. I, 60 арк.
2. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 730, оп. 1, спр. 7, 157 арк.
3. Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914) / Даниель Бовуа. – Москва: Новое литературное обозрение, 2011. – 1008 с.
4. Горюшкина Н. Е. Пьянство и борьба с ним в эпоху винного акциза (1863–1894 гг.) / Горюшкина Н. Е. // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. – 2011. – № 143. – С. 7–13.
5. Казьмирчук Г., Соловйова Т. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX століття / Казьмирчук Г., Соловйова Т. – Київ, 1998. – 174 с.
6. Казьмирчук Г. Д. Винокуріння у Київській губернії в XIX ст. / Казьмирчук Г. Д. // Соціальна історія: Науковий збірник. – 2009. – Вип. V. – С. 25–28.
7. Казьмирчук М. Г. Розвиток винокуріння та шинкування у Київській Губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. / Казьмирчук М. Г. // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Вип. 30. – Киев: УНІСЕРВ, 2009. – С. 65–69.
8. Казьмирчук М. Матеріальне становище православних сільських священників та їхні відносини з парафіянами Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. / Казьмирчук М. // Materialy IV mezinárodni vědecko-praktická konference "Věda a vznik-2008/2009". – Dil.10. Histore. Politické vědy. Filosofie. Psychologie a sociologie: Praha. 2009. Publishing House "Education and Science". – P. 8–11.
9. Казьмирчук М. Г. Цукрова промисловість у Київській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. // Materiały V Międzynarodowej naukowi-praktycznej konferencji Strategiczne pytania światowej naukki – 2009. Volume 8. Pedagogiczne nauki. Historia. Filozofia: Przemyśl. Nauka i studia. – P. 46–48.
10. Москалюк М. Розвиток переробної промисловості у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. / Москалюк М. – Тернопіль, 2009. – 336 с.
11. О мерах к поощрению сельскохозяйственного винокурения от 15.06.1890. [Електронный ресурс] // Полное собрание законов Российской империи. – Санкт-Петербург, 1893. – Режим доступа: http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php
12. Памятная книжка Киевской губернии на 1914 год с приложением адрес-календаря губернии. – Киев: Киевский губернский статистический комитет, 1914. – 340 с.

13. Положение о питейном сборе, высочайше утвержденное 4 июля 1861 года, с присовокуплением высочайше утвержденного 20 марта 1862 года правил о взысканиях за нарушение постановлений о питейном сборе и судопроизводстве по сим делам [Електронный ресурс]. – Москва: Тип. Ал. Семена, 1862. – 160 с. – Режим доступа: https://www.prlib.ru/item/438032

14. Сборник сведений по Киевской губернии и адрес-календарь на 1887 год / Сост. секретарь Киевского губернского статистического комитета В. Г. Мозговой – Киев: Типография Губернского статистического комитета, 1887. – 248 с.

15. Смела. Краткое статистико-экономическое описание имений и заводов графов Льва Алексеевича, Алексея, Андрея и Григория Андреевичей Бобринских в Киевской губернии, для Всероссийской выставки 1913 года в Киеве / Сост. В. Головня. – Киев: Типография Р. К. Лубковского, 1913. – 198 с.

16. Список винокуренных заводов Российской империи с указанием их характера, размеров производства и условий сбыта вина за периоды 1886/7 и 1887/8 гг. – Санкт-Петербург: тип. В.Ф. Киршбаума, 1890. – 442 с.

17. Степник З. М. Розвиток винокурної промисловості в Правобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / Степник З.; Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. – Тернопіль, 2019. – 18 с.

18. Степник З. Особливості функціонування системи акцизного збору у винокурній промисловості Наддніпрянської України у другій половині XIX століття / Степник З. М. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – 2014. – Вип. 1. – Ч. 3. – С. 20–23.

19. Федосеев Р. В. Винокурение в структуре дворянского хозяйства Среднего Поволжья во второй половине XIX – начале XX в. / Федосеев Р. В. // Манускрипт. – 2016. – №. 2 (64). – С. 198–202.

20. Хуторские хозяйства Киевской губернии. Результаты обследования, произведенного в 1908 – 1909 годах. – Киев: Т-во "Печатня С. П. Яковлева", 1911. – 408 с.

21. Ярошевич А. И. Производительность сельского хозяйства и производственные районы Киевской губернии / Ярошевич А. И. – Киев: Тип. Н. Т. Корчак-Новицкого, 1911. – 54 с.

References

1. Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, fund 442, list 691, file 237, vol. I, 60 sheets.

2. Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, fund 730, list 1, file 7, 157 sheets.

3. Beauvois, D. (2011). *Gordiev's knot of the Russian Empire: Power, gentry and people in the Right-Bank Ukraine (1793–1914)*. Moscow: New Literary Review. [*in Russian*].

4. Goryushkina, N. E. (2011). Drunkenness and the fight against it in the era of wine excise tax (1863–1894). *Bulletin of Herzen Russian State Pedagogical University*, *143*, 7-13. [*in Russian*].

5. Kazmyrchuk, G., Solovyova, T. (1998). *Socio-economic development of the Right Bank of Ukraine in the first quarter of the 19th century*. Kyiv. [*in Russian*].

6. Kazmyrchuk, G. D. (2009). Distillation in the Kyiv Governorate at the XIX century. *Social History*, *V*, 25–28. [*in Ukainian*].

7. Kazmyrchuk, M. G. (2009). The development of distilling and shredding in the Kyiv Governorate at the end of 19th – the beginning of the 20th century. *Ethnic history of European nations*, *30,* 65–69. [*in Ukainian*].

8. Kazmyrchuk, M. (2009). The financial situation of Orthodox village priests and their relations with the parishioners of the Kiev Governorate at the end of the 19th – the beginning of the 20th century. In: *Proceedings of the IV International Scientific-Practical Conference "Science and Emergence-2008/2009"*, Vol. 10, History. Political science. Philosophy. Psychology and sociology. Prague. Pp. 8–11. [*in Ukainian*].

9. Kazmyrchuk, M. (2009). Sugar industry in the Kiev Governorate at the end of the XIX – the beginning of the XX century. In: *Proceedings of the V International Scientific-Practical Conference "Strategic questions of world science"*, Vol. 8, Pedagogical Sciences. History. Philosophy. Przemysl. Pp. 46 – 48. [*in Ukainian*].

10. Moskalyuk, M. (2009). *Development of processing industry in the Dnieper Ukraine in the second half of the 19th – the beginning of the 20th centuries*. Ternopil. [*in Ukainian*].

11. On measures to encourage agricultural distillation from 15.06.1890. *Complete collection of laws of the Russian Empire (PSZRI)*. (1893). St. Petersburg. http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php. [*in Russian*].

12. *Commemorative book of the Kiev Governorate for 1914 with the attached address-calendar of the Governorate*. (1914). Kyiv: Kyiv Provincial Statistical Committee. [*in Russian*].

13. *Regulation on drinking charge, the highest approved on July 4, 1861, with the addition of the highest approved on March 20, 1862, the rules on penalties for disturbance of orders on drinking charge and legal proceedings in these cases.* (1862). Moscow. https://www.prlib.ru/item/438032. [*in Russian*].

14. Mozgovoy, V. G. (Ed.). (1887). *Collection of information on the Kiev province and address-calendar for 1887*. Kyiv: Printing House of the Provincial Statistical Committee. [*in Russian*].

15. Golovnya, V. (Ed.). (1913). S*mela. A brief statistical and economic description of the estates and factories of Counts Lev Alekseevich, Alexei, Andrey and Grigory Andreevich Bobrinsky in the Kiev Governorate, for the All-Russian exhibition of 1913 in Kyiv*. Kyiv: Printing house of R.K. Lubkovsky. [*in Russian*].

16. *The List of Russian Empire's distilleries, indicating their field, size of production and marketing conditions of wine for the periods 1886/7 and 1887/8*. (1890). St. Petersburg: type. V. F. Kirshbaum. [*in Russian*].

17. Stepnyk, Z. M. (2019). *The development of the distillery industry in the Right-Bank Ukraine in the second half of the XIX – the beginning of the XX century.* Abstract of unpublished thesis (PhD in History), Volodymyr Hnatiuk Ternopil National Pedagogical University. [In Ukainian].

18. Stepnyk, Z. (2014). Peculiarities of functioning of the system of excise duty in the distillery industry of Dnieper Ukraine in the second half of the XIX century. *Scientific notes of Volodymyr Hnatiuk Ternopil National Pedagogical University*, 1 (3), 20–23. [In Ukainian].

19. Fedoseev, R. V. (2016). Distilling in the structure of the noble economy of the Middle Volga region in the second half of the XIX – the beginning of the XX century. *Manuscript*, 2 (64), 198–202. [*in Russian*].

20. *Farmsteads of the Kiev Governorate. The results of the survey carried out in 1908 – 1909.* (1911).Kiev: Publishing House of S. P. Yakovlev. [*in Russian*].

21. Yaroshevich, A. I. (1911). A*gricultural productivity and production areas of the Kyiv Governorate*. Kyiv: Type. N. T. Korchak-Novitsky. [*in Russian*].

Надійшла до редколегії 20.04.21

M. Kazmyrchuk, Dr. Habil. (History), Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

DISTILLATION IN KYIV GOVERNORATE AT THE END OF THE 19th – THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY

The attention of the author is focused on the problem of the development of distillation production in Kyiv Governorate at the end of the XIX – the beginning of the XX century. The legal foundations regulating the activities in this sphere of the noble entrepreneurship are considered. Distilling provided significant profits to private owners and consistently high contributions to the state. It fueled the system of local suppliers of raw materials and helped orient local farms to service distilleries. On the basis of archival materials and cases it is proved that distillation remained an extremely profitable kind of economic activity not only among nobles, but also among different society class at the end of the XIX – the beginning of the XX century. Distilleries were kept the bourgeoisie and wealthy peasants. A significant percentage of the owners were Jews, as well as Russians and Ukrainians in terms of ethnic composition. The article deals with the social problems in the development of distillation in Kyiv Governorate in addition to economic problems at the period after reforms. The specifics of distillation, sources of raw materials and social position of workers are described in Kyiv Governorate. Kyiv Governorate's distillery became a progressive type of processing industry at that time – the vast majority of distilleries were located in stone buildings, had various devices and equipment perfect for that time, used self-employed workers in the enterprise. Despite significant savings in labor, the distillery owners neglected to work safely, which remained at a low level.

Keywords: distillation production; alcohol distilling; Kyiv Governorate, processing industry, nobleman, workers.

УДК 94(38)
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2021.149.6

К. Кумінова, асп.
ORCID iD: https://orcid.org/0000-0001-5506-8254
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ОБРАЗ ВАРВАРА У "ЖИТТЄПИСАХ ФІЛОСОФІВ" ДІОГЕНА ЛАЕРЦІЯ

Авторка проаналізувала образ варвара в "Життєписах філософів" Діогена Лаерція (III ст. н.е.). Було систематизовано історіографію з теми уявлення про "свого" та "чужого" в Давній Греції та Римі. Зазначено основні семантичні традиції використання терміна "варвар" в античній літературі: людина, яка говорить незрозумілою мовою або перебуває на нижчому етапі культурного розвитку. Досліджено поєднання цих семантичних традицій у "Життєписах філософів". Особлива увага приділена біографіям філософів з варварським корінням: Фалеса, Піттака, Анахарсіса, Аркесілая, Клітомаха, Еріллa, Меніппа та Антисфена. Зроблено висновок, що для Діогена Лаерція згадані філософи не є прикладом ідеалізації варварів. Знання мови та прийняття еллінської культури робило їх частиною античної цивілізації. У "Життєписах філософів" зустрічається використання образу "чужого" у негативному контексті, але Діоген Лаерцій також висловлює думку про рівність різних народів.

Ця стаття демонструє, що вивчення образу "чужого" має науковий потенціал. Необхідно вивчити зображення образу варвара у працях сучасників Діогена Лаерція, щоб зробити загальну характеристику цієї проблеми в античній літературі III ст.

Ключові слова: Діоген Лаерцій, образ варвара, "свій" та "чужий", семантична традиція, антична література.

Дослідження протиставлення "свій" vs "чужий" у Давній Греції та Римі не втрачає своєї актуальності до сьогодні, оскільки у суспільстві існує багато стереотипів щодо представників інших народів. Тема сприйняття "чужого" є популярною в сучасній європейській та вітчизняній історіографії. Вивчення досвіду попередніх століть має допомогти розв'язати цю проблему.

Антикознавчі студії з цієї теми можна поділити на декілька груп залежно від хронології, яку розглядають дослідники. Першу складають роботи, які вивчають появу терміна "варвар" і традиції його використання у період Архаїки, Класики та Еллінізму. До цієї групи можна віднести праці Ж. де Роміллі, О. Синіцина, К. Влассопулоса, Л. Маринович та ін. Друга група – вивчення образу варвара в контексті полеміки між християнами та язичниками в останні роки існування Західної Римської імперії (М. Дюбюссон тощо). Можна помітити, що проблема сприйняття "чужого" в II-III ст. н. е. в історіографії згадується лише побіжно, в контексті попередніх або наступних періодів. Тому наша розвідка буде присвячена одному з авторів II-III ст. – Діогену Лаерцію, автору роботи з історії давньогрецької філософії.

Мета цієї статті – дослідити образ варвара у "Життєписах філософів" Діогена Лаерція (кін. II-поч. III ст). Завдання статті: проаналізувати всі згадки про "чужого" у "Життєписах філософів", визначити, що слугувало "маркером" для позначення варварства та скільки семантичних традицій використання цього терміна можна помітити у Діогена Лаерція.

Ґрунтовне німецькомовне видання "Lexikon der Antike" наводить два визначення поняття "варвар". Перше – в Давній Греції так називали людей, мова яких була незрозумілою для еллінів. Під таке визначення потрапляли єгиптяни, перси тощо. Друге – в добу Еллінізму поняття "варвар" характеризувало людину, яка опинилася за межами впливу античної цивілізації і перебувала на нижчому рівні розвитку. Звичайно, даний поділ є умовним, і після завершення походів Александра Македонського перше визначення не зникає повністю. Вже у роки полеміки між християнами та язичниками з'явилася третя традиція використання цього терміна для позначення своїх опонентів. Сучасні дослідники постійно вносять уточнення до запропонованої ще наприкінці XIX ст. системи диференціації.

Антикознавці сходяться на думці, що першопочатково "варвар" – це просто людина, яка говорить незрозумілою мовою. Це визначення ми умовно називаємо першою семантичною традицією використання цього терміна. В добу Архаїки, коли в джерелах вперше з'являється таке визначення, воно немає негативного контексту [11, с. 449; 7, с. 7; 15, с. 283]. Тоді мова була важливим вказівником походження іноземця, і навіть елліна, адже давньогрецька мала декілька діалектів [14, с. 1]. Французький дослідник М. Дюбюссон пішов далі у своїх інтерпретаціях. Він звернув увагу на багатозначність давньогрецького слова "λόγος", що означало і слово, і мову, і знання, і початок. На думку аникознавця, така багатозначність ілюструє світоглядне уявлення еллінів про те, що людина, яка говорить незрозумілою мовою, – мислить абсурдно, або взагалі не може думати [12, с. 4].

Думки антикознавців стосовно появи другої семантичної традиції, коли "варварство" почало означати відсталість від культурного розвитку Еллади, розходяться. Частина дослідників вважає, що уявлення про нижчій статус варвара, порівнюючи з елліном, сформувалося ще в архаїчний період [8, с. 195]. Інша група зауважує, що нові конотації у протиставлені "варвар" vs "еллін" з'явилися під час греко-перських воєн. Саме після цих подій давньогрецьким авторам було важливо обґрунтувати ідею про свої переваги над ворогами [15, с. 283; 12, с. 5; 16, с. 60]. У цей період основою ідентичності елліна стало громадянство [2, с. 55-63]. Прийняття полісних цінностей – це запорука того, що ти "свій", питання крові не було важливим [10, с. 515-517].

В історіографії виділяють дві основні тенденції, які існували в античності у ставленні до варварства, як до чогось нижчого за рівнем розвитку. Перша – ідеалізація народів, які не зіпсовані вадами цивілізації, так звана концепція примітивізму. Друга – трафаретне зображення варварів, як жорстоких дикунів та п'яниць, які нехтують культурою та мистецтвом [3, с. 7]. Російський дослідник В. Козулін поділив першу концепцію на дві течії: "м'яку" та "жорстку". "М'який" примітивізм характерний при описі міфологічних народів, які наділяються надзвичайними якостями. Серед прикладів слід навести гіперборейців, абіїв тощо. "Жорсткий" – це коли ідеалізований образ благородного дикуна накладався на реальний народ: скіфи, сармати тощо [3, с. 8].

Третя семантична традиція використання терміна "варвар" характерна для періоду полеміки християнських та язичницьких авторів, коли вони "сварять" один одного цим словом [12, с. 11].

"Життєписи філософів" Діогена Лаерція – це трактат з історії античної філософії. Серед вчених немає єдиної думки щодо походження автора, першої назви його роботи та років життя. Точна назва, яку дав Діоген Лаерцій своїй праці, написаній давньогрецькою мовою, –

© Кумінова К., 2021

невідома. Так, у Стефана Візантійського вона зустрічається під заголовком "Історія філософа", у Євстафія – "Життєпис софістів", в паризькому рукописі 1759 р. – "Діогена Лаерція життєписи та думки тих, хто прославився в філософії, і у короткому описі огляд усіх учень". Найчастіше рукописи його праць закінчуються таким формулюванням – "Лаерція Діогена збірка життєписів філософів та їх учень у 10 книгах". Ми для зручності використовуємо назву "Життєписи філософів". Точні роки створення роботи невідомі. Останній філософ, якого він згадує – Сатурнін Кіфен, який був учнем Секста Емпірика (жив близько 200 р.). Діоген нічого не згадував про неоплатоніків. Засновник цієї школи, Плотін, жив у 204-270 рр., а лекції почав записувати приблизно з 250 р. З цих тверджень, О. Лосєв датує роки діяльності Діогена першою половиною III ст. [6, с. 5-6]. Можливо саме тому робота була написана давньогрецькою, адже III ст. – це період розквіту "нової софістики".

"Життєписи філософів" Діогена Лаерція поділені по школах на десять книг. Основний матеріал – це анекдоти та курйозні історії з особистого життя мудреців. Можливо, така тематика була цікава замовнику. За свідченнями самого автора у третій книзі "Життєписів філософів" – замовником була заможна жінка [Diog. Laert., III, 47]. Джерелами Діогена Лаерція були, в першу чергу, компендіуми. Ця праця не була унікальною, адже в роки античності існувало багато подібних творів, що були зібранням матеріалу з певної теми [1, с. 280].

На самому початку "Життєписів філософів" автор висловлює скептичну думку щодо "варварського" походження філософії. Спочатку Діоген запевняє, що все у світі створено еллінами і бере початок з Еллади [Diog. Laert., I, 3]. Автор стверджує, що слово "φιλοσοφία" чуже іншим народам [Diog. Laert., I, 4]. В цих рядках, які викладаються один за одним, добре помітно, що Діоген Лаерцій послуговується двома першими семантичними традиціями. З одного боку, для автора характерний елліноцентризм. З другого, вододілом "свого" і "чужого" визначається мова.

Діоген Лаерцій наводить біографії вісімдесяти двох філософів (до цього списку ми не включили учнів, які згадуються в тексті, але не виводяться окремо). Серед цих філософів є вісім, які не були етнічними еллінами, або мали одного з батьків не грецького походження.

У першій книзі "Життєписів філософів" йдеться про "сімох мудреців". Як відомо, даний список не був сталим. Античний світ знав близько двадцяти претендентів на це звання. Серед них троє мали варварське коріння. Фалес – родом з Фінікії [Diog. Laert., I, 22]. Піттак [Diog. Laert., I,74] і Анахарсіс [Diog. Laert., I, 101] мали матерів-еллінок, але батьки їх були фракійцем і скіфом відповідно. Розглянемо біографію можного з цих мудреців окремо.

Фалес. Діоген Лаерцій пропонує декілька версій походження мудреця. За першою – фінікійське коріння. За другою версією, Фалес був корінним жителем Мілету [Diog. Laert., I, 22]. З біографії філософа хочеться виділити один фрагмент. Діоген Лаерцій приписує першому мудрецю вислів про те, що він пишається трьома речами: "По-перше, тим, що він людина, а не тварина. По-друге, тим, що він чоловік, а не жінка. По-третє, *що він еллін, а не варвар"* (курсив наш – К.К.) [Diog. Laert., I, 33]. Такий бінарний світогляд можна спостерігати в інших культурах: Єгипет, Китай тощо, але в Елладі була своя особливість. Унікальність світоглядної системи Давньої Греції, на думку французького дослідника М. Дюбюссона, полягала в тому, що термін "варвар" для позначення "чужого" виникає раніше за визначення "еллін" [12, с. 2-3]. Звичайно, до сьогодні дискусія антикознавців стосовно появи цих термінів нагадує суперечку, що було першим: курка чи яйце, але ми погоджуємося з думкою Л. Маринович, що поява слова "варвар" є свідченням самосвідомості греків [7, с. 10]. Відзначимо, що у Діогена Лаерція не викликає ніякого дисонансу твердження про фінікійське походження Фалеса і його еллінство.

Піттак. В біографії цього мудреця Діоген Лаерцій пише, що, зі слів Дурида, його батько був фракійцем [Diog. Laert., I,74]. Більше ніяких цитат, які могли б бути цікавими в контексті вивчення образу "чужого", автор не наводить.

Анахарсіс Скіфський. Ця постать має особливе місце в античній культурі. В Елладі були приклади, коли поставав образ ідеального чужинця, який буде невідомим чи забутим у себе на батьківщині [16, с. 57]. Саме тому доречно говорити про "феномен Анахарсіса" – образ, який міг виникнути лише в Елладі [9, с. 13]. Ми не будемо зупинятися на цій проблемі детально. Зазначимо лише, що існує дві думки стосовно його популярності в античності. Перша – звернення до образу мудреця Анахарсіса і його батьківщини Скіфії почалося з часів Ефора (IV ст. до Р. Х.) Це було наслідком кризи після Пелопонеської війни, коли виснажене війною суспільство шукало утопічного порядку десь поза Елладою [4, с. 44-45]. Друга – прославляння скіфського філософа почалося ще в епоху архаїки. На думку Я. Кіндстранда, Ефор почав ідеалізувати скіфську державу за простоту і стриманість, а для підтвердження своєї правоти – використав вже добре відомий і популярний серед еллінів образ Анахарсіса [13, с. 59]. Документально підтвердити останню гіпотезу неможливо, адже ми не маємо жодної згадки про Анахарсіса у лакуні між Геродотом та Ефором (до речі, його роботи збереглися лише в фрагментах інших авторів).

Діоген Лаерцій говорить, що Анахарсіс був сином Гнура та братом Кадуїда, скіфського царя. По матері він був елліном, тому і володів двома мовами та писав вірші про звичаї обох народів (автор згадує 800 строк). Саме завдяки красномовству цього мудреця з'явився вислів "говорити, як скіф". Прибувши до Афін, щоб стати другом і гостем Солона, він пробув там деякий час, а потім повернеться на батьківщину. В Скіфії Анахарсіс загинув від рук свого брата за зраду скіфським звичаям. Автор "Життєпису філософів" навіть навів нам "останні слова" мудреця: "Розум беріг мене на чужині, але згубив на батьківщині" [Diog. Laert., I, 100-102].

Діоген робить акцент на знанні мов Анахарсісом. На нашу думку, це твердження автор вводить спеціально для того, щоб продемонструвати читачам, що скіфський мудрець "свій", тобто долучений до еллінського світу через знання мови.

Після короткого біографічного нарису, Діоген подає цікаві анекдоти про Анахарсіса та його дотепні вислови. У нашій статті звернемося до деяких із них, які відповідають темі нашого дослідження.

Анахарсіс постав як приклад стриманості та міри в усьому, тому в його біографіях часто знаходимо поради, як треба правильно жити. Так, щоб не стати п'яницею, він радив завжди мати негативний приклад перед очима [Diog. Laert., I, 104]. В античності існував стереотип стосовно відсутності культури пиття у варварських народів. У Стародавній Греції вважали, що пити нерозбавлене вино – варварський звичай. В Елладі навіть існувала приказка "пити по-скіфськи", тобто без міри, до божевілля. Французький історик Ф. Ліссарраг зауважив, що під терміном "вино" давні греки і ми маємо на увазі різні напої. Для елліна – це вже розбавлений водою продукт, а не чистий. Дослідник, для прикладу, згадує

розповідь Геродота про спартанського царя Клеомена, який після випитого чистого вина у компанії скіфських послів збожеволів [5, с. 15-17]. Далі Анахарсіс, навпаки, захищає скіфів. На питання, чи є у нього на батьківщині флейти, мудрець каже, що немає навіть винограду [Diog. Laert., I, 104]. Тобто, Анахарсіс у Діогена Лаерція засуджує гру на флейті, як один із наслідків надмірного вживання вина. Знову помічаємо, як у "Життєписах філософів" поєднуються два протилежні твердження про скіфів: пияцтво та стриманість. Ілюстративним є приклад схожої дихотомії образу Анахарсіса у "Строкатих історіях" Клавдія Еліана (автор III ст. н.е.). З одного боку, філософ зі Скіфії виступає в ролі безгрішного мудреця, який відправився на чужину [Claudius Aelianus Var. Hist., V, 7]. З другого, варвар, який п'є без міри [Claudius Aelianus Var. Hist., II, 41].

Діоген Лаерцій розповідає, що один молодий афінянин насміхався з мудреця, вказуючи на його скіфське походження. На це пихатий юнак отримав відповідь, що для Анахарсіса сором – його батьківщина, а він (тобто юнак) – сором своєї. [Diog. Laert., I, 105]. Сенс останнього пасажу є цілком зрозумілий. Автор цього вислову (на жаль, тут Діоген Лаерцій не вказує на джерело інформації) озвучує досить гуманістичну думку, що гарна людина може народитися будь-де, навіть у такій дикій і віддаленій Скіфії. Враховучи вищезгаданий вислів про біполярність світогляду еллінів, цей пасаж є цінним для нас. Далі ми ще будемо зустрічати подібні сюжети, тому для зручності назвемо їх умовно "гуманістичними".

Ще п'ятьох філософів, які не є чистокровними еллінами, Діоген Лаерцій просто записує до числа філософів у наступних дев'яти книгах: Клітомах і Ерілл родом з Карфагену, фінікієць Меніпп, Антисфен (мати фракіянка) і Аркесілай (за однією з версій, його батька звали Скіф).

Клітомах Карфагенський, який спочатку звався Гаструбалом, почав цікавитися філософією ще на батьківщині. Потім він прибув до Афін, де почав слухати Карнеада. Останній помітив старанного учня і запропонував йому вивчати еллінську мову і навіть сам займався з ним цим предметом. Пізніше Клітомах став одним із найуспішніших послідовників Карнеда і написав 400 праць з філософії [Diog. Laert., IV, 67]. Цей сюжет схожий до того, де Діоген Лаерцій говорить про мати-еллінку Анахарсіса і його знання давньогрецької. Для Клітомаха вивчення еллінської мови було своєрідною ініціацією. Помітний чіткий причинно-наслідковий зв'язок між вивченням давньогрецької і визнанням карфагенянина великим філософом, залученням його до еллінської культури.

Біографія земляка Клітомаха – **Ерілла Карфагенянина** не має таких подробиць. У ній більшу увагу приділено темам філософських досліджень. Лише з побіжних згадок про те, як Зенон намагався відігнати залицяльників від юного Ерілла, ми можемо припускати, що він відправився в пошуках знань до Еллади у молодому віці [Diog. Laert., VII, 165-166].

Меніпп, родом з Фінікії, також удостоївся звання філософа. Хоча його життя не можна назвати легким: за твердженням Ахаїка він був рабом, а Діокл наводить ім'я його господаря – Батон, родом із Понту [Diog. Laert., VI, 99].

У **Антисфен** була мати-фракіянка, а батько – афінянин. Через своє походження він вислуховував дотепи на свою адресу. Сократ, захищаючи його, сказав, що не у всіх чистокровних афінян народжуються такі доблесні сини [Diog. Laert., VI, 1]. У цьому виступі знову помічаємо "гуманістичну" думку, яка вже наводилась у біографії Анахарсіса – будь-де може народитися добрий муж. Антисфен теж висміював тих, хто хвалився чистотою своєї крові, порівнюючи їх з равликами. Філософ казав, що навіть Мати Богів (Кібелла) фрігіянка [Diog. Laert., VI, 1]. Це божество з Малої Азії, культ якої прийшов звідти до Греції. Її вважають своєрідним переосмисленням нового на еллінській основі: поєднання образів давньогрецької Геї та фрігійської Матері Богів. Як влучно висловився грецький дослідник К. Влассопулос: "ідея, як кредит" [16, с. 73-77].

Аркесілай (за однією з версій, його батька звали Скіф) [Diog. Laert., IV, 28]. З цього життєпису нам хочеться виділити один сюжет. Діоген Лаерцій, посилаючись на Герміппа, розповідає, що філософ помер у сімдесят п'ять років від того, що випив забагато вина і зійшов з розуму [Diog. Laert., IV, 45]. Ми припускаємо, що поява такого пасажу була пов'язана з можливим скіфським походженням Аркесілая і слугує прикладом стереотипного уявлення еллінів щодо представників інших народів.

Завершивши ознайомлення з біографіями філософів варварського походження, звернемо увагу на пасаж, який є цікавим для теми нашого дослідження. Діоген описав, як один чоловік скаржився філософу Анаксагору на те, що помре на чужині. На це філософ відповів, що спуск в Аїд усюди однаковий [Diog. Laert., II, 11]. Цей вислів ми відносимо до групи, яку умовно називаємо "гуманістичною".

Отже, проаналізувавши усі згадки про "чужого" в "Життєписах філософів", можна зробити наступні висновки.

У Діогена Лаерція помітне поєднання декількох традицій використання терміна "варвар".

У "Життєписах філософів" наявний чіткий поділ світу за мовною ознакою на "своїх" та "чужих". Користуючись такою семантикою, Діоген Лаерцій зарахував до списку варварів єгиптян, персів та представників інших народів, які шанувались в античні часи. Для першого визначення поняття "варвар", яке зустрічається у "Життєписах філософів", відсутній будь-який негативний зміст. Навпаки, у Діогена Лаерція багато філософів відправляються на Схід, щоб поговорити з місцевими мудрецями. У біографіях філософів негрецького походження ми можемо помітити, що Діоген Лаерцій підкреслює факт знання ними давньогрецької мови. Наприклад, згадка про те, що Анахарсіс Скіфський знав дві мови завдяки матері, а Клітомах Карфагенський зміг серйозно займатися наукою лише після вивчення давньогрецької граматики. Для автора знання мови – це гарантія приналежності до античної культури та цивілізації.

Паралельно з першою традицією існує й інша – розуміння варвара як нижчого за рівнем розвитку культури. Для античної думки існувало декілька інтерпретацій такого ставлення до інших. З одного боку, ідеалізація примітивного і не зіпсованого вадами цивілізації життя. З другого, карикатурне уявлення про варвара, як приклад розбещеності та дикості. Відразу зазначимо, що перша інтерпретація представлена лише в одному фрагменті у Діогена Лаерція. В основному, варвар згадується у "Життєписах філософів" як образ чогось гіршого, негативний приклад.

Третя семантична традиція використання терміна "варвар", у контексті полеміки християн і язичників, у Діогена Лаерція відсутня.

Ми вважаємо за необхідне виділити ще одну тенденцію, яка простежується у "Життєписах філософів". У тексті статті ми умовно назвали її "гуманістичною", адже в ній присутній посил про рівнозначність народів. Це три фрагменти, розкидані по десятьох книгах Діогена Лаерція. Вони присутні у біографіях Анахарсіса, Антисфена та Анаксагора. У двох перших випадках йдеться про те, що, незалежно від місця народження, з

людини може вийти добрий муж. Це були репліки на захист філософів, які мали скіфське та фракійське коріння. Діоген Лаерцій також підкреслює, що і серед еллінів можуть з'явитися люди недостойні та нижчі (варвари). У біографії Анаксагора автор наводить цитату, що стверджує про рівність шляху в Аїд з усіх країв. На нашу думку, останній сегмент згадок про "чужого" у Діогена Лаерція є найцікавішим.

У попередніх дослідженнях ми показали, що звернення до образів благородних варварів часто пов'язане з кризовими явищами у суспільстві. Особливо актуально це було для Римської імперії у II-III ст. [4, с. 44-45]. Та у Діогена Лаерція відсутня ідеалізація примітивних народів. Філософи з варварським корінням сприймаються автором як "свої" через їх прийняття еллінської моделі культури, а не як приклади утопічних уявлень про "чужого". Взагалі, з потоку тексту "Життєпису філософів" важко виявити його особисте ставлення до тієї чи іншої проблеми. Це пов'язано з компілятивним характером створення роботи, коли автор просто зводив до купи усю інформацію, яку зміг зібрати з того чи іншого питання. З усього вище зазначеного виникає питання, чи не є накладання декількох семантичних традицій вживання терміна "варвар" у "Життєписах філософів" простим зібранням фрагментів робіт різних періодів? Для того, щоб точно відповісти на це питання, слід ознайомитися з роботами сучасників Діогена Лаерція, авторами II-III ст. Це надасть можливість прослідкувати, які тенденції були притаманні для вищезазначеного періоду та чи не є робота Діогена Лаерція виключенням з правила. Ця проблема буде розглядатися у нашому дисертаційному дослідженні та висвітлюватися у наступних статтях.

Список використаних джерел

1. Бузескул В. Введение в историю Греции. Обзор источников и очерк разработки греческой истории в XIX и в начале XX в. / В. Бузескул. – Санкт Петербург: Коло, 2005. – 672 с.
2. Земцова Е. Становление концепции эллинства и утверждение эллинской идентичности в эпоху архаики и классики / Е. Земцова // Вестник РГУ им. С. А. Есенина. – 2017. – №1(54). – С. 55-63.
3. Козулин В. Варвары Северного Причерноморья в античной традиции (к проблеме образотворчества) / В. Козулин // Известия Алтайского государственного университета. – 1998. – №3. – С. 7-14.
4. Кумінова К. Образи Анахарсіса та Скіла в античній літературі / К. Кумінова // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2018. – №4(139). – С. 41-45.
5. Лиссарраг Ф. Вино в потоке образов / Ф. Лиссараг. – Москва: Новое литературное обозрение, 2008. – 176 с.
6. Лосев А. Диоген Лаэрций – историк античной философии / А. Лосев. – Москва: Наука, 1981. – 192 с.
7. Маринович Л. Возникновение и эволюция доктрины превосходства греков над варварами / Л. Маринович // Античная цивилизация и варвары / Отв. ред. Л. Маринович. – Москва: Наука, 2006. – С. 5-30.
8. Синицын А. Греки и монстры: об античной мифологии как занимательной этнографии (эскиз на тему путешествий и открытий) / А. Синицын // Боспорсике исследования. – 2015. – 31. – С. 186-213.
9. Ставнюк В. Анахарсіс: феномен еллінської кільтури / В. Ставнюк // Libra. – 2020. – V. – С. 4-14.
10. Суриков И. Античная Греция. Ментальность, религия, культура / И. Суриков. – Москва: Языки славянской культуры, 2015. – 720 с.
11. Штутцінгер Д. Чуже й своє / Д. Штутцінгер // Історія європейської ментальности. – Львів: Літопис, 2004. – С. 449-463.
12. Dubuisson, M. Barbares et barbarie dans le monde gréco-romain: du concept au slogan / M. Dubuisson // L'Antiquité Classique. – 2001. – T. 70. – Pp. 1-16.
13. Kindstrand, J. Anacharsis. The Legend and the Apophtegmata / J. Kindstrand. – Uppsala: Almqvist&Wiksell, 1981. – 176 p.
14. Mosley, D. J. Greeks, barbarians, language and contact / D. J. Mosley // Ancient Society. – 1971. – Vol. 2 – Pp. 1-6.
15. Romilly, J. de. Les Barbares Dans la Pensée de la Grèce Classique / J. de Romilly // Phoenix. – 1993. – Vol. 47, No. 4 – Pp. 283-292.
16. Vlassopoulos K. The barbarian repertoire in Greek culture / K. Vlassopoulos // ΑΡΙΑΔΝΗ. – 2012. – T. 18. – P. 53-80.

References

1. Buzeskul, V. (2005). *Introduction to the History of Greece. A Review of Sources and an Outline of the Development of Greek History in the 19th and 20th Centuries.* Moscow: Kolo. [*in Russian*].
2. Zemtsova, E. Greek Identity in the Archaic and Classical periods. *The Bulletin of Ryazan State University named for S. A. Yesenin, History, 1(54)*, 60-64. [*in Russian*].
3. Kozulin, V. Barbarians of Northern Black Sea region in ancient tradition (to the problem of imaging). *News of the Altai State University, History, 3,* 7-14. [*in Russian*].
4. Kuminova, K. Images of Anacharsis and Scyles in the ancient literature. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History, 4(139),* 41-45. [*In Ukrainian*].
5. Lissarag, F. (2008). *Wine in the flow of images.* Moscow: New Literary Review. [*in Russian*].
6. Losev, A. (1981). *Diogenes Laertius – Historian of Ancient Philosophy*. Moscow: Science. [*in Russian*].
7. Marinovich, L. Emergence and Evolution of the Doctrine Concerning Superiority of the Greeks over the Barbarians. In L. Marinovich (ed.), *Antique civilization and barbarians*. Moscow: Science. Pp. 5-30. [*in Russian*].
8. Sinitsyn, A. The Greeks and the monsters: on classical mythology as an amusing ethnic geography (essay about travels and discoveries). *Bosporus Studies, 31.* [*in Russian*].
9. Stavniuk, V. Anacharsis: a phenomenon of Hellenic culture. *Libra, 5*, 4-14. [*In Ukrainian*].
10. Surikov, I. (2015). *Antique Greece. Mentality, religion, culture.* Moscow: Languages of Slavic culture. [*in Russian*].
11. *Stuttsinger*, *D. (2004). Theirs and Ours. In* P. Dinzelbacher (ed.), *History of European mentality*. Lviv: Litopys. Pp. 449-463. [*In Ukrainian*].
12. Dubuisson, M. Barbares et barbarie dans le monde gréco-romain : du concept au slogan. *L'Antiquité Classique*, *70,* 1-16.
13. Kindstrand, J. (1981). *Anacharsis. The Legend and the Apophtegmata*. Uppsala: Almqvist&Wiksell.
14. Mosley, D. (1971). Greeks, barbarians, language and contact. *Ancient Society, 2,* 1-6.
15. Romilly, J. de. (1993). Les Barbares Dans la Pensée de la Grèce Classique. *Phoenix, 47 (4),* 283-292.
16. Vlassopoulos, K. (2012). The barbarian repertoire in Greek culture. *Ariadne, 18,* 53-80.

Надійшла до редколегії 25.05.21

K. Kuminova, PhD Student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE IMAGE OF A BARBARIAN IN "LIVES AND OPINIONS OF EMINENT PHILOSOPHERS" OF DIOGENES LAËRTIUS

The paper considers two worlds – "ours" and "theirs" in the work of Diogenes Laërtius (3rd century AD). He was a biographer of Greek philosophers. The main objective of article is an analysis of the image "the Other" in "Lives and Opinions of Eminent Philosophers". Much attention is given to the historiography of problems of formation of the image of the Barbarian in the ancient literature.

There were several semantic traditions of usage of the term "barbarian" in ancient culture. The Greeks used the term for those who did not speak Greek and who is perceived as primitive. The results show that Diogenes Laërtius used these two semantic traditions to determine "the barbarian".

The researcher analyzed the biographies of philosophers in "Lives and Opinions of Eminent Philosophers". Eight of them had barbaric roots, namely Thales of Miletus, Anacharsis, Pittacus, Clitomachus, Herillus, Menippus, Arcesilaus and Antisthenes. It has been found that knowledge of the ancient Greek language was a symbol of civilization for Diogenes Laërtius. All these philosophers were a part of the antique culture and civilization. They were not an example of the idealization of barbarians. Diogenes Laërtius used the image of "the Other" as an example of wildness because he considered that the Greek people and culture were superior to all others. However, this author expressed the idea of equality of different peoples

This paper has clearly shown that studying the image of the barbarian has perspectives. We will analyze the work of contemporaries of Diogenes Laërtius in further articles.

Keywords: Diogenes Laërtius, the image of a barbarian, "ours" and "theirs, semantic traditions, ancient literature.

УДК 94(47)+323.311
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2021.149.7

А. Лоза, асп.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ДВОРЯНСЬКІ ОПІКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ: ІСТОРІОГРАФІЯ ТА АКТОВІ ДЖЕРЕЛА ВИВЧЕННЯ

Зроблено історіографічний та фрагментарний джерелознавчий аналіз дослідження дворянських опік Російської імперії. Визначено, що їх вивчення як окремого та повноцінного об'єкту не набуло широкої популярності серед історичних практик. Комплексні праці, котрі розглядали б дворянські опіки як самостійні об'єкт вивчення, є малочисельними. Водночас інформаційна потуга дослідження дворянських опік є значною та дає змогу доповнити уявлення істориків як про історію законодавства в сфері опіки, так і розширити просопографічний портрет дворянства в цілому.

Джерельна база, що розглядається в даній статті, – це актові джерела: "Установи для губерній Всеросійської Імперії", "Жалувана грамота дворянству" та "Повне зібрання законів Російської імперії". Їх вивчення дає можливість зрозуміти основні засади утворення та функціонування даних станових корпоративних органів, правове поле їх діяльності та зміни, що були реалізовані протягом усієї історії їхнього існування.

Ключові слова: історіографія, опіка, Російська імперія, дворяни, стан, контроль, джерела, захист, сироти.

Привілейованим станом та, водночас, одним із основних факторів стабільності Російської імперії протягом усього часу її існування були дворяни. Права та привілеї, які вони отримували від монарха, створювали умови для формування відносно замкненого кола, що існувало відповідно до особливих традиційних правил, а його становище регулювалось окремими законами та соціальними нормами. Дані механізми хоч і зазнавали змін, корегувались відповідно до вимог часу, проте елітарна сутність даного соціального прошарку залишалась незмінною до самого падіння імперії.

Інституційними опорами, що забезпечували привілейоване становище дворян та діяли на всій території імперії, були станові корпоративні органи та посади: губернські та повітові дворянські зібрання, почесне звання предводителя дворянства та, власне, дворянські опіки, які є нашим об'єктом вивчення. Їх дослідження дає змогу не лише прослідкувати історію створення, покладеного на них функціонального навантаження, організаційних змін, але й осягнути дотичні сфери соціальної історії. Наприклад, доповнити цілісне уявлення дослідників про становище дворян в Російській імперії, встановити їх соціальне, правове та економічне становище в розрізі декількох століть.

Попри хронологічну тривалість існування та широке коло компетенцій, що ними були наділені дворянські опіки, комплексні дослідження, які б мали своїм основним об'єктом саме дані станові органи, є швидше виключенням в історіографії. Загалом, історіографічну базу досліджень даної теми можна розділити на три умовні тематичні групи.

Перша з них – це переважно історичні та історико-правові праці, які цікавляться опіками з погляду виконання ними своєї соціальної функції. Автори розглядають їх як логічний етап розвитку законодавства у сфері опіки та піклування. До першого тематичного блоку відносимо, зокрема: студії Н. Рудого "Інститут опіки і піклування в Україні: історико-правове дослідження", О. Малишева "Деякі особливості опіки й піклування над неповнолітніми в Україні за доби Російської імперії", Г. Корогод "Опікунські установи і опікунське право в українських землях (XI-XIX ст.)".

Другий тематичний вектор – це монографії та статті, які цікавляться опіками лише як одним із станових корпоративних органів, поруч із дворянськими зібраннями та посадою предводителя дворянства. Даний блок досліджень репрезентовано наступними працями: О. Барвінок "Функціонування станових інституцій дворянства південно-західних губерній Російської імперії в кін. XIX – на поч. XX ст.", С. Корф "Дворянство та його станове управління за століття 1762–1855 рр.", С. Першин "Станові установи в Росії в першій половині XIX століття".

Варто зауважити, що праці, які ми умовно зараховуємо до першої та другої тематичних групи, у сфері дослідження дворянських опік, мають одну негативну тенденцію – нівелювання сутнісного характеру даної інституції, її відмінності від інших станових органів на користь пошуку спільного, універсального. Таким чином, інформаційний потенціал дворянської опіки дещо знецінюється на фоні значно краще досліджених тем дворянських зібрань та посади предводителя дворянства.

Третій, наближений до нашого дослідження, вектор передбачає розгляд дворянських опік як повноцінного, самостійного об'єкта вивчення. Такими працями вважаємо наступні: Ю. Константинова "Діяльність органів дворянської опіки у другій половині XIX – на поч. XX ст. (за матеріалами Державного архіву Херсонської області)", Є. Соловйова "Система піклування про дворянських дітей-сиріт в другій половині XIX в. (на матеріалах Симбірськой губернії)", Н. Гончарова "Повне зібрання законів Російської імперії" як джерело дослідження дворянських опік Півдня України", Є. Вьюннік "Процедура і практика встановлення та зняття опіки в пореформений період для неповнолітніх дворян, що залишились без опіки батьків (на матеріалах Курської губернії)", І. Васильєва "Діяльність дворянських опік в Казанській та Симбірській губерніях у XVIII ст." На жаль, мусимо констатувати, що досліджень останнього виділеного нами історіографічного типу обмаль.

Пропонуємо розглянути праці даних тематичних груп вивчення дворянських опік дещо детальніше. І розпочнемо з першої історіографічної групи та монографії історика права Н. Рудого [11]. Увага автора сфокусована на дослідженні проблеми формування законодавства в сфері опіки та піклування на українських землях від найдавніших часів до 1939 р. Період, що є нашою сферою зацікавлень, висвітлено в третьому розділі, який має назву "Розвиток та формування інституту опіки і піклування на українських землях у складі Російської та Австрійської (Австро-Угорської) імперій (XVIII – поч. XX ст.)" У даній праці Н. Рудий не виділяє той чи інший вид опіки чи піклування окремо, а розглядає їх цілісно, взявши за основу висвітлення теми хронологію розвитку явища опікунства як такого. Такий підхід дає змогу бачити еволюцію державної політики у сфері соціального захисту приватних інтересів сиріт за різних історичних періодів. Проте, з іншого боку, – нівелює становий підхід до розподілу спадку та виховання сиріт, що, безумовно, існував в Російській імперії. Цінними аспектами в зазначеній монографії є розгляд відмінностей, що існували в опікунській законо-

© Лоза А., 2021

давчій традиції Чернігівської та Полтавської губерній, а також висновок автора про вдале поєднання старих українських норм інститутів опіки та піклування з новими – імперськими, що їх доповнювали та розширювали, забезпечуючи регулювання більш розгалуженого кола соціальних відносин.

Наступною працею першої тематичної групи є стаття О. Малишева [10]. Основну увагу автор приділяє місцю опіки та піклування над неповнолітніми в загальній системі права, а також дає загальну характеристику інститутів опіки та піклування над неповнолітніми, акцентуючи увагу на їх станових відмінностях та питаннях підвідомчих справ. Основу даної статті становлять відповідні законодавчі акти та архівні матеріали міських сирітських судів. О. Малишев влучно відзначає, що інститути опіки та піклування, будучи дотичними до багатьох засадничих категорій суспільного життя – приватної власності, сім'ї, родини, держави тощо – несли значний відбиток духу своєї епохи. Таким чином, розглядаючи правове поле імперії, дослідник цілком може висувати й гіпотези, що будуть стосуватись сфери соціальної історії.

Останньою розглянутою нами працею першого блоку буде стаття Г. Корогод "Опікунські установи і опікунське право в українських землях (XI-XIX ст.)" [7]. В ній у загальних рисах описується інституційна складова питання, а основна увага зосереджується на описі етапів створення, еволюції та повноважень, якими були наділені окремі органи опіки та піклування, що існували на українських землях в різні століття. Поняття опіки в статті розглядається в найширшому його тлумаченні і стосується не лише малолітніх та вдів, а усіх, хто знаходився під соціальним захистом держави: старих, хворих, людей з інвалідністю тощо. Подібно до зазначеної нами праці Н. Рудого, авторка звертає увагу на відмінності в правовому регулюванні спадкових та опікунських справ у Чернігівській та Полтавській губерніях і стверджує їх наближеність до норм Литовських статутів. Частина статті, яка присвячена саме дворянським опікам, описує історію створення, повноваження, що ними були наділені опіка та опікуни, а також самі деталі процедури переходу рухомого та нерухомого майна під управління останніх.

Розгляд другої історіографічної групи, дослідження якої розглядають опіки поряд з іншими становими корпоративними органами, розпочнемо зі статті О. Барвінок [1]. У ній окреслено коло питань, що стосуються функціонування дворянських виконавчих органів після січневого повстання 1863–1864 рр. Цінною є думка авторки щодо непорушності статусу опіки в часи, коли загальні станові привілеї дворян опинилися в неоднозначному становищі у зв'язку з трансформацією політико-правової реальності Російської імперії на рубежі XIX–XX ст. Також О. Барвінок зазначає, що кількість органів піклування на початку XX ст. все ж скоротилась унаслідок незадовільної якості виконання ними своїх обов'язків. Зауваження авторки дає можливість говорити про те, що дворянська опіка самим своїм первісним характером була відмінна від тих станових корпоративних органів, що забезпечували автономність стану і, тому, відповідно до характеру внутрішньої політики монархів, зазнавали змін крізь століття.

У праці С. Корф "Дворянство та його станове управління за століття 1762–1855 рр."[8], що була надрукована ще в 1906 р., комплексно розглядається становлення та еволюція різних станових органів дворянського стану. Серед них і дворянські опіки, яким присвячена відносно незначна частина другого розділу. У ньому дана інституція розглядається в розрізі її формування та основних виконавчих функцій. Автор відображає дискусії щодо потреби створення дворянських опік як окремих виконавчих органів в імперії, повноваження, якими вони були наділені, посадовий склад, значення постаті предводителя дворянства в їх діяльності. Цінним є зауваження С. Корфа щодо причин впровадження деяких положень, що регулювали діяльність опік над малолітніми з погляду самого устрою дворянського життя, його морально-етичних законів.

Останньою працею другого виділеного нами тематичного блоку є дисертація С. Першина "Станові установи в Росії в першій половині XIX століття"[12]. Це комплексна праця, яка залучає широке коло джерел та спрямована на аналіз соціальної історії дворянського стану крізь призму створення, еволюції та характеру діяльності станових органів імперії. Дане дослідження виділяється своїм оригінальним висновком, в якому автор стверджує, що первинно засновані як засоби підтримки дворян, що опинились у важких життєвих обставинах, дворянські опіки перетворились на інструмент соціально-політичного та економічного контролю над представниками привілейованого стану. С. Першин відстоює думку про те, що створення даних станових корпоративних органів більше відповідало загальнодержавним інтересам, ніж вузько-становим. Акцентується увага й на тому, що функції дворянських опік в основному вирізнялись своєю сталістю та непорушністю протягом усієї історії їх існування. Особливо цікавим для нас є розмірковування автора щодо однієї з причин передачі маєтків у відання дворянських опік, а саме випадків виявлення порушення дворянином прийнятих норм етосу стану. С. Першин вважає, що часто предводителі дворянства приховували інформацію про недоцільну поведінку дворян, адже боялись, що в разі слідства можуть бути виявлені факти, які могли б скомпрометувати набагато більшу кількість осіб. І йдеться тут не про захист морального обличчя стану, швидше про персональні інтереси. Недоліками функціонування опік автор вважає небажання дворян обкладати себе зайвими обов'язками, а також малі розміри винагороди, яку мали виплачувати опікуну. І справді, заохочення було занадто незначним, щоб слугувати потужним матеріальним стимулом. Водночас автор позитивно оцінює діяльність дворянських опік у сфері врегулювання конфліктів між правлячим класом та кріпосними.

Як було зазначено на початку, третя виділена нами історіографічна група прикметна тим, що в якості основного об'єкту вивчення виокремлюються дворянські опіки. Прикладом може бути розвідка Ю. Константинової "Діяльність органів дворянської опіки у другій половині XIX – на початку XX ст. (за матеріалами Державного архіву Херсонської області)"[6]. Основний фокус авторка спрямовує на висвітлення діяльності органів дворянської опіки на базі документів, які зберігаються у Державному архіві Херсонської області. Окрім доцільно описаних операційних моментів встановлення опіки, цінним є й паралелі, які проводить дослідниця між очікуваннями, що були закладені в законодавчих постановах, та реальним станом їх реалізації. Зокрема йдеться про успадкування не лише майна, але й боргів покійного дворянина, причин скарг осіб, які перебували під опікою, на опікуна, відображення процесу зубожіння стану. Ю. Константинова відзначає, що саме дворянські опіки були тими органами, котрі в складних пореформених умовах взяли на себе обов'язки щодо збереження станових привілеїв осіб, що опинились у скрутному майновому становищі.

Джерелознавчою за своєю суттю працею, яку ми також зарахували саме до третього історіографічного

блоку, є стаття Н. Гончарової "Повне зібрання законів Російської імперії" як джерело дослідження дворянських опік Півдня України"[4]. Основний інтерес для авторки становить законодавча база, що була створена для регулювання діяльності дворянських опік, а також специфіка їх функціонування у південноукраїнських губерніях. Вартим уваги є зауваження про те, що канцелярія дворянських опік мала утримуватись за рахунок самих дворян, маєтки яких знаходились у місцевості, що перебувала під юрисдикцією даної опіки. А збір грошей для збільшення утримання канцелярії дворянської опіки мав проводитись на розсуд відповідного дворянському зібрання, так само як і збір на утримання канцелярій самих депутатських зборів та предводителя. Це дає дослідникам специфічний маркер для розуміння сутнісного характеру дворянських опік як інституцій, створених з метою забезпечення майнових та станових інтересів дворянства. Дослідження саме "Повного зібрання законів Російської імперії" уможливлює виокремлення тих законодавчих доповнень, що вносились як необхідні умови для коректного функціонування опік, а, отже, дає можливість розглядати дані дворянські корпоративні органи в історичній динаміці. Водночас, у висновках авторка влучно зазначає, що при роботі зі збіркою обов'язково треба враховувати її особливість як джерела, а саме те, що внаслідок відсутності єдиного поняття "закон" до ПЗЗ внесено значну кількість нормативних актів, які за своєю природою мали різну значимість і не завжди реалізовувались на практиці.

Працею російського історіографічного доробку, яку ми пропонуємо до розгляду, є стаття Є. Соловйової "Система піклування про дворянських дітей-сиріт в другій половині XIX в. (на матеріалах Симбірської губернії)" [14]. Авторка характеризує дворянське опіку як місцевий становий орган соціального спрямування. Особливу увагу Є. Соловйова звертає на категоризацію скарг, що потрапляли до окружного суду та стосувались різних аспектів діяльності дворянської опіки або опікунів. У даному разі йдеться й про опис термінів подачі таких скарг, їх суть та наслідки. У статті акцентована проблема збереження капіталу малолітніх при наявності фінансових маніпуляцій членів опік та опікунів із рухомим та нерухомим майном, що знаходилось під їхнім тимчасовим контролем, а також заходів, які вживались для мінімізації ризиків банкрутства малолітніх. Попри явні вияви махінацій та зловживань з боку уповноважених осіб, які описані в дослідженні, авторка статті все ж приходить до висновку, що в основному дворянські опіки справлялись зі своїми повноваженнями, зокрема, внаслідок їх контролю зі сторони органів губернського управління.

Серед праць російських дослідників привертає увагу стаття Є. Корчміної "Інститут дворянської опіки в Рязанській губернії в кінці XVIII – пер. пол. XIX ст." [9]. Варто зауважити, що дисертацією авторки є ширше дослідження усіх станових органів дворян під назвою "Дворянське станове управління в першій половині XIX ст.", проте, для нас цікавішою є стаття, в якій сфокусована увага саме на дворянській опіці як самостійному об'єкті вивчення. Базою вказаного дослідження стали неопубліковані архівні джерела: первинні матеріали, що стосувались взяття маєтків під контроль дворянської опіки, а також журнали засідань даного станового органу. Авторка акцентує увагу на тому, що дослідження опік в Російській імперії може стати джерелом інформації про майнове становище всіх категорій дворянства. Особливо цінними є наступні частини праці: перевірка реальності твердження щодо зменшення кількості маєтків, що опинялись під опікою після реформи 1861 р.; співвідношення причин, за яких маєтки опинялись під опікою (порушення етосу стану, божевілля, втрата годувальника тощо); аналіз як діяльності, так і самого характеру інституту опікунів; встановлення взаємозв'язків та підлеглості опік у виконавчій вертикалі державної влади. Основною функцією дворянських опік Є. Корчміна вбачає саме виховання малолітніх сиріт-дворян із залученням представників місцевих дворянських корпорацій. Останні, щоправда, самі не виявляли великого прагнення до такого способу демонстрації станової солідарності.

Передостанньою працею, яку ми розглянемо в історіографічному блоці, є стаття Є. Вьюнніка "Процедура і практика встановлення та зняття опіки в пореформений період для неповнолітніх дворян, що залишились без опіки батьків (на матеріалах Курської губернії)" [3]. Значна увага в ній приділена трьом способам покликання до виконання опікунських обов'язків, а також опису умовного портрету ймовірного опікуна. Автор наводить важливе, з погляду розгляду етосу дворянського стану, уточнення про те, що опікунство не визнавалось обов'язковою суспільною повинністю, і тому відмова від нього не мала жодних правових наслідків. Виділяє Є. Вьюннік і практику "природної опіки", за якою опікуном над малолітніми та їхнім майном стає їх батько. В даному випадку йшлося про власність, яка була успадкована малолітніми напряму від матері та на яку вдівець не мав безумовного права. Зазначається й можливість того, що опікуном могла стати вдова, стороння заміжня або самотня жінка, що виключає гендерну дискримінацію.

Завершальною працею третього вектору дослідження, яку варто виділити, є стаття В. Васильєвої "Діяльність дворянських опік в Казанській та Симбірській губерніях у XVIII ст." [2]. Авторка пояснює протиріччя, які існують в трактуваннях істориками підзвітності опік, описує склад та особливості функціонування даного станового корпоративного органу, а також, спираючись на архівні матеріали, наводить приклади проблем, з якими останні зіштовхувались у своїй повсякденній діяльності. Також відзначимо оригінальні авторські висновки. Зокрема, на прикладі кадрового устрою опіки, В. Васильєва робить висновок про недостатню розгалуженість виконавчої та судової влади в тогочасній Російській імперії. Водночас, суперечливою видається думка авторки про те, що доказом ефективності діяльності дворянських опік є їх безперервне існування від часу заснування до 1917 року.

У другій, заключній частині даної статті ми розглянемо джерельний потенціал вивчення дворянських опік, а саме нормативно-правові акти, що стосуються утворення та основних аспектів функціонування дворянських станових органів.

Використання даної групи джерел створює можливість порівняння діяльності дворянських опік де-факто та де-юре, визначення як зразкового, з точки очікування держави, характеру названих станових органів, так і реалій виконання ними своїх обов'язків. Загалом, залучення саме актових документів прямої дії, націлених на вирішення не теоретичних, а практичних завдань, дозволяє поглянути на повсякдення опік та ті виклики, з якими вони зіштовхувались у своїй роботі.

Хронологічно першим джерелом, що змальовує для нас первинну картину утворення даних інституцій, є "Установи для губерній Всеросійської Імперії" 1775 р. [15], в яких було закладено умови створення опік та окреслено основні правила та механізми їх функціонування. У даному документі, зокрема, чітко зазначені умови передання певної справи у відання дворянської опіки, правила призначення опікуна та вимоги, що до нього

висуваються, процедури опису маєтку, механізми контролю та звітності над діяльністю як опікуна, так і чиновників дворянської опіки. Саме це джерело є для нас базовим при розгляді не лише питань запровадження, але й еволюції опік від першопочаткових очікувань до власне реалізації встановлених інструкцій на практиці.

Другим за часовими рамками актовим джерелом, в якому також згадуються опіки, є так звана "Жалувана грамота дворянству" 1785 р. [5]. Опікам у ній присвячується лише три статті: 59, 60 і 61. За своєю суттю вони дублюють положення "Установ для губерній Всеросійської Імперії". Проте, цікавим у даному разі є те, що згадка про них розміщена саме в законодавчому акті, який завершував процес оформлення дворянства як привілейованого стану імперії. Це дає нам можливість розглядати опіки як один із інструментів процесу юридичного затвердження "елітизації".

Основним найбільш інформативним джерелом даної групи є "Повне зібрання законів Російської імперії" [13]. Багатотомна збірка доводить, що законодавчі акти мають потужний інформаційний потенціал для дослідження тем, що стосуються дворянських станових органів, оскільки саме ними закладається правова основа для подальшої реалізації державної політики в даній сфері. Разом із тим, розглядаючи норми, вміщені в збірнику, та зіставляючи їх з джерелами, ми можемо виокремити певні особливості, зокрема, деяку казуальність законодавства, що стосувалось дворянських опік, адже постійні уточнення відбувалися відповідно до тих кейсів, які виникали під час розгляду окремих справ, та в наступному ставали загальноприйнятими нормами.

Загалом, основна увага в зібранні зосереджена на функціональному аспекті даних інституцій, а саме:

- процесі створення та подальшої видозміні опік;
- врегулюванні порядку їх підпорядкування та підзвітності іншим імперським органам;
- визначенні меж компетенцій та повноважень даних органів;
- окресленні повноважень опікунів;
- порядку встановлення та реалізації управління майном та справами померлих дворян тощо.

Безперечно, використовуючи вміщенні в "Повному зібранні законів Російської імперії" документальні матеріали, слід враховувати те, що не всі вони за своїм характером та призначенням можуть бути віднесені до законів, а є різними за змістом та формою актами: укази, статути, маніфести, грамоти тощо. Деякі з них діяли не лише на загальнодержавному, але й місцевому рівнях. Даний характер зібрання подекуди ставить під питання можливість широких узагальнень, або, навпаки, допомагає встановити казуальність законодавства в опікунській справі. Окрім цього, зважаючи на відомі недбалості самих дворянських опік у сфері виконання приписів та, водночас, не забуваючи про загальні проблеми співвідношення між прийнятим та реалізованим у законодавчій сфері, дослідник, що використовує дані документальні свідчення для опису реальної йому соціальної дійсності, має безперечно доповнювати їх та перевіряти, послуговуючись архівними джерелами.

Отже, комплексне дослідження дворянських опік як окремого повноцінного об'єкту вивчення не є поширеною історіографічною практикою. Праці, які стосуються їх діяльності, умовно діляться на три групи. Перша з них розглядає дворянські опіки як інституції, що мали своїм основним обов'язком соціальну функцію піклування над сиротами та, видозмінивши її, продовжили правову традицію минулих століть. Друга історіографічна група ставить опіки в один ряд з іншими становими корпоративними дворянськими органами, оцінюючи їх як такі, що мали забезпечувати майнові та станові інтереси дворян. Нарешті третій вектор дослідження розглядає опіки як самостійний об'єкт вивчення. Водночас, в останній з описаних історіографічних груп помітним є зосередження на локальності, тобто вивченні окремих територіальних опік, а також акцентування уваги на ті чи інші сфери їх функціонування на противагу комплексності, вивчення дворянських опік як явища соціальної історії. Щодо джерельної бази досліджень, то в статті були розглянуті актові джерела, які створювали необхідне правове поле діяльності опік. Їх вивчення є безумовно необхідним, адже завдяки цьому створюється можливість прослідкувати упродовж століть законодавчі видозміни діяльності даного станового органу.

Варто зауважити, що вивчення дворянських опік надає потенційну можливість доторкнутись до тем соціальної історії та, подекуди, доповнити просопографічний портрет дворянства Російської імперії.

Список використаних джерел

1. Барвінок О. Функціонування станових інституцій дворянства південно-західних губерній Російської імперії в кінці XIX – на початку XX ст. / О. Барвінок // Київські історичні студії. – 2016. – № 2. – С. 125-133.
2. Васильева И.В. Деятельность дворянских опек в Казанской и Симбирской губерниях в XVIII веке [Електронний ресурс] / Васильева И.В. // Вестник Чувашского университета. – 2007. – №1. – С.3-10. – Режим доступу: https://cyberleninka.ru/article/n/deyatelnost-dvoryanskih-opek-v-kazanskoy-i-simbirskoy-guberniyah-v-xviii-veke/viewer
3. Вьюнник Е.П. Процедура и практика установления и снятия опеки в порефоменный период для несовершеннолетних дворян, оставшихся без попечения родителей (на материалах Курской губернии) [Електронний ресурс] / Е.П. Вьюнник // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: История. Политология. Экономика. Информатика. – 2011. – №9. – С.119-125. – Режим доступу: https://cyberleninka.ru/article/n/protsedura-i-praktika-ustanovleniya-i-snyatiya-opeki-v-poreformennyy-period-dlya-nesovershennoletnih-dvoryan-ostavshihsya-bez/viewer
4. Гончарова Н.О "Повне зібрання законів Російської імперії" як джерело дослідження дворянських опік Півдня України / Гончарова Н.О. // Гуманітарний журнал. – 2014. – №3-4. – С.29-35. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gumj_2014_3-4_6
5. Грамота на права, вольности и преимущества благородного российского дворянства [Електронний ресурс] // Российское законодательство X-XX вв.: в 9 т. – Т.5. Законодательство периода расцвета абсолютизма / Отв.ред. Е.И. Индова. – Москва: Юридическая литература, 1987. – Режим доступу: http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/dv_gram.htm
6. Константинова Ю. Діяльність органів дворянської опіки у другій половині XIX – на початку XX ст. (за матеріалами Державного архіву Херсонської області) [Електронний ресурс] / Ю.В. Константинова // Історичні і політологічні дослідження. – 2010. – №1-2. – С.105-111. – Режим доступу: http://politics.ellib.org.ua/pages-4912.html
7. Корогод Г.І. Опікунські установи і опікунське право в українських землях (XI-XIX ст.) [Електронний ресурс] / Г.І. Корогод // Сумська старовина. – 2016. – №48. – С.50-58. – Режим доступу: https://cutt.ly/DtKrm38
8. Корф С.А. Дворянство и его сословное управление за столетие 1762–1855 [Електронний ресурс] / С.А. Корф. – Санкт-Петербург, 1906. – 720 с. – Режим доступу: http://elib.shpl.ru/ru/nodes/14541-korf-s-a-dvoryanstvo-i-ego-soslovnoe-upravlenie-za-stoletie-1762–1855-godov-spb-1906
9. Корчмина Е.С. Институт дворянской опеки в Рязанской губернии в конце XVIII – первой половине XIX века [Електронний ресурс] / Е.С. Корчмина // Труды Исторического факультета Санкт-Петербургского университета. – 2012. – №9. – С.7-13. – Режим доступу: https://cyberleninka.ru/article/n/institut-dvoryanskoy-opeki-v-ryazanskoy-gubernii-v-kontse-xviii-pervoy-polovine-xix-veka
10. Малишев О. О. Деякі особливості опіки і піклування над неповнолітніми в Україні за доби Російської імперії / О. О. Малишев // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка. – 2011. – Вип. 1. – С.31-45.
11. Рудий Н. Інститут опіки і піклування в Україні історико-правове дослідження: монографія / Назар Рудий. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. – 216 с.
12. Беспалов С.В. *Першин С.В.* Сословные учреждения в России в первой половине XIX века (по материалам дворянских и городских обществ средневолжских губерний). – Саранск: Издат. центр ИСИ МГУ им. Н.П. Огарева, 2010. – 316 с. [Електронний ресурс] / С.В. Беспалов // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Серия 5: История. Реферативный журнал. – 2011. – №2. – С.57-63. – Режим доступу: https://cyberleninka.ru/article/n/2011-02-012-pershin-s-v-soslovnye-uchrezhdeniya-v-rossii-v-pervoy-polovine-hih-veka-po-materialam-dvoryanskih-i-gorodskih-obschestv
13. Полное собрание законов Российской империи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nlr.ru/e-res/law_r/content.html
14. Соловьева Е.А Система призрения дворянских детей-сирот во второй половине XIX в. (на материалах Симбирской губернии) [Елект-

ронний ресурс] / Соловьева Е.А. // Международный научно-исследовательский журнал. – 2016. – Вып.8(50). Часть 1. – С. 158-160. DOI: 10.18454/IRJ.2016.50.222

15. Учреждения для управления губерний Всероссийской Империи. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://runivers.ru/lib/book6866/-187015/

References

1. Barvinok, O. (2016). Functioning of nobility class institution in south-west provinces of the Russian Empire in the late 19th – early 20th century. *Kyiv Historical Studies*, *2*,125-133. [*In Ukrainian*].

2. Vasilieva, I. (2007). Activities of noble custodies in the Kazan and Simbirsk provinces in the XVIII century. *Chuvash University Bulletin, 1*, 3-10. https://cyberleninka.ru/article/n/deyatelnost-dvoryanskih-opek-v-kazanskoy-i-simbirskoy-guberniyah-v-xviii-veke/viewer [*In Russian*].

3. Vyunnyk, E. (2011). Procedure and practice of the guardianships' establishment and removal during post-reform period for minor noblemen without parental support (on materials of Kursk province). *Belgorod State University Scientific Bulletin. History. Political Science. Economics. Information technologies, 9,* 119-125. https://cyberleninka.ru/article/n/protsedura-i-praktika-ustanovleniya-i-snyatiya-opeki-v-poreformennyy-period-dlya-nesovershennoletnih-dvoryan-ostavshihsya-bez/viewer [*In Russian*].

4. Goncharova, N. (2014). "Complete collection of laws of the Russian Empire" as a source of research on the nobel custodies of the South of Ukraine. *Humanities Journal, 3-4*, 29-35. http://nbuv.gov.ua/UJRN/gumj_2014_3-4_6 [*In Ukrainian*].

5. Charter for the Rights, Freedoms, and Privileges of the Noble Russian Gentry. In E. Indova (Ed.), *Russian legislation of the X-XX centuries* (Vol. 5. Legislation of the heyday of absolutism). Moscow: Legal literature. http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/dv_gram.htm [*In Russian*].

6. Konstantinova, Y. (2010). Activities of the bodies of noble custodies in the second half of the XIX – early XX centuries (according to the materials of the state archive of the Kherson region). *Historical and Political research, 1-2*, 105-111. http://politics.ellib.org.ua/pages-4912.html. [*In Ukrainian*].

7. Korogod, G. (2016). Guardianship institutions and guardianship law in the Ukrainian lands XI-XIX. *Sumy antiquity, 48*, 50-58. https://cutt.ly/DtKrm38 [*In Ukrainian*].

8. Korf, S. (1906). *The Nobility and its Class Administration for the Century 1762–1855.* Sankt-Petersburg. http://elib.shpl.ru/ru/nodes/14541-korf-sa-dvoryanstvo-i-ego-soslovnoe-upravlenie-za-stoletie-1762–1855-godov-spb-1906. [*In Russian*].

9. Korchmina, E. (2012). The institute of the noble guardianship in the Ryazan province in the end of the 18th – first half of the 19th centuries. *Proceedings of the Faculty of History, Saint Petersburg University, 9*, 7-13. https://cyberleninka.ru/article/n/institut-dvoryanskoy-opeki-v-ryazanskoy-gubernii-v-kontse-xviii-pervoy- half-xix-century. [*In Russian*].

10. Malyshev, O. (2011). Some features of guardianship and care of minors in Ukraine during the Russian Empire. *Bulletin of the Luhansk State University of Internal Affairs named after E. Didorenko, 1*, 31-45. [*In Ukrainian*].

11. Rudy, N. (2012). *Institute of guardianship and care in Ukraine historical and legal research*. Lviv: Lviv State University of Internal Affairs. [*In Ukrainian*].

12. Bespalov, S. (2011). Pershin S. Estates institutions in Russia in the first half of the XIX century: based on materials of noble and urban societies of the Middle Volga provinces [Monograph]. *Social and Human Sciences. Home and foreign literature. Series 5: History. Abstract journal*, *2*, 57-63. https://cyberleninka.ru/article/n/2011-02-012-pershin-sv-soslovnye-uchrezhdeniya-v-rossii-v-pervoy-polovine-hih-veka-po-materialam-dvoryanskih-i -gorodskih-obschestv. [*In Russian*].

13. Complete collection of laws of the Russian Empire http://nlr.ru/e-res/law_r/content.html. [*In Russian*].

14. Solovieva, E. (2016). System of contempt of noble orphan children in the second half of the 19th century (on materials of the Simbirsk province). *International Research Journal, 8*(50), part 1, 158-160. DOI: 10.18454/IRJ.2016.50.222. [*In Russian*].

15. Establishment for the Provinces of the Russian Empire. https://runivers.ru/lib/book6866/187015/ [*In Russian*].

Надійшла до редколегії 30.03.21

A. Loza, Phd Student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

NOBLE CUSTODIES OF THE RUSSIAN EMPIRE: HISTORIOGRAPHY AND ACT SOURCES OF STUDY

The article presents historiographical and partial source analysis of the study of the Russian Empire noble custodies. It is determined that the study of custodies as a separate and full-fledged object has not gained wide popularity among historical practices. Works on noble custodies, or related to their study, are divided into three conditional thematic groups. In the first one, custodies are seen as a manifestation of the development of empire law in the field of guardianship and custody. In the second group custodies are treated with other corporate institutions: the gentry assembly and the position of marshal of nobility as one of institution that provided the estates and material rights and privileges of the nobility. The last group of studies has a noble custody as sole object of study and treat it from the different views: through the prism of the autonomy of the nobility, as another executive body of the branched bureaucratic system of the Russian Empire, or as a institution that was founded to help representatives of nobility and, on the other hand, to control them. It is worth noting the fact that complex works that would consider the noble custodies as an independent object are not common. At the same time, the informational power of the study of the noble custodies makes it possible to expand historians' knowledge about the history of the legislation in the field of guardianship, and to expand the prosopographic portrait of the nobility as a whole.

The source bases of this article are: "Establishment for the Provinces of the Russian Empire", "Charter to the Nobility" and "Complete Collection of Laws of the Russian Empire". Their study makes it possible to understand the basic principles of formation and functioning of these corporate institutions, the legal field of their activities and the changes that have been made in their functioning throughout the history of their existence.

Keywords: historiography, noble custody, Russian Empire, nobles, condition, control, sources, protection, orphans.

УДК 94(8).327
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2021.149.8

Н. Луценко, асп.
ORCID iD: https://orcid.org/0000-0002-7552-6504
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

РОЗВИТОК "ОСОБЛИВИХ ВІДНОСИН" США ТА ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ ЗА АДМІНІСТРАЦІЇ ДОНАЛЬДА ТРАМПА (2017-2021)

Проаналізовано розвиток американсько-британських відносин у період президентства Дональда Трампа. З'ясовано, що "особливі відносини" між США та Великою Британією витримали низку зовнішньополітичних викликів, серед яких Брекзит та критика дій британського уряду американським президентом. Утім, між державами незмінно продовжується співпраця у військовій та розвідувальній сфері. США та Велика Британія залишаються головними економічними партнерами. Акцентовано на важливості офіційних візитів Дональда Трампа до Великої Британії як традиційної дії американських президентів.

Ключові слова: США, Велика Британія, "особливі відносини", історія міжнародних відносин, Дональд Трамп, Тереза Мей, Борис Джонсон.

Постановка проблеми. На сучасній міжнародній політичній арені відносини між Сполученими Штатами та Великою Британією зберігають за собою статус визначальних, таких, що впливають на ситуацію у всьому світі. Даний термін утвердився в історичній науці як унікальний і такий, що слугує для позначення відносин саме між США та Великою Британією. Науковий інтерес до проблематики зносин між двома країнами не зникає з XX ст. і досі є актуальним з огляду на політичну, економічну та військову потугу цих держав. У 2016 році Велика Британія прийняла рішення вийти з Європейського Союзу, а в США відбулися президентські вибори,

© Луценко Н., 2021

перемогу на яких здобув Дональд Трамп. Обидві події зіграли вагому роль у подальшому розвитку американсько-британських відносин. Між державами значною мірою через особистісний фактор загострилися політичні протиріччя. Унаслідок лунали думки про те, що "особливі відносини" більше не є такими близькими, як раніше. Попри це, держави залишилися головними економічними та військовими партнерами. США та Велика Британія взаємодіють як союзники на міжнародній арені, в НАТО та ООН та приймають ключові рішення стосовно ситуації на Близькому Сході.

Аналіз публікацій. Історія "особливих відносин" США та Великої Британії представлена широким колом наукових досліджень. Серед вітчизняної літератури варто відзначити публікації С. Пик [4, 5], Н. Яковенко [7], О. Олійника [3], О. Мітрофанової [2]. С. Пик відзначає, що американсько-британські відносини не оформлені будь-якими міжнародними договорами, які б давали визначення "особливих відносин". Таким чином, вони є виключно усно узгодженою міждержавною домовленістю, яка бере свій початок від співпраці У. Черчилля і Ф. Рузвельта. Перемога та виборах Дональда Трампа та його заяви стосовно міжнародної політики лише закріпили інтерес науковців до проблематики "особливих відносин" на сучасному етапі. Тім Олівер та Майкл Вільямс аналізували розвиток британсько-американських відносин на момент вступу Дональда Трампа на президентську посаду. У спільній статті вчені зазначили, що співпраця у галузі розвідки, взаємодії сил спеціального призначення та ядерної зброї робить відносини США та Великої Британії особливими [13]. Автори переконані, що саме ці сфери взаємодії не викликають суперечок між лідерами держав і роблять американсько-британські відносини тривалими. Натомість співробітництво в галузі політики, культури, економіки часто викликає суперечки. С. Марш, досліджуючи "особливі відносини", зауважує, що вони досить стійкі до двосторонніх потрясінь, змін обставин, за яких існують американсько-британські взаємини [12].

Постановка завдання. З огляду на вище вказане, метою статті є проаналізувати основні тенденції розвитку американсько-британських відносин за адміністрації Дональда Трампа, з'ясувати головні чинники, які вплинули на їх становлення в окреслених хронологічних межах.

Виклад основного матеріалу. "Особливі відносини" між Великою Британією та США оформилися у XX ст. в роки Другої Світової війни, коли держави спільно із іншими союзниками протистояли нацистській Німеччини. Пізніше військово-політичне співробітництво США та Великої Британії було необхідним для протистояння Радянському Союзу під час "холодної війни". Американсько-британські відносини продовжили незмінне існування і у сучасному світі, адже вони приносили значні вигоди обом сторонам. Для Сполучених Штатів Велика Британія стала надійним союзником у Європі. У той же час, британський уряд отримав у ролі головного партнера державу, що має найбільший вплив у світі, а також надпотужний військовий та економічний потенціал.

У XXI ст. відносини між США та Великою Британією розвивалися досить поступово, що відзначилося у тісній співпраці держав на міжнародній арені. У 2012 році вийшла спільна стаття президента США Барка Обами та прем'єр-міністра Великої Британії Девіда Кемерона під назвою "США та Велика Британія: найголовніше партнерство" ("United States and Great Britain: an essential relationship"). Вже у назві статті наголошено на тому, що відносини між державами не просто особливі, а "обов'язкові", "найголовніші". Лідери держав описали співпрацю між країнами як "сердечне партнерство, союз визначений історією, традиціями та цінностями" [8]. Крім того, у статті було визначено пріоритет на продовження розвитку тісних стосунків між державами на майбутнє. За адміністрації Барака Обами (2009-2017) США та Велика Британія значно зблизилися між собою.

У 2016 році Велика Британія пережила політичну кризу. Значну частину населення країни охопили антиглобалістські настрої. На референдумі 23 червня 2016 року народ Британії прийняв рішення вийти з Європейського Союзу. Воно спричинило відставку Девіда Кемерона з поста прем'єр-міністра. Барак Обама, чий президентський строк добігав кінця, негативно оцінив прагнення Великої Британії вийти з Європейського Союзу. Вказані події збігалися з передвиборчою кампанією у Сполучених Штатах, що позначилося на риториці кандидатів у президенти: Дональда Трампа та Хіларі Клінтон.

Дональд Трамп вітав прагнення Великої Британії вийти з ЄС. Про це він офіційно заявив під час візиту до Шотландії [11]. Як відомо, він виступав за посилення імміграційних правил у США. Водночас Д. Трамп критикував політику ЄС щодо переселенців, зокрема стверджуючи, що наплив іммігрантів позначається на економічному благополуччі громадян. Він вказував, що вихід Британії з ЄС піде їй на користь. Очевидно, що це досить співзвучно із передвиборчими гаслами Дональда Трампа: "America first" ("Америка перш за все") та "Make America Great again" ("Зробимо Америку великою знову"). У такий спосіб кандидат у президенти прагнув провести паралелі між державами.

Після перемоги на президентських виборах 8 листопада 2016 року у США Дональд Трамп, як і кожен з його попередників, здійснив зміни в Овальному кабінеті. І одна з них стала, фактично, жестом доброї волі для Великої Британії. Новообраний президент повернув до кабінету бюст Уінстона Черчилля, що одразу було відзначено та освітлено у ЗМІ. Фігуру подарував 43-му президенту США Джорджу Бушу молодшому прем'єр-міністр Великої Британії Тоні Блер у 2001 році. Як відомо, Уінстон Черчилль став першим, хто офіційно проголосив "особливі відносини" між США та Великою Британією у 1946 році. Уінстон Черчилль вірив у необхідність такого союзу та наголошував на його вигодах для обох націй, котрі мають спільне історичне минуле та базуються на спільній культурі. Він вважав, що дві держави мусять об'єднати зусилля та налагодити тісну співпрацю для захисту демократичних цінностей. Присутність бюсту видатного політика в Овальному кабінеті підкреслювала важливість міждержавних відносин. Саме тому, коли Барак Обама після інавгурації як 44-ий президент США у 2009 році замість бюсту Черчилля встановив бюст Мартіна Лютера Кінга, це викликало стурбованість стосовно його зовнішньополітичних орієнтирів. Однак, фактично, це не позначилось на відносинах між США та Великою Британією. Повернення бюста Черчилля до Білого дому також викликало хвилю обговорення у ЗМІ стосовно майбутнього американсько-британських відносин.

Однією з особливих характеристик Дональда Трампа як політика та президента є його популізм. Більш того, стверджують, що перемога останнього на президентських виборах – це прихід епохи популізму в західні демократії [9]. Очевидно, що популізм – це один із

інструментів, який використовував Трамп для того, щоб здобути підтримку більшості населення США. Однак, надмірний популізм стає значним іміджевим ударом для того, хто до нього апелює. Тому подібна риторика негативно відобразилася на американсько-британських відносинах, адже Дональд Трамп дозволяв собі зайву критику зокрема й політичного життя у Великій Британії.

У червні 2017 року у Лондоні на мосту стався теракт, унаслідок якого загинуло 11 осіб та ще 48 було поранено. Відповідальність за злочин взяла на себе ІДІЛ (Ісламська держава). Дональд Трамп розкритикував мера Лондона Садик Хана, звинувативши його в бездіяльності протидії тероризму та росту злочинності в місті. Восени, після теракту в лондонському метро на станції "Парксонс Грін" Трамп гостро засудив Скотленд Ярд, стверджуючи, що у поліції знали про ймовірну атаку, однак не вжили необхідних заходів.

У листопаді 2017 року Трамп опублікував на своїй сторінці у Фейсбук відео ультраправої організації "Britain first", яка діє на території Великої Британії з 2011 року. Своїм головним завданням лідери організації вбачають боротьбу з імміграцією до Великої Британії. Теракти, що відбулися влітку та восени 2017 року, викликали хвилю негативних публікацій на сторінках організації у Твіттер та Фейсбук щодо мігрантів, які сповідують іслам. Наразі сторінки організації у соціальних мережах заблоковані, їхні публікації визнали такими, що розпалюють ворожнечу та ненависть. Саме один із таких дописів і опублікував Дональд Трамп, спричинивши в'їдливі докори британських ЗМІ.

Не склалися відносини у Дональда Трампа і з британською прем'єр-міністеркою Терезою Мей. Насамперед, президент США закидав британській політикині те, що вона не докладає достатніх зусиль для реалізації Брекзиту. Дональд Трамп радив Терезі Мей дотримуватися жорсткого сценарію виходу з ЄС, а в разі його недотримання погрожував не підписати з Великою Британією торгову угоду. Даний документ має надважливе значення, оскільки вільна торгівля із США дозволила б Британії подолати економічні труднощі. Непідписання угоди мало би наслідком економічну кризу в Британії. Тереза Мей, у свою чергу, була прихильницею м'якої стратегії Брекзиту без повного розривання зв'язків із Європейським Союзом. Вона підготувала план дій, згідно з яким Велика Британія та ЄС мали б утворити спільну зону вільної торгівлі. Однак, така пропозиція не викликала схвалення з боку європейської спільноти та не була підтримана парламентом Великої Британії. Неспроможність Терези Мей виробити чіткий план дій щодо Брекзиту стала головною причиною її відставки у 2019 році. Крім того, між державами трапилося непорозуміння стосовно Ірану. США звинуватили ІРІ в недотриманні угоди Спільного всеосяжного плану дій та розробках ядерної зброї. Дональд Трамп увів низку санкцій проти Ірану та закликав до відповідних дій держави ЄС, включно з Великою Британією [1].

Попри напругу, що виникла між США та Великою Британією, все ж мали місце офіційні візити лідерів держав, що є важливою характеристикою "особливих відносин". У XX-XXI ст. кожен американський президент хоча б один раз упродовж каденції відвідав Велику Британію з офіційним візитом. Вперше до колишньої митрополії завітав Вудро Вільсон, який зустрівся з прем'єр-міністром Британії Ллойд Джорджем та королем Георгом V. Поїздку не здійснив лише Франклін Делано Рузвельт, утім, він запросив Георга V до США. Тоді британський монарх вперше приїхав до Сполучених Штатів [16]. Надалі один раз Британію відвідали Г. Трумен та Дж. Картер, двічі Дж. Кеннеді, тричі Р. Рейген, Р. Ніксон, Дж. Буш старший, п'ять візитів здійснив Дж. Буш молодший та Б. Обама, а лідером став Б. Клінтон, який шість разів відвідав "Туманний Альбіон". Варто зазначити, що найбільш виражений та близький характер "особливі відносини" мали в період, коли цілковитого порозуміння між собою досягали лідери двох держав. Класичним прикладом звісно є Р. Рейган і М. Тетчер, Дж. Буш та Т. Блер, Б. Обама й Девід Кемерон. Водночас відзначимо, що непопулярність американського президента у Великій Британії не обов'язково позначалася на якості міждержавної співпраці.

Коли у 2018 році стало відомо, що Дональд Трамп здійснить свій перший візит у ролі президента до Великої Британії, це викликало значний суспільний резонанс. Дався в знаки й надмірний популізм американського президента, і його неоднозначні заяви стосовно національних меншин та мігрантів, а також постійна критика дій британського уряду. Була зареєстрована петиція, за допомогою якої сподівалися скасувати офіційний візит президента США, адже вона набрала понад 1,8 млн підписів [14]. Неприйняття Дональда Трампа у Великій Британії досить яскраво демонструють соціологічні опитування та їх аналіз. У 2017 році лише 28% британців вважали, що він буде хорошим президентом і тільки 16 % населення вірили в те, що американсько-британські відносини будуть тісними. Для порівняння було проведене опитування стосовно ставлення британців до президентства Барака Обами (2009-2017), згідно з яким 91% респондентів назвали його хорошим президентом. Населення Об'єднаного Королівства у більшості не схвалювало політику Дональда Трампа стосовно будівництва стіни на кордоні з Мексикою (80%), виходу США з кліматичних угод (84%), тиску на Іран (59%), обмеження в'їзду громадян з мусульманських країн (59%)[10]. Однак, непопулярність американського президента у Великій Британії не обов'язково позначалася на якості міждержавної співпраці. Країни залишалися стратегічними партнерами та головними союзниками на міжнародній арені, тому візит Дональда Трампа до Альбіону не міг не відбутися.

Щоправда, строки приїзду президента США до Великої Британії неодноразово переносилися, і до першого офіційного візиту в Лондон Трамп уже відвідав низку країн. Зокрема, у 2017 році він побував у Саудівській Аравії та Ізраїлі, що яскраво продемонструвало зовнішньополітичні орієнтири новообраного президента США. Головна мета близькосхідних вояжів – можливість утворення коаліції проти Ірану. Цього ж року Дональд Трамп відвідав з офіційними візитами Італію, Німеччину, Францію, Бельгію, Польщу, Ватикан, після чого здійснив турне до країн Східної Азії. Натомість, Велика Британія ігнорувалася американським президентом, і це дало підстави для висновку про розмивання "особливих відносин" та втрату їх колишньої сили. Втім, тимчасові непорозуміння між державами, спровоковані особистісним фактором, не могли зруйнувати відносини, що вибудовувались протягом тривалого часу з кінця Другої світової війни.

Перший офіційний візит Дональда Трампа до Великої Британії відбувся у липні 2018 року. Він супроводжувався масовими протестами у британській столиці, що відбувались з вимогою повернутись додому, однак це не завадило формальній програмі. Дональд Трамп відвідав

Бленхеймський палац, у якому народився Уінстон Черчилль, а наступного дня дав спільну прес-конференцію з Терезою Мей. Фактично, вони підтвердили наявність між США та Великою Британією "особливих відносин". Попри те, що у Мей і Трампа був ряд розбіжностей у політичних поглядах, американський президент часто критикував британського прем'єра, держави продовжували тісно взаємодіяти передусім у військовій та розвідувальній сфері. Не менш важливою складовою залишилася й економічна співпраця. До того ж, Велика Британія потребувала нової торгової угоди зі Сполученими Штатами, тож прийом можна вважати кроком назустріч та пошуком компромісу. З американським президентом зустрілася також королева Єлизавета II.

8 травня 2019 року державний секретар США Майк Помпео, перебуваючи в Лондоні, зауважив, що Сполучені Штати та Велика Британія "об'єднані спільною історією та спільною культурною спадщиною". Вже за місяць, 3-5 червня 2019 р. Дональд Трамп вдруге приїздить до Лондона для відзначення 75 річниці спільної військової операції союзників у Нормандії під час Другої Світової війни 6 червня 1944 року. Тому даний візит варто відмітити як знакову подію, що засвідчила наявність спільної історичної пам'яті, гідної вшанування. Королева Єлизавета II прийняла Дональда Трампа в Букінгемському палаці. І королева, і президент США наголосили, що співпраця та дружба між державами закріплені навічно. Як відомо, королева Об'єднаного Королівства не ухвалює важливих політичних рішень, але вона є виразником політики держави. Отже, аудієнція Єлизавети II додатково продемонструвала прагнення уряду Великої Британії до покращення американсько-британських відносин. Під час зустрічі з Терезою Мей Дональд Трамп обговорив підписання двосторонньої торгової угоди. При цьому ключовою умовою домовленості був вихід Британії з ЄС. Вкотре президент США наголосив, що він вітає це рішення британської нації як самодостатньої та сильної.

24 травня 2019 року Тереза Мей оголосила, що вона піде з посади прем'єр-міністра Великої Британії. Відставка була обумовлена відмовою британського парламенту підтримати запропонований нею план виходу з ЄС. Через це довелося тричі переносити процедуру Брекзиту. Дональд Трамп зі свого боку не залишив подію без уваги й одразу зазначив, що хотів би бачити на посаді прем'єр-міністра Бориса Джонсона – члена консервативної партії, а також колишнього міністра закордонних справ Об'єднаного Королівства. Ключовою підставою для заяви президента США стало те, що Джонсон був прихильником жорсткого Брекзиту. Врешті у липні 2019 року Борис Джонсон зайняв пост прем'єр-міністра Великої Британії й одразу отримав привітання від Дональда Трампа. Між новим прем'єром Британії та президентом США дуже часто проводили паралелі, преса назвала Джонсона "Британським Трампом". Пов'язано це з кількома факторами: по-перше, вони неодноразово висловлювали підтримку політичному курсу один одного, були схильні до епатажності в політичній діяльності. Під час прем'єрства Бориса Джонсона Дональд Трамп також відвідав Велику Британію, однак відбулося це в контексті зустрічі держав-учасників НАТО.

США та Велика Британія в добу адміністрації Трампа продовжили тісну взаємодію у сфері збереження спільної безпеки, проблем що стосуються боротьби з тероризмом, зокрема під час війни на Близькому Сході проти ІДІЛ. У січні 2020 року Дональд Трамп запропонував план врегулювання "палестинської проблеми", підтриманий Борисом Джонсоном. Відносини США та Великої Британії також мають вагомий вплив на функціонування НАТО, оскільки країни роблять найбільший грошовий внесок, а також є найсильнішими у військовому контексті державами [15]. На саміті військово-політичного альянсу у 2018 р. саме США та Британія лобіювали ідею реформування НАТО, апелюючи до загроз тероризму та нестабільної ситуації у Східній Європі.

Для США Велика Британія залишилася головним і найсильнішим європейським союзником у галузі військової співпраці. У Британії функціонують спільні зі Сполученими Штатами радіолокаційні системи, розвідувальні центри, центри планування спецоперацій. На території королівства діє американський військовий аеродром, на якому базуються винищувачі F-15. Окрім того країни домовилися про утворення об'єднаної авіаносної ударної групи [17].

На високому рівні залишилася й економічна американсько-британська співпраця. У 2019 р. американські інвестиції в економіку Британії склали $851,4 млрд, зворотні інвестиції становлять $500 млрд. Велика Британія залишається головним торговим партнером США. За оцінками експертів, експорт США до Великої Британії склав $118 млрд. У той же час британський експорт до США становить $100,3 млрд [17]. Упродовж 2017-2018 рр. між США та Великою Британією утворювалися спеціальні робочі групи, які досліджували можливості міждержавних науково-технічних, економічних, інвестиційних проектів. У 2017 році держави уклали договір про науково-технічну співпрацю [18].

Висновки. Отже, за адміністрації Дональда Трампа "особливі відносини" США та Великої Британії залишилися пріоритетною ціллю для обох держав. Дональд Трамп, Тереза Мей та Борис Джонсон неодноразово офіційно заявляли про близькість та важливість американсько-британських відносин. При цьому, вони апелювали до історичних традицій, спільної історичної пам'яті та близькості культури обох держав. Дональд Трамп традиційно для американських президентів відвідав Велику Британію та мав аудієнцію у королеви Єлизавети II. Водночас, американський президент дозволяв собі критикувати дії британського уряду та Терези Мей у питаннях, що стосувалися Брекзиту і боротьби проти Ірану. Він також закликав Велику Британію обмежити в'їзд до країни іммігрантам-мусульманам. Унаслідок вказаних чинників Дональд Трамп мав низький рівень симпатії серед населення Королівства. Тереза Мей, яка була прихильницею м'якого Брезкиту та поступового виходу Британії з ЄС, була вимушена балансувати у зовнішній політиці між США та Європою. З її наступником, Борисом Джонсоном, американський президент одразу знайшов спільну мову. За час каденції Дональда Трампа незмінною залишилася військова та розвідувальна співпраця держав. Також обидві країни прагнули підписання нової торгової угоди. Таким чином, найголовніші сфери американсько-британської співпраці залишилися без змін, тож індивідуальний фактор не зміг істотно вплинути на руйнацію "особливих відносин".

Список використаних джерел

1. Луценко Н. Близькосхідна політка адміністрації Дональда Трампа: конфронтація з Іраном (2017-2020) / Н. Луценко // Часопис української історії. – 2020. – 42. – С. 92-99.
2. Мітрофанова О. Стратегічне партнерство Великої Британії зі США / О. Мітрофанова // Проблеми міжнародних відносин. – 2014. – 120. – С. 196-207.
3. Олійник О. Еволюція сутності особливих відносин / О. Олійник // Політологічні студії. – 2010. – 1. – С. 42-51.

4. Пик С. Особливі відносини США та Великої Британії: розвідувальна сфера / С. Пик // Вісник Львівського національного університету. Міжнародні відносини. – 2017. – 42. – С. 117-122.

5. Пик С. США – Велика Британія: "особливі відносини" / С.М. Пик. – Київ: Знання, 2006. – 283 с.

6. Трамп назвал своих фаворитов на пост нового премьера Великобритании [Електронний ресурс] // Deutsche Welle. – Режим доступу: https://bit.ly/2RpBCwo

7. Яковенко Н. Велика Британія в сучасній системі міжнародних відносин: заявка на європейське лідерство / Н.Л. Яковенко. – Київ: Науковий світ, 2003. – 227 с.

8. Obama B., Cameron D. United States and Great Britain: an essential relationship / Barack Obama, David Cameron // The Guardian. – 2012. –March 13. – Режим доступу: https://bit.ly/33U8P62.

9. Bonikowski B. Trump's populism. The mobilization of Nationalist Cleavages and the Future of US Democracy [Електронний ресурс] / Bart Bonilowski // When Democracy Trumps Populism: Lessons from Europe & Latin America, edited by Kurt Weyland and Raúl Madrid. – New York: Cambridge University Press, 2019. – Pp. 110-131. – Режим доступу: https://bit.ly/3tQAjny.

10. Clements B. British public opinion and UK-US relations: "We like you a lot but we don't much like your president" [Електронний ресурс] / Ben Clements // The London school of economics and political science. – 2019. – June 3. – Режим доступу: https://bit.ly/3yjZjXK.

11. MacAskill E. Donald Trump arrives in UK and hails Brexit vote as "great victory" [Електронний ресурс] // Ewen MacAskill. – *The Guardian.* – 2016. – June 24. – Режим доступу: https://bit.ly/3ylcPdJ.

12. Marsh S. The US, BREXIT, Anglo-American relations [Електронний ресурс] / Steve Marsh // Journal of Transatlantic Studies. – 2018. – P. 1-23. – Режим доступу: https://doi.org/10.1080/14794012.2018.1482713

13. Oliver T. Making the special relationship great again? [Електронний ресурс] / Tim Oliver, Michael Williams. – Режим доступу: https://bit.ly/3hzFSnW.

14. Prevent Donald Trump from making a state Visit to the United Kingdom [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://bit.ly/2Run7Ym.

15. Pitts-Tucker A. Analysing the Special Relationship between the US and UK in a Transatlantic Context [Електронний ресурс] / Anna Pitts-Tucker // E-International relations. – 2020. – August. – Режим доступу: https://bit.ly/3tRvXfW.

16. Franklin D. Roosevelt Presidential library and museum, The British Royal visit [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://bit.ly/3wnnNxz.

17. Mix D. E. The United Kingdom: Background, Brexit, and Relations with the United States [Електронний ресурс] / Derek E. Mix. – Congressional Research Service, 2021, April 16. – Режим доступу: https://bit.ly/3fDuDIA.

18. UK/USA: Agreement on Scientific and Technological Cooperation [TS No.25/2017] [Електронний ресурс] // GOV.UK. – Режим доступу: https://bit.ly/3vaVnq4.

References

1. Lutsenko, N. (2020). Donald Trump's administration Middle East policy: confrontation with Iran (2017-2020). *Journal of Ukrainian History, 42,* 92-99. *[In Ukrainian].*

2. Mitrofanova, O. (2014). Strategical partnership of Great Britain and USA. *Actual problems of international relations*, *1*20, 196-207. *[In Ukrainian].*

3. Oliynyk, O. (2010). Evolotion of special relationship. *Political studies, 1*, 42-51. *[In Ukrainian].*

4. Pyk, S. (2017). Special relationship of the USA and Great Britain in the intelligence field. *Bulletin of Lviv national university. International relations, 42,* 117-122. *[In Ukrainian].*

5. Pyk, S. (2006). *USA – Great Britain: special relationships.* Kyiv: Knowledge. *[In Ukrainian].*

6. Trump named his favorites for the post of the new prime-minister of Great Britain. (2019, June). *DW.* https://bit.ly/2RpBCwo [In Russian].

7. Yakovenko, N. (2003). *Great Britain in modern system of international relations: an application for European leadership.* Kyiv: World of science. *[In Ukrainian].*

8. Obama, B., Cameron, D. (2012, March 13). United States and Great Britain: an essential relationship. *The Guardian*. https://bit.ly/33U8P62.

9. Bonikowski, B. (2019). Trump's populism. The mobilization of Nationalist Cleavages and the Future of US Democracy.In Kurt Weyland & Raúl Madrid (Eds.) *When Democracy Trumps Populism: Lessons from Europe & Latin America*. https://bit.ly/3tQAjny.

10. Clements, B. (2019, June 3). British public opinion and UK-US relations: "We like you a lot but we don't much like your president". *The London school of economics and political science*. https://bit.ly/3yjZjXK.

11. MacAskill, E. (2016, June 24) Donald Trump arrives in UK and hails Brexit vote as "great victory". *The Guardian.* https://bit.ly/3ylcPdJ.

12. Marsh, S. (2018). The US, BREXIT, Anglo-American relations. *Journal of Transatlantic Studies.* https://core.ac.uk/download/pdf/160275904.pdf.

13. Oliver, T., Williams, M. (2017, January). Making the special relationship great again? *LSE Ideas.* https://bit.ly/3hzFSnW.

14. Petition. Prevent Donald Trump from making a state Visit to the United Kingdom. *Petitions. UK Government and Parliament.* https://bit.ly/2Run7Ym.

15. Pitts-Tucker, A. (2020, August). Analysing the Special Relationship between the US and UK in a Transatlantic Context. *E-International relations*. https://bit.ly/3tRvXfW.

16. The British Royal visit. *Franklin D. Roosevelt Presidential library and museum.* https://bit.ly/3wnnNxz.

17. Mix, D. E. (2021, April 16). The United Kingdom: Background, Brexit, and relations with the United States. *Congressional Research Service*. https://bit.ly/3fDuDIA.

18. UK/USA: Agreement on Scientific and Technological Cooperation [TS No.25/2017]. https://bit.ly/3vaVnq4.

Надійшла до редколегії 24.05.21

N. Lutsenko, PhD student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

EVOLUTION OF SPECIAL RELATIONSHIP BETWEEN US AND UK DURING DONALD TRUMP'S ADMINISTRATION

An article is an attempt to study "special relationships" between the United States and Great Britain. The author mentioned that the presidential elections in the USA and the fact that Donald Trump became a new president reflected on the relationships between the United States and Great Britain. The attention is given to the role of personality in states' relationships. The article illustrates that Donald Trump's populism in his speeches played a negative role for making stable relationships with the UK. More specifically, Donald Trump's criticism of London's mayor Sadiq Khan, Scotland Yard evocated a negative social reaction in Great Britain. As shown in the article, the citizens of the United Kingdom were shocked by Donald Trump's islamophobia and his Facebook post of the far-right organization "Britain first". Indeed, it was the reason for massive protests during Donald Trump's official visit to the United Kingdom in 2018. The reference should be made to the fact that in 2016 the UK citizens decided to leave European Union. Despite the fact that Donald Trump approved this decision he criticized British prime-minister Theresa May for soft Brexit. As shown in the article contrary to the strong criticism of the British government Donald Trump visited Great Britain three times during his presidential term. These official trips were directed on normalization of Anglo-American relationships. Queen Elizabeth twice met Donald Trump and they both mentioned that special relationships are important for their countries. Research has shown that during Boris Johnson's premiership US-UK relations became stronger. This factor is due to close Trump's and Johnson's political views. The article illustrates that the United States and Great Britain still have special relationships. Countries have strong intelligence, military and nuclear cooperation. Both the US and the UK are still key economical partners and they are interested in safety relationships.

Keywords: special relationship, the USA, the United Kingdom, history of international relations, Donald Tramp, Theresa May, Boris Johnson.

УДК 94(477):323.28"1937/1938"(092) Крип'якевич
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2021.149.9

І. Мороз, канд. іст. наук, доц.
ORCID iD: https://orcid.org/0000-0001-6392-3249
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

СТАЛІНСЬКІ РЕПРЕСІЇ КРІЗЬ ПРИЗМУ ДОЛЬ ЗНАЙОМИХ І ДРУЗІВ І. КРИП'ЯКЕВИЧА (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЙОГО МЕМУАРІВ)

Стаття базується на матеріалах "Біографічного словника моїх знайомих" видатного українського історика, академіка І. Крип'якевича. У дослідженні масштабне явище сталінського терору зображується крізь призму персоналійного виміру історії, "мікроісторії".

Матеріали "Словника…" сприяють висвітленню основних етапів репресій: кінця 20-30-их рр. XX ст., жертвами яких стали історики з радянської України, пов'язані з ВУАН, представники "розстріляного відродження", західноукраїнські емігранти до УСРР, а також переслідування у ході радянізації Західної України та повоєнного періоду. В мемуарах міститься інформація про фігурантів таких сфабрикованих справ, як "УНЦ", "СВУ", "ОУН" й ін. Серед репресованих знайомих і друзів І. Крип'якевича були: родина Крушельницьких, Лесь Курбас, М. Бойчук, Ю. Липа, М. Зеров, М. Вороний й ін. Багато дійових осіб мемуарів пройшли через горнило "Великого терору" 1937–1938 рр. і завершили свій життєвий шлях в урочищі Сандармох.

Ключові слова: Сталінські репресії, "Великий терор", Сандармох, І. Крип'якевич, "Біографічний словник моїх знайомих".

Постановка проблеми. З огляду на гуманізацію історичної науки, на перше місце виходить персоналійний вимір історії, висвітлення історичного процесу як сукупності життєвих історій "маленьких" людей. У даному дослідженні масштабне явище сталінського терору висвітлюється крізь призму сприйняття доль репресованої української інтелігенції сучасником, що перебував з ними в товариських відносинах. Особлива цінність першоджерела полягає у тому, що його автор – історик І. Крип'якевич – професійно фокусував погляд на минулих подіях, виділяючи відомості, які становитимуть інтерес для майбутніх поколінь.

Образи репресованих знайомих та друзів І. Крип'якевича формують своєрідний зріз контингенту жертв радянського терору. Це і галичани-соборники (здебільшого лівих поглядів), які емігрували до Радянської України, спокушені радянською пропагандою, політикою українізації та перспективою можливості возз'єднання українського народу в межах єдиної держави, і наддніпрянці – представники "розстріляного відродження", науковці, і постраждалі від репресій 1939 р. у рамках радянізації Західної України та повоєнної жданівщини.

Схематичні політичні біографії згаданих у мемуарах особистостей охоплюють основні хвилі репресій: від "репетиції" "Великого терору" – подій 1934 р., пов'язаних зі смертю С. Кірова, крізь його апофеоз у 1937–1938 рр., аж до відлуння повоєнних репресій. Більшість жертв – героїв мемуарів І. Крип'якевича – пройшли через виправно-трудові Соловецькі табори системи ГУЛАГ СРСР та завершили життєвий шлях в урочищі Сандармох. Показово, що до Галичини частково долітали відомості про страшні події по той бік Збруча, реакцію на що західноукраїнської громадськості інколи можна простежити за "Словником…".

Аналіз джерел і літератури. Основним джерелом для написання статті став "Біографічний словник моїх знайомих" І. Крип'якевича (далі – "Словник…") [4], дані якого доповнюють спогади як самого історика [5], так і доньки згадуваного у "Словнику…" І. Крушельницького – Л. Крушельницької [6; 8].

Дана інформація потребує уточнення шляхом залучення списків розстріляних у Сандармосі [2; 9] та матеріалів архівно-слідчих справ репресованих [1]. При відтворенні політичного тла використовувалась інформація, що містилась у нашій статті [3] та матеріалах Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 75-річчю "Великого терору" [7].

Постановка завдання. На основі нещодавно актуалізованого нами джерела особового походження львівського історика, академіка І. Крип'якевича розкрити особистісне тло системних репресивних заходів радянського режиму, спрямованих проти цвіту української нації, а також простежити етапи масштабних репресій щодо української інтелігенції, виокремити політичні процеси, якими проходили герої "Словника…" та репресивні категорії, особливу увагу приділяючи західноукраїнській еміграції.

Виклад основного матеріалу. Видатного історика, львів'янина Івана Петровича Крип'якевича (1886–1967) особисто оминули репресії. І хоча він тривалий час перебував під вістрям дамоклового меча різних хвиль репресій і переслідувань, кістлява рука радянських каральних органів не змогла до нього дотягнутися, адже він проживав поза межами УРСР (до 1937 р. – УСРР). Те, що він був по той бік кордону, хоча і не за сприятливих умов ІІ Речі Посполитої, врятувало йому життя.

До речі, він міг цілком ймовірно потрапити до Наддніпрянської України ще в 1918 р., коли йому запропонували посаду приват-доцента новоствореного Кам'янець-Подільського університету. Зашкодила цьому лише хвороба (тиф), котра, як видно з історичної перспективи, і врятувала його від неминучої долі репресованої інтелігенції, особливо "західняків" та учнів М. Грушевського.

Починаючи з кінця 1920-их рр., історик займався налагодженням зв'язків між західноукраїнськими науковцями та наддніпрянцями (насамперед пов'язаними постаттю М. Грушевського). Сам він був дійсним членом Комісії історії книги при Українському науковому інституті книгознавства у Києві (з 1926 р.), дійсним членом Археографічної комісії ВУАН (з 1928 р.), Науково-дослідчої кафедри історії України (1929 р.), комісії історії Західної України (1929 р.), комісії для складання біографічного словника (з 1927 р.) [3].

Під час своєї першої поїздки в Радянську Україну (квітень 1929 р.) І. Крип'якевич ознайомився в Києві з роботою Історичної секції Академії наук, прочитав реферат зі своїх праць про державу Богдана Хмельницького. Вчений також побував у Харківському Географічному інституті, де відвідав С. Рудницького і залишив велику карту держави Богдана Хмельницького. Він встановив зв'язки з науковцями, літераторами Східної України, згодом продовжував листуватись із деякими з них. Кінець співпраці НТШ з ВУАН поклали репресії проти української інтелігенції в Радянській Україні кінця 1920–1930-х рр. та розгром історичних академічних установ, створених і очолюваних М. Грушевським.

М. Грушевський, звинувачений у причетності до "Українського національного центру" (УНЦ), був висланий до Росії. Переслідувань зазнали його колеги і майже всі учні. І. Крип'якевичу ж інкримінувалась певна

© Мороз І., 2021

роль у підготовці підривних дій проти радянської влади, організації зв'язків М. Грушевського з урядами імперіалістичних держав і емігрантськими центрами. Його називали "фашистом і гетьманцем", "шпигуном-істориком", праці якого ідеологічно ворожі пролетарській науці, "відповідають всеціло інтересам польського фашизму" та спрямовані на виховання фашистської ідеології [3, с.18]. Проте в 1930-і рр. радянська каральна машина не могла до нього дістатись з-за Збруча.

У повоєнний період І. Крип'якевич як бувший співробітник Українського видавництва під егідою Українського центрального комітету (УЦК), очолюваного В. Кубійовичем під час ІІ Світової війни підозрювався у колобораціонізмі і, перебуваючи під моральним тиском, навіть написав "Заповіт", а також звинувачувався в проявах "буржуазного націоналізму" в руслі боротьби зі школою М. Грушевського як його учень і представник його "львівської історичної школи". Він завжди почувався "чужим" у середовищі радянських істориків, а представники українського національного руху, підпілля вважали його уже "радянським" і обласканим режимом (наприклад, обрання академіком у 1958 р.).

І хоча самому історику поталанило не стати жертвою сталінського терору кінця 1930-х рр. безпосередньо, серед постраждалих опинились його знайомі, друзі, колеги. Інформацію про них можна знайти у його "Біографічному словнику моїх знайомих", що зберігся у родинному архіві Крип'якевичів, опублікованому нами у 2017 р. [4].

Написання "Словника…" саме в роки хрущовської "відлиги" (дата початку створення джерела зазначена самим І. Крип'якевичем – травень 1962 р.) уможливило наявність деякої інформації. Як прояв громадянської мужності можна розцінювати визнання автором фактів знайомства з репресованими, засланими до Сибіру, страченими особами та висловлювання співчуття і симпатії до них.

Деякі представники західноукраїнської інтелігенції стали жертвами радянських репресій. Як метелики на вогонь, вони, не маючи можливості професійно реалізуватись в Галичині в умовах польської держави, линули на Велику Україну, підкуплені багатообіцяючими перспективами політики українізації та розбудовою академічних і освітніх установ в радянській Україні. Сповнені ідеалістичних настроїв принести користь українському народу, вони жорстоко розчаровувались, обманювались у своїх найкращих поривах та сподіваннях.

Хоча у "Словнику…" переважно згадується галицька інтелігенція, проте наводяться окремі словесні портрети наддніпрянців – знайомих з Радянської України, з якими І. Крип'якевич познайомився під час поїздки до Києва і Харкова у квітні 1929 р. (М. Вороний, М. Зеров, М. Василенко та ін.).

Академік не наводив сухих енциклопедичних біографічних відомостей, а створив рельєфні живі образи реальних людей зі своїми оригінальними характерами, особливостями, емоціями, талантами, мріями, пунктиром змальовуючи їх долі крізь призму власних спостережень, зазначаючи, чим вони йому найбільше запам'яталися. Насамперед він фокусує увагу на описі зовнішності, психологічних рисах, інтелектуальних і творчих здобутках.

На жорновах терору сталінської системи перемелювалися долі цілих поколінь, родин, ошуканих обіцянками радянської влади, зворушливих у своїх людських проявах.

Особливо трагічною була доля родини Крушельницьких. І. Крип'якевич був особисто знайомий з **Антоном Крушельницьким** (1878–1937) як редактором, учителем та директором гімназії у Городенці під час Першої світової війни. Взагалі А. Крушельницький був письменником, журналістом, видавцем, бургомістром м. Городенка (1915), членом Українсько-Руської радикальної партії та Української національної ради ЗУНР (1918), міністром освіти УНР за часів Директорії. Після 1919 р. жив у Відні, згодом повернувся до Львова та зазнав гонінь польської влади (ув'язнення, заборона видавничих проектів) за прорадянські настрої.

Із І. Крип'якевичем вони познайомилися, коли А. Крушельницький переселився до Львова, де видавав радянофільський журнал "Нові Шляхи" (1929–1932), а після його заборони та ув'язнення редактора польською владою – іншого часопису аналогічного спрямування, фінансованого радянським Харковом – "Критика" (1933). Редакція видань знаходилась по вул. Домагаличів, навпроти помешкання Крип'якевичів "у модерно уладжених кімнатах, з пересувними стінами" [4, с.56]. За спогадами історика, А. Крушельницький тоді не мав постійної посади і підробляв виданням читанок для середньої школи, за словами І. Крип'якевича "дуже інтересно складеними", а також популярної бібліотеки, яку випускало видавництво Кураторії. Працювати за фахом у ІІ Річі Посполитій українцям було практично неможливо.

У травні 1934 р. А. Крушельницький на запрошення уряду УСРР виїхав до Харкова. І. Крип'якевич так пояснює мотивацію цього переїзду: "В 1934 р.?, разом з синами, виїхав на Рад[янську] Україну, повний надій, що зможе взяти участь у великій культурній роботі" [4, с.56].

Цей основний мотив набагато пізніше підтвердить його онука Лариса Крушельницька (1928-2017). На запитання інтерв'юера "Чому Ваш дідусь Антін у 1934 році вирішив переїхати зі Львова (тогочасна Польща) до радянського Харкова, де штучний голодомор забрав мільйони людей? Це ж був великий ризик для усієї родини?", пані Лариса відповіла: "Дідуньо був одержимий роботою для України" [8].

У книзі-спогадів "Рубали ліс" Л. Крушельницька також аналізує причини переїзду її дідуся з Польщі до Радянської України. Галицька інтелігенція хотіла щось зробити для українського народу і покладала великі надії на Велику Україну. Антін Крушельницький листувався з українськими діячами культури, письменниками, науковцями. До того ж, після Першої світової війни у Західній Україні запанувала атмосфера нетерпимості, переслідування з боку польської адміністрації. А. Крушельницького почали цькувати за прорадянські настрої. Родина Крушельницьких опинилася перед вибором: їхати до Канади, чи "на Велику Україну" [8]. У травні 1934 р. все таки вирушили до Харкова, тодішньої столиці УСРР.

Не будучи політично заангажованим, І. Крип'якевич не приховував своєї симпатії та подав об'єктивну характеристику інтелектуальних здібностей та рис характеру, зовнішності Антона Крушельницького: "Був людиною з широким знанням, дуже енергійний і активний, гарячої вдачі, високого росту, з гарним подовгастим обличчям і темною, посивілою шевелюрою" [4, с.56].

Історик також був знайомий із сином Антона Крушельницького – художником, графіком, поетом **Іваном** (1905–1934), якого "пізнав … при зустрічах з його батьком" та подав його щемний портрет "Був молодою, життєрадісною людиною, блондин, гарного обличчя" [4, с.56]. І. Крип'якевич згадує теплі доброзичливі взаємини між сином і батьком, котрий покладав великі надії на талановитого юнака, якого дуже любив "і любовно стежив за його успіхами. Пригадую, як Антін К[рушельницький] високо оцінював його поему "Радощі життя", яку Іван написав, помирившися з жінкою після молодечого розладдя", – писав львівський історик [4, с.56-57].

Після відтворення І. Крип'якевичем живих образів цих людей, занурюючись у атмосферу цієї інтелігентної сім'ї, гостріше відчуваєш трагізм і безглуздя наступних подій, крах планів, перспектив членів родини. Всебічно обдарований юнак, як і його не менш талановиті брати і сестра, загинули на початку життєвого шляху і творчого злету. Можна лише уявити, як ця родина митців і громадських діячів могла збагатити вітчизняну і світову культуру і науку.

Першою з родини Крушельницьких до УСРР переїхала дочка Володимира (1903–1937). У радянській Україні в неї почала вдало складатись кар'єра (з 1931 р. навчалась в аспірантурі Інституту венерології та дерматології в Харкові, за рік написала і захистила докторську дисертацію; працювала в тому ж інституті асистентом). 1932 р. до неї переїхав брат Іван з маленькою донечкою Ларисою (дружина Галина затрималась через хворобу та концертні контракти). Іван працював науковим співробітником Українського науково-дослідного інституту матеріальної культури у Харкові, займався дослідженням західноукраїнського мистецтва. 11 травня 1934 р. прибула до Харкова решта родини: Антін Володиславович з дружиною, який незабаром став співробітником видавництва скрипниківської "Української радянської енциклопедії" (проект 1927–1934 рр.), їх син Богдан (1906–1937) разом із дружиною, який працюватиме вчителем 1-ої середньої школи в с. Вільшани на Харківщині й викладачем райколгоспшколи Науково-дослідного інституту тваринництва, а також наймолодший син – Остап (1913–1937), який з травня 1934-го викладав німецьку мову в Інституті променергетики. У липні 1934 р. доїхали Тарас із дружиною Стефанією, яка закінчувала студіювати географію в Ягеллонському університеті.

Коли у травні 1934 р. Крушельницькі від'їжджали, їх приїхало проводжати пів Львова. "Ми їхали у двох вагонах, забравши все з 10-кімнатного помешкання. Їхали меблі й бібліотека…", – пригадувала Лариса Крушельницька [8]. Свої речі родина Крушельницьких так і не встигла розпакувати. Їх спочатку розселили по кількох квартирах, а вже напередодні жовтневих свят ув'язнили за звинуваченням у контрреволюційно-терористичній діяльності.

У ніч з 5 на 6 листопада 1934 р. працівники НКВС безпідставно заарештували 25-річного письменника і перекладача Тараса та 29-річного художника і поета Івана Крушельницьких за участь у міфічній контрреволюційній терористичній організації, що планувала замах на представників радянського керівництва. 13-15 грудня 1934 р. виїзна сесія Військової колегії Верховного суду СРСР, що засідала у Києві під головуванням В. Ульріха, на підставі постанови президії ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 р. під час першої "кіровської хвилі" засудила до розстрілу братів Івана та Тараса Крушельницьких серед 28 представників української інтелігенції (разом із Григорієм Косинкою, Дмитром Фальківським, Костем Буревієм). Є свідчення, що стратили їх до винесення вироку (17 грудня), у підвалі Жовтневого палацу у Києві. Їхня мати, акторка, драматург, публіцист Марія Крушельницька, не витримала горя й померла у 1935 р. Показово, що І. Крип'якевич знав і правильно вказав рік смерті Івана Крушельницького.

Самого Антона Крушельницького теж було заарештовано 5(6) листопада 1934 р. у справі "Об'єднання українських націоналістів" ("ОУН"). Його справу було направлено на додаткове "розслідування", а 28 березня 1935 р. засуджено виїзною сесією Військової колегії Верховного суду СРСР під головуванням того ж В. Ульріха до 10 років виправно-трудових робіт у таборах суворого режиму з конфіскацією майна. Покарання той відбував у Соловецькій тюрмі особливого призначення (табпункт Муксалма). А. Крушельницький, який звинувачував себе у трагедії, що сталася з його родиною, на знак протесту оголошував голодування, впав у депресію та набув психічних розладів.

Двох його інших синів теж заарештували у 1934 р. (Богдана – 5 листопада, Остапа – 14 грудня). Обидва брати як і батько проходили по справі "Об'єднання українських націоналістів" та були засуджені до 5 років виправно-трудових таборів і відбували покарання на Соловках (табпункт Анзер). Відповідно до постанови особливої трійки Управління НКВС Ленінградської обл. РРФСР від 9 жовтня 1937 р. вони разом із батьком були розстріляні 3 листопада 1937 р. в урочищі Сандармох (Республіка Карелія).

Володимира була заарештована 12 грудня 1934 р. за звинуваченням у приналежності до контрреволюційної терористичної організації та засуджена 27 лютого 1935 р. до 3 років таборів. Відбувала покарання на Соловках (працювала лікарем). Була етапована із Соловків і розстріляна 8 грудня 1937 р. в Ленінградській обл. (згідно з протоколом від 25 листопада 1937 р.).

І. Крип'якевич повідомляв, що відомості про ці моторошні події долітали і до Галичини "Вісті про трагічну долю його сім'ї зробили велике враження…" [4, с.56]. Історик не знав точної дати смерті Антона Крушельницького і припускав, що це був 1941 р. (До речі, сім'я Крушельницьких, як і більшість родин розстріляних у Сандормосі, отримала реабілітаційні документи, де вказувалось, що Антін Крушельницький помер у Ленінграді у 1941 р.).

Загалом з 27 жовтня по 4 листопада 1937 р. "на честь 20-ої річниці жовтневої революції" в лісовому урочищі Сандармох поблизу селища Медвежа Гора (карельською – Каргумякі) (з 1938 р. – місто Медвеж'єгорськ) неподалік від м. Повенець у Карелії рішенням "трійки" УНКВС Ленінградської області були розстріляні 1111 в'язнів Соловецької тюрми особливого призначення ГУДБ НКВС СРСР (їх мало бути 1116, проте один в'язень помер, а чотирьох етаповано в інші місця, де й розстріляно). Серед страчених і цвіт української нації – 287 українців та осіб, долі яких пов'язані з Україною.

Отже, майже всі члени родини Антона Крушельницького загинули в концтаборах, окрім доньки Івана Крушельницького – Лариси, а також дружини Тараса – Стефанії, яка уникнула арешту, і їхньої доньки Марії, котра народилась через два тижні після розстрілу батька. Шестирічну Ларису вивезли до Курська. Лише завдяки зусиллям її матері – Галини Левицької та допомозі дружин Юзефа Пілсудського – Олександри та Максима Горького – Катерини Пєшкової, яка з 1922 р. очолювала організацію Допомоги політичним в'язням (організація проіснувала до 1937 р.), дівчинку вдалося повернути до Львова. Вона стала знаним археологом, доктором історичних наук, багаторічним директором Львівської національної бібліотеки імені В. Стефаника (з 1991 р.). Стефанія Крушельницька повернулася до Львова у 1943 р., а її та Тараса Крушельницького донька – Марія – стала заслуженою артисткою України, професором кафедри фортепіано Львівської музичної академії ім. М. Лисенка та неодноразовим ректором цієї академії.

І. Крип'якевич робив все, що було в його силах, зокрема використовував можливості, які надавала посада, щоб, якщо не допомогти врятувати життя невинно засуджених, то хоча б повернути їх чесне ім'я.

Серед рукописних біографічних карток "Словника…" дещо осторонь стоїть довідка про **Михайла Лозинсь-**

кого (1880–1937), машинопис на двох стандартних аркушах. Зміст тексту більш докладний і вирізняється офіційною прорадянською стилістикою, що наводить на думку про цільовий характер довідки. Припускаємо, що даний матеріал має відношення до клопотання І. Крип'якевича як директора Інституту суспільних наук АН УРСР стосовно перегляду справи М. Лозинського та його реабілітації (1956 (1957)). Прискорила цей процес заява на ім'я Генерального прокурора СРСР дружини М. Лозинського – Марії Рафаїлівни – сестри відомого більшовика Віктора Таратути.

У М. Лозинського була багата й оригінальна біографія. Він брав активну участь у діяльності "Союзу визволення України" ("СВУ") (1914–1917) у Відні, входив до Української Національної Ради ЗУНР, був членом делегації на переговорах з місією Антанти (1919), а також Паризькій мирній конференції (1919–1920), заступником міністра закордонних справ ЗУНР, професором міжнародного права й історії української політичної думки Українського Вільного Університету (УВУ) (1921–1927). Все це не заважало йому сповідувати ідеї анархокомунізму школи Бакуніна-Кропоткіна.

І. Крип'якевич намагається пояснити та виправдати відомі незручні факти біографії М. Лозинського. Згадуючи своє знайомство з останнім у 1909–1914 рр., академік зауважував, що хоча той і був співробітником щоденника "Діло" у Львові – друкованого органа української національно-демократичної партії, проте, як наголошував сам М. Лозинський, він не визнавав програми партії, а працював у редакції лише заради заробітку. І. Крип'якевич підкреслював, що М.Лозинський "не був членом ніякої партії, називали його "анархістом"" [4, с.69].

Автор "Словника…" відбирає "симпатичні" для радянської влади моменти біографії М. Лозинського, певною мірою вигороджує його ("Він був талановитим публіцистом, давав інтересні загост[р]ені статті, часто критикував австрійський уряд і польську шляхту, яка експлуатувала селянство Галичини. Він виступав часто на робітничих мітингах, був добрим промовцем, гостро ставив соціальні питання" [4, с.68-69], "був співробітником Інституту Маркса-Енгельса у Харкові, працював в Міністерстві закордонних справ, написав велику книгу про міжнародне право" [4, с.69]). При цьому Іван Петрович намагався довести лояльність М. Лозинського до радянського режиму, відповідність його поглядів марксистським ідеям: "Лозинський був одним з найбільш прогресивних публіцистів в Галичині, був ознайомлений з творами Маркса, мав великий вплив серед прогресивної студен[т]ської молоді" [4, с. 69] (насправді у своїй праці "Маркс-Енгельс-Лібкнехт про відбудованє Польщі" (1906) М. Лозинський розкритикував положення концепції Ф. Енгельса про "великі історичні народи" та "народності", згідно з якою останні повинні вмирати на користь "великих історичних народів"). Водночас львівський історик акцентував увагу на тому, що тематика праць М. Лозинського близька радянській історіографії та підібрав відповідні студії про класову боротьбу, соціальні і революційні рухи: "З цього періоду відомі мені такі брошури Лозинського: *Тарас Шевченко*, 1912 р., *Гайдамаччина*, 1906 р., *Маркс, Енгельс, Лібкнехт про відбудування Польщі*. 1906 р., *Антін Менгер і його соціально-політичні твори*, *Акт 12 квітня 1908 р.* (про убивство австрійського намісника А. Потоцького М. Січинським), *Польський і руський революційний рух і Україна*, 1908 р., *Польська народова демократія*, 1908 р., *Українство і москвофільство серед українського народу в Галичині*, 1909 р., *Автономія країв в австрійській конституції*, 1912 р., *Люди* (біографічно-літературні нариси, м. ін., про Драгоманова, Франка, Толстого, Тургенєва)" [4, с.69] (Йдеться про праці М.Лозинського: Про батька нашого Тараса Шевченка (Коломия, 1914) (можливо мається на увазі: Тарас Шевченко. Єго житіє і значінє (Львів, 1901)); Гайдамаччина. Із історії народних рухів в Україні в 18-му ст. (Львів, 1906), Маркс-Енгельс-Лібкнехт про відбудованє Польщі (Науковий збірник, присвячений професорові Михайлові Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятилітньої праці в Галичині (1894–1904). Львів, 1906); Антін Менгер і його соціально-політичні твори (Львів, 1907), Акт 12 квітня 1908. Збірка статей (Львів, 1909); Польський і руський революційний рух і Україна (1908); Польська народова демократія (Київ, 1908), Українство і москвофільство серед українсько-руського народу в Галичині (Львів, 1909), Автономія країв в австрійській конституції (Львів, 1912), Люди. Біографічно-літературні нариси: Драгоманов, Франко, Павлик, Сембратович, Бернзон, Реклі, Крапоткін, Толстой, Тургенєв, Гарібальді (Львів, 1909), Іван Франко (Відень, 1917), Життєпис Драгоманова (Вінніпеґ, 1907)).

Львівський історик безпристрасно описує діяльність свого "підзахисного" дорадянського періоду в ЗУНР, еміграції: "В пізнішому часі я рідко зустрічався з Лозинським. В період розпаду Австрії в 1918 р. він працював в комісаріаті закордонних справ ЗУНР, виїхав за кордон, був представником ЗУНР в Парижі. Надрукував книжку "Галичина в період версальської конференції" (не пригадую точного заголовку), де пише про свої переговори з Антантою. В 1920-их роках був професором міжнародного права у Українському університеті у Празі, друкував наукові статті у збірниках університету" [4, с.69] (мова може йти про праці М. Лозинського: Галичина на мировій конференції в Парижі (Камінець, 1919); Українська революція. Галичина в рр. 1918–1920 (Відень, 1922).

І. Крип'якевич коментує оптимістичний настрій М. Лозинського при переїзді останнього до УСРР: "Десь в 1925 р. (точно не пам'ятаю) переїздив з Праги через Львів, їдучи на Радянську Україну – тоді я бачив його в останнє – був у радісному настрою, мав надію розгорнути широку наукову і літературну діяльність в країні соціалізму" [4, с.69] (до речі, до радянської України М. Лозинський переїхав у вересні 1927 р.)

І. Крип'якевич, підкреслював, що, не маючи особистих контактів, про діяльність М. Лозинського на території УСРР дізнався з газет (зокрема про те, що він був співробітником Інституту Маркса-Енгельса у Харкові, працював у Міністерстві закордонних справ, написав велику книгу про міжнародне право) [4, с.69] (мова йде про підручник: Лозинський М. Міжнародне право. – 1922, 1927–1929). М. Лозинський дійсно займав посаду у Харківському інституті марксизму, а також був професором Інституту радянського будівництва та права (1930–1933), очолював кафедру міжнародного права в Інституті народного господарства у Харкові (1928–1930), був членом Комісії для вивчення радянського права і будівництва ВУАН.

Пізніше (22 (21) березня 1933 р.), за обвинуваченням у приналежності до Української військової організації ("УВО"), М. Лозинського було заарештовано і засуджено до 10 років виправно-трудових таборів на Соловках (табпункт Кем, з 23 листопада 1934 р. – Савватіївський спецізолятор). Як і представники родини Крушельницьких, він був страчений 3 листопада 1937 р. в урочищі Сандармох. Цілком зрозуміло, що І. Крип'якевич не вказав дату його смерті.

І. Крип'якевич бував у майстерні самобутнього українського художника-монументаліста, засновника "бойчукізму" **Михайла Бойчука** (1882–1937), про що не боявся згадувати: **"**Перед першою світовою війною у

Львові, вул. Чарнецького 24 (в будинку Наук[ового] Тов[ариства] Шевч[енка]) мав на піддашю робітню – займався тоді гравюрою по дереві, – бачив я багато відбитків дереворитів у "візантійському" стилі, які валялися на підлозі..." [4, с.20].

Майбутній митець здобув освіту у Львові, Віденській і Краківській академіях мистецтв. Пізніше переїхав до радянської України. Заперечення натуралістичного реалізму та прагнення до національної своєрідності українського мистецтва школи бойчукістів викликало звинувачення у спотворенні соціалістичної дійсності. М. Бойчук змушений був у 1931 р. на певний час покинути Київ (викладав у Ленінградській академії мистецтв), проте вже у 1932 р. повернувся в Україну (до Харкова). Творча закордонна подорож 1926–1927 рр. стала однією з формальних підстав для його арешту у листопаді 1936 р. органами НКВС, звинувачення у "шпигунстві" та українському буржуазному націоналізмі його самого, дружини і деяких учнів. Митцю інкримінувалось керівництво контрреволюційною національно-фашистською терористичною організацією, яка ставила собі за мету відторгнення України від Радянського Союзу й утворення української "націонал-фашистської держави". Був страчений 13 липня 1937 р. у Києві (зрозуміло, що І. Крип'якевичу була невідома дата його смерті).

Серед галичан, які переїхали на Наддніпрянщину, І. Крип'якевич згадав і свого студентського товариша – голову Українського студентського союзу у Львові й керівника його просвітньої комісії, а також заснованого на початку 1908 р. самим Іваном Крип'якевичем "Просвітнього кружка" **Федора Замору** (1887–1937). За спогадами І. Крип'якевича, в роки юності їх поєднувала просвітницька робота, прогулянки парками й околицями Львова [4, с.46].

Іван Петрович згадував про нього як про "селянського сина, лівих поглядів" [4, с.46], прямолінійного, що мав вплив серед студентів. Мабуть прихильність до лівої ідеології і зумовила ту обставину, що Ф. Замора у 1920 р. перейшов до Червоної Української Галицької Армії (ЧУГА), яка увійшла до складу 14-ї червоної армії, став політкомісаром. Повернувшись до Галичини, де 15 липня 1920 р. була проголошена ГСРР, був призначений керівником повітового відділу народної освіти. Коли Галревком припинив своє існування, виїхав до Полтави, працював директором трудової школи (кінець 1920–1930), перебував у дружніх стосунках з Антоном Макаренко, про що в загальних рисах зазначав І. Крип'якевич: "Після першої світової війни залишився в Полтаві, був директором школи" [4, с. 46]. У 1931 р. був арештований за звинуваченням у причетності до справи "УНЦ", але за браком доказів звільнений. У 1937 р. арештований НКВС як "ворог народу" разом з дружиною Софією Левицькою за звинуваченнями в участі у "контрреволюційній українській націоналістичній фашистській організації". У тому ж році розстріляний у Харкові. Показово, що саме стосовно свого студентського товариша І. Крип'якевич чи не єдиний раз в даному джерелі відкрито написав "помер репресований" [4, с. 46], хоча дати смерті не вказав, а також підсумував: "В пам'яті залишився як цінна, симпатична людина" [4, с. 46].

Не зазначаючи факту репресій з боку радянської влади, І. Крип'якевич позитивно характеризував громадсько-політичну діяльність **Марка Луцкевича** (1882 – 1934 (1940)) "волинського кооператора (?), депутата до польського сейму, місцевого діяча, популярного в селянських масах" [4, с. 73] ймовірно покараного "табором в Березі [Картузькій?]" польською владою, називаючи його "щира праведна людина" [4, с. 73].

М. Луцкевич у своїх промовах у парламенті виступав із засудженням польського окупаційного режиму в Західній Україні, за що був позбавлений депутатської недоторканості й відданий під суд у Луцьку. Співпрацював із "Союзом визволення України" ("СВУ"). У 1923 р. емігрував до Чехословаччини. Як і багато "західняків", підкуплений гаслами українізації, перейшов на радянофільські позиції і переїхав до СРСР (1924), де займався письменницькою діяльністю, публіцистикою. Входив до Клубу політемігрантів Західної України імені Івана Франка. Проте скоро розчарувався в методах радянського керівництва, реальному статусі УСРР аж до бажання виїхати за кордон. Точна дата смерті невідома. За однією з версій, після арешту у 1927 р. радянською владою, був розстріляний у 1940 р. в Харківській тюрмі, за іншою – помер на засланні в Сибіру у 1934 р. Року смерті М. Луцкевича, втім як і року народження, І. Крип'якевич не вказує.

Академік не боявся згадувати серед своїх знайомих і репресованих під час радянізації Західної України державних та церковних осіб, зокрема українського громадського діяча, в минулому посла до польського сейму **Володимира Кузьмовича** (1886–1943?). Він характеризував його як педагога, викладача учительської семінарії 1923–1925 рр., редактора журналу "Молоде Життя", директора гімназії Рідної Школи в Дрогобичі; пізніше референта середніх шкіл Рідної Школи; члена ЦК Українського Національно-Демократичного Об'єднання (УНДО), діяльність якого базувалася на ідеології української соборності та державності, організатора Українського Католицького Союзу (УКС) (надбудови УНДО, створеної під патронатом Андрея Шептицького, що виступав за посилення впливу УГКЦ на національний рух), редактора "Мети" – друкованого органа УКС. І хоча І. Крип'якевич зустрічався з ним, як сам зазначав, рідко, той запам'ятався йому як "мила, симпатична людина, схильний іронізувати" [4, с.58].

В. Кузьмович був заарештований органами НКВС 5 жовтня 1940 р. (за іншими даними у 1939 р.), засуджений до 8 років таборів і помер на засланні (точна дата його смерті невідома, ймовірно 1943 р.). Про сумнозвісний трагічний кінець цієї історії І. Крип'якевич лаконічно констатує (з красномовними трьома крапками): "В 194 був вивезений, умер… Живе його жінка і дочка" [4, с.58].

І. Крип'якевич також був знайомий із галицьким громадсько-політичним діячем, активним членом та одним із керівників радикальної партії **Іваном Макухом** (1872 – 1946), який у вересні 1939 р. за свою політичну діяльність (посол до Галицького сейму (у 1908–1918 рр.), державний секретар праці й відбудови, член уряду ЗУНР, голова УРП (1930–1939)), отримав повістку про арешт і змушений був переховуватись (його дружину було арештовано та депортовано до Казахстану). За німецької окупації він переїхав до Австрії, де й помер. "В дискусіях проявляв ясні погляди і розум", – писав про нього львівський історик [4, с. 75].

Юрій Липа (1900 – 1944) привертає увагу І. Крип'якевича як "лікар, письменник, публіцист" [4, с. 66]. Історик відзначає, що Ю. Липа був прихильником лікування травами, застосовував ці знання під час свого перебування у Варшаві на міській лікарській посаді, пізніше у Львові, опублікував ряд праць з фітотерапії, серед яких "Ліки під ногами" (1943).

Проте він був цікавий І. Крип'якевичу, насамперед, як публіцист, який, за його словами, створив "свою ідеологію "чарноморська доктрина", видавав (гектографічно) *Чорноморський збірник* і багато брошур" [4, с. 66]. Розкрита вона була у трилогії Ю. Липи – "Призначення України" (1938), "Чорноморська доктрина" (1940) та "Розподіл Росії" (1941) (Див. сучасне перевидання: Ли-

па Ю. Чорноморська доктрина / Ю. Липа // Всеукраїнська трилогія / Василь Яременко (керівник проекту). – Бібліотека українознавства. – К : ВАТ "Білоцерківська книжкова фабрика", 2007. – Т. 2. – 392 с.). Він заснував разом з Л. Биковським та І. Шовгенівим у 1940 р. у Варшаві під час Другої світової війни Український чорноморський інститут (планувалось перенести до Одеси), що вивчав виклики, які постануть перед Україною після здобуття незалежності. Інститут видавав згадуваний І.Крип'якевичем часопис "Чорноморський збірник".

Вважаємо, що І. Крип'якевичу також була близька геополітична концепція, за якою країни, що мають вихід до Чорного моря, повинні об'єднатися у блок на чолі з Україною (див.: Крип'якевич І. "Відвічна вісь України"// Сьогочасне і минуле. – Львів, 1939. – Кн. 1. – С. 24–29.). Він навіть прорецензував працю з цієї проблематики, написану Ю. Липою у співавторстві (див.: І.К. [рец. на:] Липа Ю., Биковський Л. Чорноморський простір. – Атлас, 1941. – 50 с. (Український чорноморський інститут. – Ч. 8) // Наші дні. – 1942. – Ч. 9. – С. 14.).

Як видно, І. Крип'якевич володів певною інформацією, пов'язаною з трагічним кінцем Ю. Липи, зокрема він без коментарів зазначив, що той був "Убитий в Яворівщині 1939 р.?" (ставлячи під сумнів лише дату смерті) [4, с.66]. Дійсно, Ю. Липа був вбитий органами НКВС УРСР (щоправда у 1944 р.) біля с. Шутова на Яворівщині.

Окрім репресованих західноукраїнських діячів науки та культури, під ніж репресій потрапили і знайомі І. Крип'якевича з Наддніпрянщини, відомі йому завдяки співпраці в рамках ВУАН.

Академік не боявся згадувати про знайомство і з засудженим (разом з С. Єфремовим, М. Слабченком та ін.) за сфабрикованою органами ДПУ справою Спілки визволення України ("СВУ") (1929) наддніпрянським істориком, представником київської історичної школи М. Грушевського професором Київського інституту народної освіти (КІНО) **Йосифом Гермайзе** (1892–1958), який помер у таборі (дати смерті І. Крип'якевич, зрозуміло, не знав).

І. Крип'якевич згадував, що вони познайомилися у Києві у 1927 р. (можливо він вказав дату помилково, адже свою поїздку до Києва він здійснив у 1929 р.). За словами львівського історика, Й. Гермайзе "тоді вважали … чи не найвидатнішим з істориків молодшого покоління" [4, с. 35] і робить таке узагальнення: "Залишився у моїй пам'яті, як дуже інтересна людина, дослідник з широкими поглядами" [4, с. 35].

Як і Крип'якевич, Й. Гермайзе був членом Науково-дослідчої кафедри історії України у Києві, багатьох комісій ВУАН, зокрема Постійної комісії для складання Історично-географічного словника українських земель, комісії для вивчення громадсько-політичних рухів в Україні, керівником Археографічної комісії ВУАН (1924–1929), з діяльністю якої львівський археограф був тісно пов'язаний і був її членом.

У Києві в 1929 р. під час своєї подорожі на запрошення М. Грушевського на археографічну нараду (чомусь у "Словнику…" майже скрізь як дату візиту вказано 1927 р.), І. Крип'якевич познайомився також із правником академіком **Миколою Василенком** (1867–1935), який у 1924 р. був засуджений до 10 років позбавлення волі у зв'язку зі справою "Київського обласного центру дій", проте звільнений під тиском наукової громадськості. На його запрошення львівський гість відвідав засідання Комісії історії українського права (Комісії для вивчування історії західноруського та українського права). І. Крип'якевич схвально відгукувався про науково-організаторський хист Миколи Василенка. Очолювану М. Василенком комісію при ВУАН він називав "найкращим колективом із досвідних юристів" [4, с. 25] в галузі історичних наук, відзначав, що публікації комісії стояли на високому рівні" [4, с. 25], а самого М. Василенка вважав "серйозним ученим, милим в розмовах" [4, с. 25]. У "Спогадах (Автобіографії)" простежується ця ж думка: "були там видатні спеціялісти, і я мав враження, що це найкраще зорганізована установа академії, і що до людей, і що до методів" [5, с.122].

Іван Петрович також був знайомий і з дружиною Миколи Василенка – істориком **Наталією Полонською-Василенко** (1884 – 1973). Він згадував про її перебування деякий час у Львові у 1943 р. з третім чоловіком (О. Моргуном). Вона справила на нього враження як людина "високої культури, добре ознайомлена з мистецтвом, захоплювалась львівською архітектурою і скульптурою" [4, с. 26].

Вчений також побував у Харківському науково-дослідному Українському інституті географії та картографії, заснованому у 1927 р. і очолюваному галичанином, професором (із 1929 р. – академіком ВУАН), редактором "Вісника природознавства" **Степаном Рудницьким** (1877–1937) та залишив критичну оцінку його роботи: "Їздив я також до Харкова, до географічного інституту, відвідати Ст. Рудницького; … інститут мав небагато робітників і не знати було доброї організації" [5, с. 122].

Ст. Рудницький теж був заарештований органами НКВС у березні 1933 р. за звинуваченням у приналежності до "УВО" (у 1914–1915 рр. був військовим географом при австрійському генштабі), шкідництві й шпигунстві та засуджений до п'яти років позбавлення волі. Покарання відбував у таборі "Свірлаг" (працював лікарем), на об'єктах Біломорсько-Балтійського каналу (Республіка Карелія), у Соловецькому таборі особливого призначення (СЛОН) (1934, Архангельська область, РРФСР). З листопада 1937 р. був розстріляний в урочищі Сандармох за постановою Особливої трійки УНКВС Ленінградської області від 9 жовтня 1937 р. (до 1997 р. панувала думка про загибель С. Рудницького на Соловках).

У Харкові І. Крип'якевич також зустрівся з галичанином, знаним на батьківщині географом **Григорієм Величком** (1863–1932), який, свого часу, закінчивши Львівський університет, продовжував географічні студії у Відні, Парижі, Сорбонні, Колеж де Франс, Санкт-Петербурзі. Як зазначав І. Крип'якевич, Г. Величко опублікував у 1890 р. етнографічну карту України (видання "Просвіти") [4, с. 26]. Як і багато галичан, у пошуках реалізації свого таланту, переїхав до радянської України, з 1927 р. за запрошенням С. Рудницького працював в очолюваному ним Інституті географії та картографії. Був заарештований НКВС і розстріляний у 1932 р. в Харкові (також існує припущення, що в Москві). Показово, що І. Крип'якевич вірно навів дату його смерті.

І. Крип'якевич мав честь серед своїх знайомих і навіть друзів назвати і видатного поета, літературознавця, перекладача, лідера "неокласиків" **Миколу Зерова.** Як сам І. Крип'якевич нотував, "… познайомився і подружився з ним під час подорожі до Києва 1929 р." [4, с. 47] та так описував своє враження від спілкування: "Людина широких поглядів, незвичайно мила і симпатична, – став для мене зразу рідним" [4, с. 47]. Митець подарував історику "писані машинкою переклади класичних поетів" [4, с. 47]. Як безцінна реліквія зберігалася з того часу в родинному архіві І. Крип'якевича рукописна збірка поезій Миколи Зерова з посвятою автора.

Надалі вони обмінювалися листами. І. Крип'якевич слідкував за його долею та приблизно знав обставини його смерті: "Він помер на засланні" (як дату смерті історик помилково подав 1941 р., хоча насправді це був рік початку "Великого терору" – 1937 р.). Як відомо,

М. Зеров був ув'язнений 27 квітня 1935 р. та засуджений до 10 років виправно-трудових таборів, покарання відбував на Соловках (табпункт Кремль). Як і більшість зі згаданих жертв "Великого терору", страчений 3 листопада 1937 р. в урочищі Сандармох відповідно до постанови окремої трійки УНКВС Ленінградської області від 9 жовтня 1937 р.

Згадував І. Крип'якевич і відомого поета **Миколу Вороного** (1871 – 1938). Будучи родом з Катеринославщини, він певний час проживав у Львові (навчався у Львівському університеті на філософському факультеті), працював бібліотекарем і коректором НТШ, режисером театру "Руська бесіда", у редакції журналу "Життє і слово", газет "Громадський голос", "Радикал", "Зоря". У 1920-их рр. знову переїхав до Львова (з Варшави), де викладав та був деякий час директором української драматичної школи при Музичному інституті імені М. Лисенка. Про цей період І. Крип'якевич залишив таку замітку: "У 1926 р. перебував у Львові. – Пригадую його виступ на зустрічі з молоддю із Волині: прекрасно деклямував свою поезію "Євшан-зілля"" [4, с. 30]. У 1926 р. М. Вороний повернувся на Велику Україну.

І. Крип'якевич згадував, що під час його перебування у Києві у 1927 р. (насправді у 1929 р.), М. Вороний запросив львівського науковця до опери "на якусь виставу та обдарував … свіжо виданою збіркою своїх поезій, звертаючи увагу, що деякі з них вже заборонені цензурою" [4, с.30]. Факт цензурування творів Миколи Вороного, про що митець довірливо повідомив львівського знайомого, вказує на підозріливе ставлення радянської влади до його творчості та його як особи уже з кінця 1920-их рр. У 1934 р. М. Вороного було заарештовано як польського шпигуна та розстріляно у 1938 р. за вироком особливої трійки УНКВС Одеської області. Ця інформація, як і дата смерті, не могли бути відомі І. Крип'якевичу, в пам'яті якого поет залишився як "людина палкої вдачі, дещо патетичний, у взаємовідносинах ввічливий, теплий" [4, с. 30].

У "Словнику…" міститься інформація про деяких осіб, які були репресовані радянським режимом, померли на засланні або були розстріляні, лише як просто знайомих І. Крип'якевича, без деталізації особистих контактів та мінімальної інформації (навіть натяків), пов'язаної з переслідуванням їх як жертв тоталітарного режиму.

Як студента Львівського університету, члена студентського товариства Академічна Громада, з якою свого часу був і сам пов'язаний, постановника п'єс, І. Крип'якевич згадував видатного українського режисера, актора, драматурга, засновника театру "Березіль" галичанина **Леся Курбаса** (1887–1937). У історика навіть збереглось "молодече фото" Курбаса, подароване ним режисеру і художньому керівнику "Театру Руської бесіди" Ст. Чарнецькому [4, с. 59].

Лесь Курбас був заарештований у зв'язку зі справою УВО, засуджений у 1934 р. до 5 років виправно-трудових таборів на будівництві Біломорсько-Балтійського каналу, потім у жовтні 1936 р. його відправили на Соловки (табпункти Кремль, Анзер, де він ставив вистави в табірному театрі) та розстріляли сумнозвісного 3 листопада 1937 р. в урочищі Сандармох.

Був заарештований НКВС у жовтні 1939 р. та загинув у більшовицькому концтаборі кооператор, поет, ад'ютант австрійського архикнязя з династії Габсбургів, полковника Легіону Українських Січових Стрільців та УГА Вільгельма Габсбурга-Василя Вишиваного **Остап Луцький** (1883–1941), з яким І. Крип'якевич зустрічався на "засіданнях", але не був близько знайомий. Як зазначав історик, його перехід від "Молодої Музи" до кооперації і господарської діяльності в перші часи викликав "сензацію" та наводив такий психологічний портрет: "це була енергійна людина, висловлювався гостро, самопевно" [4, с. 73].

Жертвою репресій як складової радянізації Західної України, став і бувший учень І. Крип'якевич, якого він знав з ІІІ класу Рогатинської приватної гімназії (науковець викладав там у 1909–1910 рр.), син священика з Рогатина **Борис Кудрик** (1897–1952). І. Крип'якевич згадував його як "талановитого ніжного хлопчика", що вже тоді "грав на фортепяні" [4, с. 58]. Пізніше він став українським музикознавцем, композитором, диригентом, піаністом-імпровізатором, акомпаніатором, викладачем, автором підручника з історії української музики (Кудрик Б. Огляд історії української церковної музики. – 1937). Їхні долі ще раз перетнулись у 1930 рр. в Жовкві (де на той час з 1929 р. учителював І. Крип'якевич). Б. Кудрик уже як композитор брав участь у музичній нараді, на якій висловлювався проти духових оркестрів, підтримуючи струнні. За словами І. Крип'якевич, він був доктором музики, професором Вищого музичного інституту, деякий час учителював у Рогатині.

Б. Кудрик був заарештований під час гастролей у Відні у 1945 р., засуджений до 10 років ув'язнення та засланий до концтабору "Дубравлаг" (ст. Потьма, Мордовська АРСР). І. Крип'якевич про його подальшу долю дізнався від театрального діяча Петренка: "був засуджений і перебував в лагері [у спогадах залишив місце для дати]; страждав без музики, і складав якісь композиції (чи не дозволяли йому користуватися фортепяном?); умер, простудившися в лікарні (1940-і роки)" [4, с. 58]. Дату його смерті І. Крип'якевич не знав.

Про бувшого сотника УГА, директора "Українського Видавництва" при Українському центральному комітеті ("УЦК") у 1941–1944 рр. **Михайла Матчака** (1895–1958) І. Крип'якевич сміливо заявляє, що той "був вивезений на Сибір і там помер в лагері. Це була винятково талановита людина, яка у воєнний період не змогла розвинутися", а також наводить таку його характеристику: "Відзначавс[я] великою інтелігенцією і особливою пам'ятю" [4, с. 77].

І. Крип'якевич був знайомий з **Василем Кучабським** (1895 – 1971?). Про нього він подає суху інформацію: старшина УСС та СС, історик і публіцист та назви його праць, зазначаючи, що той дав найкращу історію визвольної боротьби в Галичині 1918–1920-их рр. (можна припустити, що мова йде про працю: Кучабський В. Січові Стрільці. Їх історія і характер: Нарис. – Л., 1920). Історик не завжди давав оцінку лише в позитивному ключі. Так І. Крип'якевич наголошує, що В. Кучабський "виступав як ворог комунізму". Проте найбільше обурює історика той факт, що він "остаточно заявив себе німцем! І синів зробив німцями!" Загалом, тривалий час вважалось, що у 1945 р. В. Кучабський зник безвісти (був заарештований у Відні СМЕРШем і розстріляний у Львові). І лише пізніше (у 2007 р.) стало відомо, що він помер у 1971 р. у м. Бланкенбург (Німеччина), де в повоєнні роки мешкала родина Кучабських, приховуючи українське походження.

І. Крип'якевич не просто переймався долями постраждалих від радянського режиму, співчував їм, але й робив усе можливе (пізніше, як директор Інституту суспільних наук АН УРСР у 1953–1962 рр.) для їх підтримки та реабілітації. Багатьох він працевлаштовував до очолюваного ним інституту, як напр. Я. Дашкевича, який після повернення з таборів працював у 1957–1966 рр. бібліографом відділу історії України.

У приватній розмові невістка І. Крип'якевича (дружина молодшого сина Романа) пані Леся Крип'якевич згадувала, що Іван Петрович передавав посилки на за-

слання через хатню робітницю – Катерину, до якої ставились як до члена родини. Сама Леся Крип'якевич (в дівоцтві Цегельська) була з родини репресованих, дитинство і юність провела в Сибіру.

Висновки. І. Крип'якевич згадує представників такої категорії жертв радянських репресій, як галичани (здебільшого, прихильники українського націонал-комунізму), що мігрували до УСРР (родина А. Крушельницького, Ф. Замора, М. Луцкевич, С. Рудницький, Г. Величко, М. Лозинський), та наддніпрянців, які певний час проживали в Галичині та повернулися до Великої України (М. Вороний, М. Бойчук, Ю. Липа). Контакти із західними українцями і факт тимчасового перебування на українських теренах Польщі, служили приводом до звинувачення їх у шпигунстві на користь цієї держави (приклад М. Вороного). Загалом західноукраїнська еміграція до радянської України на поч. 1930-х рр. стала масовим явищем і сягала 50–60 тис. осіб. У Харкові навіть впродовж 1925–1930-их рр. функціонував Клуб політемігрантів Західної України ім. І. Франка, до якого належав згадуваний у спогадах М. Луцкевич. У ході радянізації Західної України постраждали В. Кузьмович, І. Макух, Ю. Липа, О. Луцький. Жертвами повоєнних репресій були Б. Кудрик, М. Матчак. Тривалий час вважалось (мабуть такої думки був і І. Крип'якевич), що був заарештований у 1945 р. і розстріляний у Львові В. Кучабський. Серед тих, хто пройшов через переслідування органами НКВС, були й колеги-історики з Наддніпрянщини, пов'язані з ВУАН (М. Василенко, Й. Гермайзе), діячі українського національного "розстріляного відродження" (М. Зеров, М. Вороний).

Як бачимо, доля знайомих І. Крип'якевича, описаних у "Словнику…", охоплювала майже всю палітру сфабрикованих сталінською репресивною машиною резонансних процесів. Так, у зв'язку зі справою "Київського обласного центру дій" у 1924 р. був засуджений до 10 років позбавлення волі Микола Василенко. В участі у підпільній "Спілці визволення України" ("СВУ"), яка нібито існувала в УСРР від червня 1926 р. до липня 1929 р. та у співпраці з еміграційною "СВУ" та імперіалістичними державами, зокрема Польщею, готувала антирадянські повстання, боролась за самостійну українську республіку, був звинувачений київський знайомий львівського історика Й. Гермайзе. Свідком по процесу "СВУ" проходив М. Зеров. Осередками "СВУ" вважались ВУАН та УАПЦ.

Учасникам "Українського національного центру" ("УНЦ") (лютий 1932 р.) інкримінували підготовку збройного повстання з метою повалення радянської влади в Україні, відновлення УНР та встановлення капіталістичного ладу. Ця справа, по якій проходив академік М. Грушевський, започаткувала полювання за вихідцями з Галичини (наприклад, перший арешт Ф. Замори по справі УНЦ, розстріл у 1932 р. у Харкові галичанина Г. Величка). Її було використано для згортання українізації.

У 1934 р. жертвами нової хвилі масових репресій, спровокованої вбивством першого секретаря Ленінградського міського комітету ВКП(б) і члена Політбюро ЦК ВКП (б) С. Кірова, в контексті міфічного "Об'єднання українських націоналістів" ("ОУН"), стали Антін Крушельницький та його сини Іван, Тарас, Богдан і Остап, які начебто прибули з території Польщі та Румунії з метою повалення радянської влади шляхом здійснення терактів та диверсій.

Ув'язненими за звинуваченням у приналежності до "викритої" у 1933 р. контрреволюційно-терористичної "Української військової організації" ("УВО"), яка, начебто очолювала повстанську, шпигунську і диверсійну роботу, саботаж у сільському господарстві були М. Лозинський, Ст. Рудницький та Лесь Курбас.

Свого апогею терор досяг у 1937–1938 рр. ("Великий терор"). Так звана "польська операція" НКВС РСР 1937–1938 рр., спрямована проти "фашистсько-повстанської, шпигунської, диверсійної, пораженської та терористичної діяльності польської розвідки в СРСР" спричинила безпрецедентне переслідування "перебіжчиків з Польщі". У 1937 р. за звинуваченням у приналежності до української контрреволюційної націонал-фашистської організації у Києві був розстріляний М. Бойчук, у Харкові – галичанин Ф. Замора, а у 1938 р. в Одесі М. Вороний.

У 1937 р. добігав кінця термін ув'язнення багатьох, зокрема тих, кого посадили в період колективізації й розкуркулення (на Соловках опинилися 700-800 тис. осіб). Тому ворогів народу почали активно шукати серед загратованих. Так, після звільнення у 1934 р., у 1937 р. отримав новий строк ув'язнення (продовжений ще й у 1944 р.) Йосип Гермайзе, який помер у таборі у 1958 р.

Піком "Великого терору" стали масові розстріли соловецьких в'язнів в урочищі Сандармох. Серед страчених представників української еліти були і згадані у "Словнику…" друзі й знайомі І. Крип'якевича – українські митці, вчені та політичні діячі Степан Рудницький (страчений 9 жовтня 1937 р.), а також розстріляні 3 листопада 1937 р. Антін Крушельницький з синами Богданом та Остапом, Микола Зеров, Лесь Курбас, Михайло Лозинський. Під "чистку" Соловецької в'язниці також потрапила Володимира Крушельницька, яку серед 509 в'язнів Соловецької тюрми спочатку вивезли до Ленінграда, а потім (8 грудня 1937 р.) стратили в пустищі Койранкангас під Токсово (нині селище міського типу Ленінградської обл., РФ).

Отже, необхідність всебічного вивчення масштабів трагедії сталінського терору для недопущення повторення подібного очевидна. Перспективи дослідження полягають у пошуці та залученні додаткових джерел з даної проблематики, в тому числі архівних, з'ясуванні витоків радянофільських ілюзій в середовищі галицької інтелігенції.

Список використаних джерел

1. Архів Розстріляного Відродження: матеріали архівно-слідчих справ українських письменників 1920–1930-х років / Упоряд., перед., прим. та комен. О. й Л. Ушкалових. – Київ: Смолоскип, 2010. – С. 363-364.

2. Возвращенные имена. Книги памяти России [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://visz.nlr.ru/person/show/221214

3. Заболотна І. Співробітництво І. Крип'якевича з установами ВУАН / І. Заболотна // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2004. – Вип.71/72. – С. 16-19.

4. Крип'якевич І. П. Біографічний словник моїх знайомих / І. П. Крип'якевич / упорядник та автор передмови Мороз І.М.; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2017. – 142 с.

5. Крип'якевич І. Спогади (Автобіографія) / І. Крип'якевич // Україна: культурна спадщина, нац. свідомість, державність. Зб. наук. праць. – Т. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Відп.ред. Я. Ісаєвич, упор. Ф. Стеблій;) – Львів, 2001. – С. 77-140.

6. Крушельницька Л. Рубали ліс... (спогади галичанки) / Л. Крушельницька. – Львів: [б.в.], 2001. – 260 с.

7. Маринич Л. Галицька еміграція в УРСР – трагічний епілог 1937–1938 рр. / Л. Маринич // Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя "Великого терору" в СРСР: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 15 березня 2012 р. / Упоряд.: О.Г. Бажан, Р.Ю. Подкур. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – С.321-341.

8. Терещук Г. Мій дід був одержимий роботою для України – Лариса Крушельницька [Електронний ресурс] / Г. Терещук. – Режим доступу: http://www.radiosvoboda.org/a/24505399.html

9. Шевченко С. Список розстріляних у Сандармоху українців і вихідців з України / С. Шевченко [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://www.radiosvoboda.org/a/24477308.html

References

1. Ushkalov, O. & Ushkalov, L. (Eds.). (2010). Archive of the Shot Renaissance: materials of archival and investigative affairs of Ukrainian writers of the 1920–1930s. Kyiv: Smoloskip. Pp. 363-364. [*In Ukrainian*].
2. Returned names. Books of memory of Russia (n.d.). http://visz.nlr.ru/person [*In Russian*].
3. Zabolotna, I. (2004). Cooperation of I. Krypyakevych with institutions of VUAN *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History, 71/72*, 16-19. [*In Ukrainian*].
4. Krypyakevych, I.P. (2017). *Biographical dictionary of my acquaintances*. (Moroz I.M., compiler and author of the foreword). Kyiv: Publishing and Printing Center "Kyiv University". [*In Ukrainian*].
5. Krypyakevych, I. Memoirs (Autobiography). (2001). In: Ya. Isaevych, F. Stebliy (Eds.). *Collection of scientific works "Ukraine: cultural heritage, national consciousness, statehood",* Vol. 8: Ivan Krypyakevych in family tradition, science, society). Lviv: I. Krypyakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. Pp. 77-140. [In Ukrainian].
6. Krushelnytska, L. (2001). *They cut down the forest ... (memories of a Galician woman)*. Lviv: [s.n.] [*In Ukrainian*].
7. Marynych, L. (2013). Galician emigration to the USSR – a tragic epilogue of 1937–19. In: O. Bazhan, R. Podkur (Eds.). *Proceedings of the All-Ukrainian Scientific Conference "Political repressions in the Ukrainian SSR 1937–1938: investigative reflections and interpretations. To the 75th anniversary of the "Great Terror" in the USSR", March, 2012*. Kyiv. Pp. 321-341. [*In Ukrainian*].
8. Tereshchuk, G. (2012). My grandfather was obsessed with work for Ukraine – Larisa Krushelnytska. http://www.radiosvoboda.org/a/24505399.html
9. Shevchenko, S. (2019). List of executed in Sandarmokh Ukrainians and people from Ukraine. https://www.radiosvoboda.org/a/24477308.html [*In Ukrainian*].

Надійшла до редколегії 17.03.21

I. Moroz, PhD in History, Assistant Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

STALIN'S REPRESSIONS THROUGH THE PRISM OF THE LIFE PATHS OF I. KRYPYAKEVYCH'S ACQUAINTANCES AND FRIENDS (BASED ON HIS MEMOIRS)

The article is based on the materials of the "Biographical Dictionary of My Acquaintances" by a prominent Ukrainian historian, academician I. Krypyakevych (1886–1967), written by him during the Thaw. The source, which is preserved in the Krypyakevych Family Archive, was published by us in 2017. The study highlights the large-scale phenomenon of Stalin's terror through the prism of the personal dimension of history, "microhistory."

The memoirs contain information about the Eastern and Western Ukrainian acquaintances of the Lviv historian, representatives of the national intelligentsia, who were repressed in the 20-40s of the twentieth century. The main stages of repression can be traced to the memoirs: repressions of the 1930s, the victims of which were historians from Soviet Ukraine associated with the All-Ukrainian Academy of Sciences (VUAN), representatives of the "Shot Renaissance", victims of the Sovietization of Western Ukraine and postwar persecution. The victims of Stalin's repressions were representatives of the scientific and creative intelligentsia of Ukraine, public and political figures. Among them were participants in such fabricated cases as the Ukrainian National Center, the Union for the Liberation of Ukraine, the Union of Ukrainian Nationalists, and others. Among I. Krypyakevych's acquaintances and friends were the following well-known repressed people: Les Kurbas, Mykhailo Boychuk, Yuriy Lypa, Mykola Zerov, Mykola Voronyi, and others. The materials of the "Dictionary…" contribute to the coverage of the tragedy of the Krushelnytsky family, which became a symbol of Soviet terror. The fate of many acquaintances of the academician was intertwined with Solovki. Many of them went through the crucible of the Great Terror of 1937–1938 and finished their lives during the mass executions in the Sandarmokh tract.

I. Krypyakevych personally helped the victims of the Soviet regime in every possible way. The article considers the problem of Western Ukrainian emigration to the USSR, traces the main circumstances and motives for the emigration of the Galician intelligentsia to Soviet Ukraine.

Keywords: Stalin's repressions, The Great Terror, Sandarmokh, I. Krypyakevych, "Biographical Dictionary of My Acquaintances".

УДК 94(474.2):327.39:061.1 "19/20"
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2021.149.10

Т. Орлова, д-р іст. наук, проф.
ORCID iD: https://orcid.org/0000-0002-4079-0049
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ЕСТОНІЯ ЗА УМОВ КРИЗ КІНЦЯ XX – ПОЧАТКУ XXI ст.: ПОГЛЯД ІСТОРИКА

Розглянуто кроки, які робилися Естонською Республікою на шляху подолання криз кінця 1980-х – початку 1990-х років, а також світової фінансово-економічної кризи 2008 р. і кризи, спричиненої пандемією коронавірусу 2020 р. За умов браку традиційних ресурсів, кризи розглядалися як такі, що відкривали нові можливості. Ці можливості визначалися магістральними трендами світового розвитку від суспільства індустріального до постіндустріального. Підкреслено, що важливу роль у модернізації відіграли особливості естонського менталітету, зокрема, здатність до самоорганізації і креативності. Продемонстровано успіхи Естонії у трансформації в інформаційне суспільство, що стало відповіддю на "виклики" криз. У справі подолання кризових явищ і подальшому успішному розвиткові важливу роль відіграла євроінтеграція Таллінна. Досвід балтійської держави є важливим для України, яка має її потужну підтримку і допомогу.

Ключові слова: Естонія, криза, модернізація, євроінтеграція, діджиталізація, "м'яка сила".

Постановка проблеми. Кінець XX – початок XXI ст. став кризовим періодом для багатьох країн світу, зокрема для Союзу Радянських Соціалістичних Республік, в результаті розпаду якого утворилося п'ятнадцять нових незалежних держав. Кожна з них шукала власні шляхи виходу з мультикризи, у якій опинилася. Як показала історія, найбільш успішною у цьому плані виявилася Естонська Республіка. Інтерес для дослідження являє діяльність невеликої балтійської держави у напрямку розв'язання проблем, які поставали перед нею не тільки у 1990-х рр., але й пізніше, зокрема, під час світової фінансово-економічної кризи 2008 р., а також коронакризи 2020 р.

Аналіз джерел та історіографія. У вітчизняній історіографії пострадянського простору увага здебільшого зорієнтована на процесах у Російській Федерації. Історією незалежного розвитку країн Балтії українські науковці цікавляться менше. Головною темою є євроінтеграція Латвії, Литви, Естонії, що, ймовірно, зумовлюється нагальністю обстоювання курсу України на вступ до Європейського Союзу. Серед авторів – Т. Альберда, Д. Аркелян, Е. Афонін, С. Білоножко, В. Вишняков, А. Володькин, М. Гладиш, В. Завадський, М. Замікула, Є. Ковтун, О. Кокорев, Н. Кононенко, О. Краєвська, Ж. Панченко, С. Скриль, В. Ціватий та ін. Тематика розглядається авторами у загальнополітичному ключі. Господарські реформи Естонії знайшли відображення у публікаціях економістів О. Воронкова, В. Геніка, В. Горбанчука, О. Куща, І. Маскалевича, О. Тимченка, К. Шаповала та ін. Велику увагу приділено успіхам Естонії в освітній сфері. Результати своїх досліджень на цю тему публікували М. Ватковська, С. Калашнікова, О. Карпенко, А. Красуля, Є. Смирнова, В. Ткаченко, Є. Чернишова, Д. Шулікін та ін. Проте не знайшлося

© Орлова Т., 2021

жодної розвідки, яка б у центр уваги поставила різноплановий аналіз діяльності балтів, зокрема, естонців у напрямку розв'язання проблем, зумовлених кризовими явищами. Основним методом дослідження пропонованої до уваги статті є івент-аналіз значущих кроків Естонії у напрямку виходу із криз, які складалися на шляху її незалежного розвитку. Робота виконана на стику історії, соціології, політології, економічної науки. Певне значення надано історичній психології. Остання допомагає зрозуміти, які ресурси для подолання кризи закладені у людському потенціалі, що складався історично і віддзеркалює особливості національного менталітету.

Постановка завдання. Оскільки досвід інших пострадянських країн у вирішенні складних питань в умовах криз різного ґатунку має велике значення для України, завдання полягає у виявленні політичних, соціальних, економічних, культурних факторів, які допомагають давати адекватні відповіді на "виклики" криз. Студія має не тільки теоретичний, але й прикладний характер, що може розцінюватися як втілення в життя можливостей практичної історії.

Виклад основного матеріалу. Видатний британський історик А. Д. Тойнбі вважав, що поступ будь-якого суспільства відбувається за правилом "Виклик – і – Відповідь". Виклики історії – це фактори, котрі на тому чи іншому етапі розвитку спільноти ставлять під загрозу її нормальне існування і еволюцію. "Виклик, – писав вчений, – спонукає до зростання. Відповіддю на виклик суспільство вирішує задачу, яка постала перед ним, чим переводить себе у стан, що є більш високим і більш довершеним з точки зору ускладнення структури" [18, с. 99]. Таким викликом можна розглядати будь-яку кризу, тобто той момент, коли система перестає функціонувати адекватно до умов, що змінилися. Інший відомий історик – О. Ахієзер вказував: як особа, так і суспільство можуть відповідати на кризову ситуацію або інноваційною ідеєю, яка відкриває нові творчі можливості, або поверненням до старих ідей, які виправдали себе за часів минулих криз. Загальноісторичний сенс рішень першого типу – у прагненні людей підвищувати ефективність власної діяльності відповідно до зростаючої складності проблем, що виникають. Сенс рішень другого типу полягає у тому, що ускладнення проблем відповідного суб'єкта не породжують адекватного творчого потенціалу [1, с. 89]. Історія останніх трьох десятиліть виразно показує: Естонія на своєму шляху виходу з криз обрала рішення першого типу. Було взято курс на модернізацію, а не архаїзацію.

З історії також відомо, що модернізація може бути трьох типів. Піонерська модернізація притаманна лідерам світового технічного та економічного прогресу. Органічна модернізація практикується країнами, що перебувають у другому ешелоні світового економічного прогресу. Її характерною рисою є оволодіння технологіями та економічними механізмами, які виробили модернізатори-піонери. Ці новинки органічно вписуються до структури національної економіки, яка готова їх засвоїти, а населення готове їх використовувати. Модернізація навздогін теж базується на засвоєнні передових технологій та економічних механізмів, проте це засвоєння не є природним, органічним, оскільки стимулом для такого типу модернізації не є дозрілість національних економік, а, як правило, зовнішній виклик сусідніх економічно більш потужних держав, що загрожує втратою позицій на міжнародній арені державі-аутсайдеру. Якщо історики часто наводять конкретну країну, у якій можна чітко визначити, який саме тип модернізації мав місце, так у випадку з Естонією можна побачити прояви всіх трьох. Модернізація наздоганяюча значною мірою зумовлювалася небезпекою з боку Росії, яка впродовж століть вважала прибалтійські землі зоною своїх інтересів. Але балти ніколи не забували, що вони належать до європейської цивілізації, для якої інновації – це цінність. Із відновленням державності, населення Естонії здебільшого було готове до органічної модернізації, до реформування економіки на засадах ринкових відносин, а державного устрою – на демократичних основах. Результатом напруженої роботи минулих років стало висунення маленької країни в групу держав, які пропонують світові зразки піонерської модернізації.

Історія поступу незалежної Естонії наче втілює в життя мудрість китайського ієрогліфа, який складається з двох інших. Перший позначає "катастрофу", другий – "шанс". За визначенням В. Путіна, крах СРСР був найбільшою геокатастрофою XX ст. [15]. Водночас це дало шанс багатьом народам на створення незалежних національних держав. Серед тих народів були й естонці, які вже мали такий досвід. Проте він вийшов не надто довгим через пакт Ріббентропа-Молотова і наступну радянську окупацію. Саме естонці, латиші і литовці підняли питання про неправомірність дій Кремля ще до того, як Радянський Союз припинив своє існування. А з ним настав край політиці "радянізації", що гаслом "пролетарського інтернаціоналізму" прикривала русифікацію – намагання насильницької деформації і розколу колективної національної ідентичності. Злочини проти етнічної ідентичності набували різних проявів – від викорінення державного самовизначення народів до депортацій і репресій (за роки Другої світової війни і становлення радянської влади Естонія втратила приблизно 200 тис. осіб – п'яту частину свого населення [12]).

"Радянізація" передбачала докорінні зміни – політичні, економічні, культурні, моральні на основі "єдино вірної марксистсько-ленінської теорії". Розвал СРСР позначав радикальну зміну суспільної ідеології. Для значної частини населення колишнього Радянського Союзу це стало складним випробуванням, що призвело до аномії. В Естонії вона зачепила так зване "російськомовне населення". У цій людності чималий відсоток складали відставні військовослужбовці радянської армії, які залишалися жити у затишному "європейському краю" після демобілізації. З їх боку були неодноразові спроби захистити "радянські цінності", що часом призводило до ексцесів ("Бронзові ночі" у квітні 2007 р.). Серед корінного населення "радянізація" особливого успіху не мала. Тому аномії, пов'язаної із демонтажем комуністичних цінностей в Естонії, не сталося, а "дерадянізація" була проведена радикально і швидко.

Говорячи про роль менталітету у подоланні кризи, варто звернути увагу на те, що психологічні фактори не просто відображають ситуацію, але в деяких моментах її визначають. Панічних настроїв, що часто виникають під час криз, просто не можна було уявити, знаючи особливості естонського національного характеру, зокрема стриманість, витримку, раціоналізм, стійкість, наполегливість у досягненні поставлених цілей. І для еліти, і для пересічних громадян головною метою стало перетворення незалежної Естонії на розвинену європейську державу, яка рухається шляхом модернізації. Розпочинати це перетворення доводилося за умов ідеологічної, політичної, економічної, екологічної, соціальної кризи. Вихід з усіх цих криз бачився саме у модернізації.

Можна було б припустити, що за умов кризи люди будуть звертатися до релігії як засобу розради, способи психологічного пом'якшення впливу труднощів, які на них звалилися, що буде більше бажаючих увійти до тих чи інших релігійних общин тощо. Історія виразно показує тенденцію до зниження релігійності у процесі моде-

рнізації, і чим більше суспільство налаштоване на модернізацію, тим менш воно релігійне. В Естонії релігія ніколи не відігравала важливої ролі на політичному чи ідеологічному фронті, а частка віруючих у населенні республіки впродовж тривалого часу тримається на рівні 16 % [24]. Зниження ролі релігії у житті сучасної Естонії пояснюється не тільки тим, що це відповідає загальноєвропейській тенденції, але й притаманним естонському національному характеру раціоналізмом. Показово, що 85% віруючих у республіці відносять себе до Естонської Православної Церкви Московського Патріархату [6]. У Таллінні височить собор Олександра Невського, збудований у 1895–1900 рр. за ініціативою губернатора Естляндії князя С. Шаховського, "щоби з моря і з землі сяяв високо над Таллінном хрест російського собору як знак перемоги православ'я" [8]. Але, за словами естонської історикині Л. Кльюнді "… це нас надмірно не хвилює і не виводить з себе" [8]. Естонці не дозволяють релігійним чинникам ускладнювати політичну ситуацію і відволікати від розв'язання важливих питань.

До середини XX ст. криза індустріального суспільства виявила себе у глобальних проблемах сучасності. Ці проблеми насправді є найсерйознішим викликом людства за весь час його існування. Масштаб промислового виробництва і техногенний тиск на природу перевищили можливості регуляторних механізмів біосфери і значною мірою вичерпали багато природних ресурсів. Все це можна визначити як антропогенну кризу, тобто кризу, яка виникла в результаті людської діяльності. За цих обставин загострюється проблема ресурсів, за які ведеться напружена боротьба між країнами. Після розвалу СРСР Естонія зазнала енергетичної кризи через припинення надходження нафти і газу, іншої сировини з РФ. Пішов у небуття єдиний народногосподарський комплекс, довела свою неспроможність функціонувати у сучасному світі командно-адміністративна економіка.

Радянська система не змогла подолати перехід від індустріального до інформаційного суспільства насамперед через те, що за своєю сутністю вона була антиіндивідуалістична. Приватна ініціатива придушувалася, "інакомислення" загрожувало життю і втратою свободи. Наукові дослідження зосереджувалися насамперед на тому, що могло зміцнити військово-промисловий комплекс (при тому, що більшість винаходів було вкрадено з різних країн, наприклад, атомна бомба). Жорсткий контроль обігу інформації виявлявся не тільки у перешкоджанні трансляціям іноземних радіостанцій, а й у неможливості функціонування Всесвітньої мережі. Наприкінці 1980-х років комп'ютеризація в СРСР перебувала на "печерному рівні".

Провідні країни сучасності довели, що економічний прогрес багато у чому визначається технологічною креативністю індивідів, а криза індустріального суспільства може вирішуватися на щаблі постіндустріального, інформаційного суспільства, де головним фактором прогресу є інформаційні технології і продукування інформації. Електронна революція Естонії розпочалася у 1990-х роках, невдовзі після набуття незалежності. Тодішній естонський посол у США, а пізніше президент Т. Х. Ільвес взяв на себе частину заслуг: прочитавши книгу про те, як на сталеливарному заводі у Кентуккі кілька тисяч робітників були звільнені після автоматизації, оскільки власники могли виробляти таку ж кількість сталі, маючи лише 100 співробітників, він дійшов висновку, що з погляду Естонії, де є екзистенціальна тривога через невеликий розмір, це саме те, що треба: "Нам треба по-справжньому комп'ютеризувати усі можливі способи, аби значно збільшити наші функціональні можливості" [13]. Відтоді в обіг увійшло позначення "E-stonia" – "електронна Естонія". Про неї пишуть як про "digital society", вона входить до трійки найбільш діджиталізованих країн світу. Разом із Данією, Ізраїлем і Південною Кореєю балтійська держава є однією з найбільш інноваційних і високотехнологічних країн світу. У 2016 р. вона стала першою в світі за кількістю стартапів на душу населення [20].

Естонське керівництво усвідомило, що головний мегатренд, що породжує кризи, це перманентне відставання інститутів і практик забезпечення економічної відповідальності зростанню швидкості, щільності і масштабів економічних взаємодій і процесів [17, с. 36]. Тому головними діями національних урядів за цих умов мають бути інституціональні новації. Першим кроком був злам радянської системи, далі – розбудова незалежної держави. Пострадянський уряд швидко усвідомив необхідність розвитку цифрових технологій і взявся за реалізацію кроків із розвитку інформаційної інфраструктури в країні. За умов обмеженого бюджету держава від початку відмовилася від дорогої ідеї створення великого інформаційного центру, у якому б зберігалися і оброблялися усі дані, і який би надавав усі онлайн-послуги, як це вже було реалізовано на початку 2000-х років деякими розвиненими країнами. Натомість створили децентралізовану систему зберігання даних на основі блокчейн-технології, котра об'єднувала усі існуючі інформаційні державні реєстри в одну велику мережу. Таке об'єднання вимагало розробки єдиного стандарту із обміну даними між внутрішніми системами, з чим естонський уряд і розробники успішно впоралися.

Більш того, від середини 1990-х років інвестиційний фонд, за підтримки держави, оплачував доступ усіх шкіл до інтернет-послуг, а також проводив масове безплатне навчання дітей від 7 років навичкам комп'ютерного програмування. Таким чином, комп'ютерні науки для школярів Естонії стали звичайним необхідним знанням, так само, як і базова грамотність. Це є життєвою необхідністю через те, що інтернет-послуги широко використовуються суспільством. А також через те, що функціонує система електронного громадянства: кожний дорослий мешканець Естонії має електронну ID-карту, що надає доступ до платформи, у яку включено понад 4000 онлайн-послуг: від голосування на виборах (перші цифрові вибори пройшли у березні 2007 р.) і сплати податків до онлай-зберігання медичних і поліцейських записів [23]. Система спирається на високу міру довіри до установ, що є знаменним в країні, яка прожила під радянською владою майже 50 років.

В Естонії налагоджено систему електронного уряду. Під електронним урядом розуміється спосіб надання інформації і державних послуг громадянам, бізнесу, і взаємодія державних організацій і відомств як в середині країни, так на міждержавному рівні. Особиста взаємодія між державними організаціями, що надають послуги, і заявником мінімізована за рахунок максимально можливого використання інформаційних технологій. Це призводить до спрощення, покращення якості, підвищенню швидкості і прозорості процесу взаємодії [23]. Запровадження названої системи дозволило різко знизите корупцію, підвищити ефективність державного управління і його відповідальність перед громадянами.

У свій час вихід з економічної кризи Естонія знайшла у творенні відкритої інноваційної економіки за нордичним зразком, за зразком своїх північних сусідів – Швеції, Норвегії і Фінляндії. У рейтингу країн із найбільш сприятливим інвестиційним кліматом, який щорічно складає

Світовий банк, ці скандинавські країни завжди у першій десятці. Естонія у цьому рейтингу також входить до кола країн із найменшим втручанням держави в економіку. Крім того естонцям притаманна така риса європейського менталітету, як повага до закону, чесність у виконанні домовленостей і зобов'язань. Врахування цих обставин відіграло свою роль у тій підтримці, яку надавали західні країни Таллінну у економічному становленні, політичних трансформаціях, євроінтеграційному процесі.

Повернення до Європи було важливим для Естонії і з погляду виходу з кризи. Балтійські землі – місце зіткнення цивілізацій – північно-атлантичної і російської. Тому можна вести мову і цивілізаційну кризу, у якій опинилися всі пострадянські держави, зокрема, Естонія. Естонці ніколи не забували, що вони – європейці, і тому у них не було хитань стосовно приєднання до Європейського Союзу. 29 березня 2004 р. Естонська Республіка стала повноправним членом НАТО, 1 травня того ж року – ЄС. У балтійської країни був вибір між Європою і Росією, про третій – нейтральний шлях – не йшлося. Історія показала, що третього шляху не існувало. Всі пострадянські держави, які не взяли курс на Європейський Союз, потрапили під сильний вплив Росії або взагалі залишилися осторонь від усього, в результаті чого їх матеріальне становище погіршилося. Хоча в сучасній Естонії рівень життя поступається показникам розвинених європейських країн, проте він значно виріс. Естонія вже увійшла до двадцятки країн за такими критеріями, як макроекономічне середовище, здоров'я нації (у естонців і словенців – найвищий приріст середньої тривалості життя в ЄС), система середньої і вищої освіти, технологічна готовність [11].

Це стало результатом наполегливою роботи естонців, які зуміли дати раду тим ресурсам, які в них були і які надходили від західних партнерів. Гроші європейських фондів вкладалися в проекти розвитку інфраструктури, сільського господарства, освіти, диджиталізацію. Особливо слід відзначити позицію національної еліти, яка була налаштована наполегливо працювати на благо Батьківщини, а не збільшувати власні статки і виводити їх за кордон. Взагалі, олігархія в Естонії не склалася. Політологічний досвід показує, що монополізація олігархічним угрупуванням як економіки, так і політики (неможливо забезпечити міцність економічної влади, не монополізувавши політику) викликає апатію у політиці і в економіці, що веде до втрати довіри з боку власного населення і міжнародного співтовариства [5, с. 109].

У 2008 р. масштабів світової набула фінансово-економічна криза, яка розпочалася у США. Зростання віртуальних фінансів, не підкріплених матеріальними ресурсами, падіння авторитету економічних цінностей, норм і правил організації бізнесу, поглиблення економічних відмінностей між верствами населення за відсутністю опори на культурно-інтелектуальний потенціал, апатія і втрата віри у принципи економічної справедливості, в ефективність підприємництва і перспективи ділової активності, зростання безробіття і скорочення виробництва, провідна роль одних і тих самих акторів у глобальній економічній системі тощо – все це призвело до комплексного прояву всесвітньої кризи [5, с. 109]. Криза зачепила всі країни, у тому числі й Естонію, проте та пройшла її найлегше серед всіх держав пострадянського простору. Починаючи реформи у фінансовій сфері, було взято курс на фіксовану крону, яка була прив'язана до німецької марки. "Кроноцентризм" у подальшому призвів до виконання країною Маастрихтських критеріїв і переходу на євро. Політичне рішення було прийнято на початку 2009 р., тобто у розпал глобальної кризи. Уряду довелося різко скоротити державні витрати. Це зумовило скорочення зарплат у державному секторі, звільнення тисяч службовців, зростання безробіття. Населення активно не виступало проти цих жорстких заходів, значна його частина вважала такі жертви неминучими. В результаті Естонії вдалося переломити негативну тенденцію, почалося економічне зростання. В 2010 р. воно склало 3,1% [2]. 9 грудня 2010 р. Естонія першою серед пострадянських країн стала повноправним членом Організації економічного співробітництва і розвитку – клубу найрозвиненіших економік світу. З 1 січня 2011 р. Естонія перейшла на євро. Прийняття нового члена до єврозони мало неабияке значення для самого ЄС. У певному розумінні це була демонстрація того, що попри існуючі проблеми і складності, є країни, впевнені у перспективах об'єднання.

Естонці ніколи не ставили питання: "Що Європа може зробити для нас?" Натомість: "Що ми можемо зробити для Європи?" У розв'язанні цього питання втілилася не тільки добра воля, але й один із варіантів подолання власної демографічної кризи. За даними реєстру населення, станом на 1 січня 2020 р. в Естонії проживало 1 337 039 осіб [7]. Як і більшість європейських країн, балтійська має демографічні проблеми: зменшення народжуваності (лунають заклики громадських діячів до її збільшення), "тиха революція", тобто збільшення в кількості населення питомої ваги людей похилого віку (підвищення віку виходу на пенсію з 63 до 65 у 2026 р. [14]), виїзд працездатного населення (найбільша група – особи від 20 до 40 років) до країн ЄС, де рівень зарплат вище, ніж на Батьківщині.

У 2013 р. програміст і підприємець Т. Котка став начальником інформаційного управління країни і заявив, що до 2025 р. населення Естонії має вирости до 10 млн. Задля цього було впроваджено систему цифрового громадянства. Ставши електронним резидентом Естонії, підприємець з іншої країни одержує можливість віддалено відкрити компанію в ЄС, рахунок у банку і керувати своїм бізнесом без необхідності бувати в Естонії [3]. До цього додається сприятливий інвестиційний клімат, що підкріплюється системою оподаткування. Мета проекту – створити магніт із залучення економічних пасионаріїв з усього світу, котрі можуть створювати додану вартість (таких у будь-якій економічній системі не більш ніж 5% [10]). Завдяки цифровій реєстрації їх "октанове число" реально підвищити в окремо взятій країні. Саме це і здійснюється в сучасній Естонії. Крім того, чим більше людей і компаній стають "електронними громадянами" і реєструють свій бізнес у цій країні, тим більше клієнтів стає у естонських ІТ-компаній – і тим більше стає робочих місць.

З іншого боку, має місце сприяння діджиталізації інших країн: у 2012 р. в Таллінні було розміщено штаб-квартиру ІТ-агенції ЄС, у тому числі – Шенгенська інформаційна система другого покоління і центр кібербезпеки НАТО. Президент Естонії К. Кальюлайд вважає, що естонська комп'ютерна майстерність дозволяє країні в десять разів перевищувати свою вагу у міжнародних справах [18]. Ця майстерність, а також інші успіхи створюють країні сприятливий імідж на світовій арені, що живить "м'яку силу" Естонії. Балтійська країна надає допомогу й Україні, зокрема у справі діджиталізації різних сфер. Варто також зазначити, що за розміром допомоги Україні на душу населення Естонія займає перше місце у Європі [6].

Членство в Європейському Союзі підвищило добробут і безпеку Естонії, однак Таллінн усвідомлює, що єдність і фундаментальні цінності ЄС під загрозою. 2019 р., у щорічному зверненні до парламенту – Рийгикогу – міністр закордонних справ С. Міксер вказав: "Популізм, заснований на брехні і залякуванні, що апелює до ницих інстинктів людей, – це деякі інструменти в руках тих, хто виступає проти ідеї Європи. Так звана неліберальна демократія … по суті означає відсутність демократії; європейська єдність протиставляється національному суверенітету, забуваючи, що саме співпраця збільшує вплив малих держав". Було підкреслено, що спільні рішення і політика посилюють політику і економічний розвиток Естонії [25]. Водночас Таллінн також працює заради зміцнення Європейського Союзу, зокрема прагне створити умови надання можливості без проблем відкрити і вести глобальну компанію ЄС в режимі онлайн з будь-якої точки світу [19].

Усвідомлюючи загрозу екологічної кризи, Таллінн у 2008 р. запропонував ідею міжнародного суботника. Відтоді кожного року у вересні у понад сотні країн виходять на збирання сміття десятки тисяч волонтерів. 15 вересня 2018 р. естонська президентка К. Кальюлайд брала участь в екологічній акції в парку українського міста Дніпро. У липні того ж року Естонія стала першою країною в Європі, яка запровадила безкоштовний проїзд між містами у громадському транспорті. В такий спосіб робиться внесок у захист довкілля: очікується, що безкоштовні автобуси можуть зменшити частоту використання автомобілів, а заощаджені на бензині гроші витрачатимуться на побут і розваги, що стимулюватиме національну економіку.

Останніми роками естонська економіка була в єврозоні однією з найбільш зростаючих: збільшення ВВП у 2018 р. становило 3,9%, у 2019 р. – 4% [22]. Але темпи загальмувала коронакриза 2020 р. Дехто з аналітиків назвав її "чорним лебедем", тобто несподіваною, яка руйнує звичний світ. Проте інші порівняли її з "сірим носорогом", підкреслюючи, що криза підкрадалася непомітно вже довгий час [4]. У березні 2020 р. міністр фінансів Естонії М. Хельме заявив, що країна увійшла у фазу нової економічної кризи. Так він прокоментував наслідки епідемії коронавірусу і цінової війни на нафтовому ринку для економіки. Було поставлено завдання звести до мінімуму її наслідки і знайти можливості отримати від неї якусь користь [7]. На пом'якшення негативного ефекту від коронавірусу уряд спрямував пакет заходів у розмірі 2 млрд. євро або 7% ВВП [22]. Щодо "знайдення можливості отримати користь" від кризи, так саме досягнення естонців у діджиталізації надають їй на те великі можливості у змінених пандемією умовах життєдіяльності людства.

На поточну глобальну кризу наклала свій відбиток гедоністична економічна культура, яка домінувала в світі впродовж останніх десятиліть. Економічна культура – це сукупність цінностей, норм, стереотипів і елементів господарського побуту, що формують вподобання людей і впливають на неформальні правила гри [16, с. 29]. Як відомо, гедонізм – це етичне вчення, яке стверджує насолоду, задоволення найвищим благом і метою життя. Тривале економічне зростання, яке передувало коронакризі, сприяло формуванню саме такої економічної культури, яка санкціонувала поведінку людей, орієнтованих на користування результатами цього зростання, тобто заохочувала орієнтацію на максимальне поточне споживання. Гедоністична культура є адекватною суспільству масового споживання. Масове споживання можливе за умов масового виробництва, яке використовує ресурси різного роду у зростаючій прогресії. Останнім часом все відчутнішими ставали ознаки кризовості такої моделі, про що вказувала, зокрема, і екологічна криза. Отже, стратегія виходу з кризи передбачає певне самообмеження.

Нордичні народи не схильні до гедонізму і розкошів розширеного споживання. Не випадково саме на Півночі Європи народилися такі системи життєвої філософії як данське хюге, фінське сісу, шведський лагом. Головна ідея полягає у поміркованості, вмінні задовольнятися тим, що дійсно необхідне. Аналогічні настрої спостерігаються і в Естонії, де люди відчули один із мегатрендів сучасності: пріоритет постматеріальних цінностей. Коронакриза висвітила глобальну тенденцію до зниження споживання і зростання цінності самовдосконалення людини. В Естонії чи не найпершому місці стоїть якість освіти, що сприяє розвиткові креативності тих, хто має визначати долю країни. Давнє шанобливе ставлення до освіти і освіченості зумовило високий професіоналізм естонців. Естонська система освіти визнана найякіснішою у Європі. У березні 2020 р., коли коронавірус спричинив в світі пандемію, Естонія запустила безкоштовну онлайн-освіту для школярів, студентів і вчителів усього світу.

Висновки. Сучасне суспільство стає все складнішим, що вимагає вироблення нових способів адаптації до його багатоманітності і трансформацій. Часом ці трансформації відбуваються повільно, часом швидко, особливо коли у якості "виклику" діє та чи інша криза. У складному соціумі зростає значення самоорганізації і рефлексивності соціальних акторів і структур. Від них вимагається вміння постійно відстежувати ситуації і приймати оперативні рішення, при чому, бути послідовними і наполегливими у їх виконанні. Здатність до постійної і послідовної роботи – одна з рис естонського національного характеру, що стала вирішальною у розбудові нового суспільства.

Аналіз реагування Естонії на кризові обставини виявляє здатність естонського народу і його керівництва давати адекватні відповіді на виклики часу. Реформи проводилися швидко і радикально із врахуванням радянського минулого, європейського теперішнього і потенційно можливого майбутнього. Ключові питання розвитку країни вирішувалися обмеженим співтовариством експертів, які концентрувалися навколо виконавчої влади. Досвід Естонії вкотре продемонстрував, що економічні процеси можуть розгортатися тільки на основі довготривалої довіри. Зі свого боку, така довіра ґрунтується на стратегічних і регіональних інтересах і цінностях. У випадку з Естонією це був перехід до розбудови демократичного суспільства з ринковою економікою у спільній діяльності з країнами ЄС. Таллінн добре усвідомлює глобальні тенденції розвитку людства і те, як саме вони виявляють себе під час криз. Світова криза, викликана пандемією коронавірусу, сильно прискорить соціальні, економічні і геополітичні процеси, які мають місце у сучасному світу. Домінує уявлення, що криза являє виключно загрозу, хоча насправді криза може відкривати нові можливості для окремих груп інтересів. Не маючи тих ресурсів, які мають великі країни, Естонія зробила ставку на нові, а саме ті, що створюються креативністю та інноваціями. Саме вони є головними цінностями постіндустріального суспільства. Як показує естонський досвід, розвиток інформаційно-комунікативних технологій став головним напрямом поступу суспільства. Для багатьох країн, зокрема, для України,

Естонія є помічником і вчителем. Для всіх держав світу наразі головним питанням є: наскільки успішно вони зуміють оновитися при виході з кризи 2020 року? Все вказує на те, що Естонія буде серед лідерів.

Список використаних джерел

1. Ахиезер А. С. Архаизация в российском обществе как методологическая проблема / А. С. Азиезер // Общественные науки и современность. – 2001. – 2. – С. 89-100.
2. Банк: экономика Эстонии вышла из кризиса [Электронный ресурс] // Delphi. – Режим доступа: https://bit.ly/3miN0Wf
3. Воронков А. IT на службе у государства: опыт Эстонии [Электронный ресурс] // Спільнота програмістів. DOU. – Режим доступа: https://bit.ly/3mdi4He
4. Вукер М. Черный лебедь? Нет [Электронный ресурс] / М. Вукер // Новое время. – Режим доступа: https://bit.ly/3D7U5A1
5. Гаджиев В. Глобальный кризис: причины, направления, пути решения / В. Гаджиев // Век глобализации. – 2010. – Вып. №1 (5). – С. 101-110.
6. 21 факт про сучасну Естонію, який може вас здивувати [Електронний ресурс] / Vdalo. Аналітика та факти. – Режим доступу: https://bit.ly/3A1JGng
7. Естонія оголосила про початок економічної кризи [Електронний ресурс] // LB.ua. – Режим доступу: https://bit.ly/3FdDMU9
8. Историк Линда Кальюнди: в Эстонии не пропало желание подчеркивать свою роль жертвы [Электронный ресурс] // err.ee. – Режим доступа: https://bit.ly/3lbzk03
9. Кількість українців в Естонії зросла на 6,5% і перевищила 10 тисяч осіб [Електронний ресурс] // Українська правда. – Режим доступу: https://bit.ly/3oHjSe6
10. Кущ А. Магнит для капитала. Почему Эстония так притягательна для бизнеса [Электронный ресурс] / А. Кущ // Dsnews. – Режим доступа: https://bit.ly/2ZZRKZC
11. Кущ А. Пятый элемент. Почему Эстонии удалось построить эффективную экономику [Электронный ресурс] / А. Кущ // Dsnews. – Режим доступа: https://bit.ly/3oyHPEx
12. Мацко О. Русский вопрос. Как "Бронзовая ночь" помогла эстонцам остаться в Европе [Электронный ресурс] / О. Мацко // Dsnews. – Режим доступа: https://bit.ly/3Fc9GjI
13. Мэнсел Т. Как Эстония стала E-stonia [Электронный ресурс] /Т. Мэнсел // BBC. – Режим доступа: https://www.bbc.com/news/business-22317297
14. Пенсия, виды пенсий и льготы [Электронный ресурс] // Sotsiaalkindlustusamet. – Режим доступа: https://bit.ly/302VSIt
15. Послание Федеральному Собранию Российской Федерации 25 апреля 2005 года [Электронный ресурс] // kremlin.ru. – Режим доступа: https://bit.ly/3DhWRTp
16. Розмаинский И. Гедонистическая культура и глобальный кризис / И. Розмаинский // Журнал институциональных исследований. – 2012. – №4. – С. 22-32.
17. Розов Н. Глобальный кризис в контексте мегатенденций мирового развития / Н. Розов // Полис. – 2009. – №3. – С. 34-44.
18. Тойнби А. Постижение истории / А. Тойнби. – Москва: Прогресс, 1991. – 736 с.
19. Уоллес Дж. Электронная Эстония: состояние будущего [Электронный ресурс] / Дж. Уоллес // e-estonia. – Режим доступа: https://bit.ly/3DgNpPR
20. Шаповал К. Прибалтійський стартап. Естонія перетворилася на європейський аналог американської Кремнієвої долини [Електронний ресурс] / К. Шаповал // НВ Бізнес. – Режим доступу: https://bit.ly/3lbKL87
21. Электронное правительство в Эстонии [Электронный ресурс] // Deloitte. – Режим доступа: https://bit.ly/3ldVr6e
22. Эстония разработала пакет мер для поддержки экономики на 2 миллиарда [Электронный ресурс] // Бизнес Цензор. – Режим доступа: https://bit.ly/3uImvgW
23. E-stonia – самое продвинутое цифровое государство Европы [Электронный ресурс] // under35.me. – Режим доступа: https://bit.ly/3Fi9zTO
24. Ringvee R. Is Estonia really the least religious country in the world? [Online] /R. Ringvee // The Guardian. – Retrieved from: https://bit.ly/3lbbBgw
25. Small states' influence grows through cooperation, Mikser says to Riigikogu [Online] // news.err.ee. – Retrieved from: https://bit.ly/3msf5e4

References

1. Achiezer, A. (2001). Archaization in Russian society as a methodological problem. *Social Sciences and Modernity*, 2, 89-100. [*in Russian*]
2. Bank: Estonian economy out of crisis. (2010). *Delphi.* https://bit.ly/3miN0Wf [*in Russian*]
3. Voronkov, A. (2017). IT at state service: Estonian experience. *DOU Community of Programmers.* https://bit.ly/3mdi4He [*in Russian*]
4. Vuker, M. (2021). Black Swan? No. *New Time.* https://bit.ly/3D7U5A1 [*in Russian*]
5. Gadzhiev, V. (2010). The global crisis: causes, vectors, solutions. *Age of Globalization,* 1 (5), 101-110. [*in Russian*]
6. 21 fact about modern Estonia that can surprise you. (2018). *Vdalo. Analytics and Facts.* https://bit.ly/3A1JGng [*in Ukrainian*]
7. Estonia announced economic crisis beginning. (2020). *LB.ua.* https://bit.ly/3FdDMU9. [*in Russian*]
8. Linda Kaljundi, Historian: Estonia maintains desire to emphasize its victim role. (2020). https://bit.ly/3lbzk03 [*in Russian*]
9. Number of Ukrainians in Estonia risen by 6,5% exceeding 10 thd. (n. d.). *Economics Truth.* https://bit.ly/3oHjSe6 [*in Ukrainian*]
10. Kusch, A. (2019). Capital magnet. Why Estonia is so business attractive. *Dsnews*. https://bit.ly/2ZZRKZC [*in Russian*]
11. Kusch, A. (2018). The Fifth element. Why Estonia managed to build an efficient economy. *Dsnews*. https://bit.ly/3oyHPEx [*in Russian*]
12. Matsko, O. (2018). The Russian issue. How the "Bronze Night" helped Estonians remain in Europe. *Dsnews*. https://bit.ly/3Fc9GjI [*in Russian*]
13. Mansel, T. (2013). How Estonia became E-stonia. *BBC.* https://www.bbc.com/news/business-22317297 [*in Russian*]
14. Pension, types and alleviations. (n. d.) *Sotsiaalkindlustusamet*. https://bit.ly/302VSIt [*in Russian*]
15. Message to the Federal Assembly of Russian Federation of April 25, 2005. (2005). *kremlin.ru*. https://bit.ly/3DhWRTp [*in Russian*]
16. Rozmainsky, I. (2012). Hedonist culture and the global crisis. *Journal of Institutional Research,* 4, 22-32. [*in Russian*]
17. Rozov, N. (2009). The global crisis in the context of global development megatrends. *Polis, 3,* 34-44. [*in Russian*]
18. Toynbee, A. (1991). *A Study of History*. Moscow: Progress. [*in Russian*]
19. Wallace, J. (2017). Electronic Estonia: a state of future. *e-estonia*. https://bit.ly/3DgNpPR [*in Russian*]
20. Shapoval, K. (2016). The Baltic startup. Estonia turned a European counterpart of America's Silicon Valley. *New Time Business*. https://bit.ly/3lbKL87 [*in Ukrainian*]
21. E-government in Estonia. (2014). *Deloitte*. https://bit.ly/3ldVr6e [*in Russian*]
22. Estonia developed 2 billion worth package measures to sustain economy. (2020). *Business Censor*. https://bit.ly/3uImvgW [*in Russian*]
23. E-stonia – Europe's most advanced digital state. (2018). *under35.me*. https://bit.ly/3Fi9zTO [*in Russian*]
24. Ringvee, R. (2011). Is Estonia really the least religious country in the world? *The Guardian*. https://bit.ly/3lbbBgw
25. Small states' influence grows through cooperation, Mikser says to Riigikogu. (2019). *news.err.ee*. https://bit.ly/3msf5e4

Надійшла до редколегії 26.01.21

T. Orlova, Dr. habil. (History), Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

ESTONIA WITHIN THE CRISES OF LATE 20th – EARLY 21st CC.: A HISTORIAN'S VIEW

A review of steps taken by the Estonian Republic at the path of managing the crises of the late 1980s – early 1990s, as well as the global financial and economic crisis of 2008 p. and the coronacrisis of 2020. Lacking traditional resources, crises were regarded as windows of opportunity. Such opportunities were determined by the core trends of global progress from industrial to post-industrial society. Emphasized is the importance of the specifics of Estonian mentality to modernization, particularly, the capacities of self-organization and creativity. Displayed is Estonia's success in transformation into an information society as a response to the challenge of the crises. European integration of Tallinn played an important part in overcoming the events of crises and subsequent successful development. The Baltic country's experience is important to Ukraine that enjoys its powerful support and assistance.

Keywords: Estonia, crisis, modernization, European integration, digitalization, "soft power".

УДК 94(477.83/.86)"1944/1947"
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2021.149.11

В. Прокопов, канд. іст. наук, старш. викладач
ORCID iD: https://orcid.org/0000-0001-5120-9419
Дніпровський державний аграрно-економічний університет, Дніпро, Україна

АЛКОГОЛЬ У СПІЛЬНОТІ ОУН І УПА НА ЗАКЕРЗОННІ (1944–1947 рр.)

Досліджено питання повсякденних практик вживання алкоголю членами Організації українських націоналістів та вояками Української повстанської армії на Закерзонні в 1944–1947 рр. Представлений короткий аналіз історіографії проблеми, який поки що не є великим з огляду на специфічність теми. Джерельна база дослідження – наративні та документальні джерела ОУН і УПА, які можуть найбільш детально описати історію повсякдення.

Стаття основана на теоретико-методологічних розробках напряму воєнно-історичної антропології. Досліджено, що вживання алкоголю у спільноті ОУН і УПА було під доволі жорстким дисциплінарним наглядом. Вживати спиртне можна було у невеликих дозах з дозволу командира у виняткових ситуаціях чи на великі свята. Однак, дуже часто в умовах військово-партизанського повсякдення повстанські командири не зважали на вживання повстанцями алкоголю, якщо це не перевищувало допустимі норми. Простежено, що в спільноті українського визвольного руху на Закерзонні траплялись випадки девіантної поведінки на ґрунті вживання алкоголю. Підкреслено, що на інституційному рівні в ОУН і УПА на Закерзонні з пияцтвом справді боролись та жорстко карали. На основі досліджених джерел автор робить висновок, що алкоголь частіше вживали саме вояки відділів УПА, ніж члени ОУН, що було обумовлено різною кількістю повстанців і підпільників та їхніми різними ролями у визвольному русі.

Ключові слова: ОУН, УПА, Закерзоння, історія повсякдення, алкоголь, військово-історична антропологія.

Постановка проблеми. Дослідження різних аспектів історії повсякдення наразі стають доволі популярними в українській історіографії. Теми девіантної поведінки та харчування історичних спільнот все частіше потрапляють у фокус дослідників. Пропонована стаття присвячена вивченню повсякденних практик вживання алкоголю учасниками українського визвольного руху (далі – УВР) 1940-х рр. на Закерзонні.

Чому, власне, саме цей регіон? У першу чергу, через необхідність дослідити мікроісторичні ракурси спочатку в окремих регіонах діяльності ОУН і УПА. Функціонування сотень повстанської армії мало тут, хоч і з короткими перервами, чіткі хронологічні межі – 1944–1947 рр. Довший час, порівняно з іншими регіонами, на Закерзонні зберігались великі повстанські бойові одиниці. УВР мав тут чітку хронологічну межу свого існування, у зв'язку з тотальним виселенням місцевого населення, на яке він ресурсно спирався. Уявлення про вживання алкоголю у військових спільнотах часто супроводжується багатьма стереотипами – від суцільного пияцтва до суворого сухого закону. Справжню ситуацію щодо вживання спиртного в повстанській армії намагатимемося дослідити у цій статті.

Аналіз джерел і літератури. Історіографія питання є невеликою, з огляду на певну табуйованість та дражливість теми. У великих загальних монографіях можна зустріти лише спорадичні згадки про боротьбу з вживанням алкоголю в УПА [19, с. 143; 32, с. 84, 260].

Доволі вартісною з погляду історії повсякдення УВР є робота Ю. Нестора про культуру харчування УПА. Він висвітлює багато фактів про щоденну їжу повстанців, у тому числі коротко – про вживання алкоголю, однак не аналізує цю тему детальніше [29].

Детальніше до тематики алкоголю звернувся В. Ільницький у своїй монографії про ОУН в Карпатському краї. Він подав випадки, коли в УПА могли з дозволу командирів вживати алкоголь на свята та для зігріву. Однак, недозволене вживання суворо каралось [17, с. 368–369].

Дослідниця Марта Гавришко звернула увагу на складні гендерні відносини між цивільними та комбатантами. Людина зі зброєю отримувала владу над мирними мешканцями, і стосунки повстанців та сільського жіноцтва подекуди носили характер насильства, що іноді траплялось на ґрунті вживання алкоголю [7; 8].

Теоретико-методологічною основою нашої розвідки є воєнно-історична антропологія. Вона підіймає додатковий пласт питань, які постають перед людиною лише під час війни: психологію комбатанта – людини війни / людини зі зброєю; феномен межової ситуації (під час бою, погоні, полону тощо) та переживання екстремальних умов тощо [33–37]. До цих питань можна додати вживання алкоголю як повсякденну практику комбатантів, а особливо учасників іррегулярних формувань, якими були ОУН і УПА. До цієї своєрідної тематики – воєнно-історичної антропології партизанських формувань звертається досить мало дослідників.

Відповідно до специфіки дослідження та контекстів історії повсякдення взято джерела, які пов'язані з УВР на Закерзонні 1944–1947 рр. Історія повсякдення має справу з людською поведінкою та уявленнями. Ці аспекти найкраще відображені у его-документах, коли людина описує своє життя та власну спільноту. Основним джерелом інформації є мемуарні джерела. Існує цілий масив мемуарної літератури підпільників та повстанців із Закерзоння – понад 100 різноманітних за обсягом та інформаційною цінністю творів. Для повної картини повстанського побуту та практик вживання алкоголю використано документи різних структурних одиниць ОУН та УПА із Закерзоння. Переважна їх кількість опублікована у різноманітних збірниках документів [10; 22–27; 38; 39; 41]. Неопубліковані документи зберігаються в Архіві Центру досліджень визвольного руху та Галузевому державному архіві Служби безпеки України.

Постановка завдання: дослідити повсякденні практики щодо спиртного у спільноті ОУН і УПА на Закерзонні в 1944–1947 рр.

Виклад основного матеріалу. Варто зазначити, що ідеалізована думка про суцільну тверезість вояків, представлена у патріотичній літературі та деяких мемуарах, не завжди витримує критики [21]. Як бачимо з інших джерел, вояки УПА час від часу могли випити на свято та в будні, коли поблизу не було командирів, або ж вони закривали на це очі [10, с. 143–144, 198; 22, с. 178, 186; 26, с. 231; 41, с. 75].

Селяни ж радо пригощали повстанців самогоном у будні та на якісь особисті чи спільні свята, хоча багато з командирів, були категорично проти таких частувань чи вживання алкоголю [12, с. 49; 14, с. 213; 25, с. 406; 28, с. 42, 90; 41, с. 70]. Траплялось, що самі вояки інколи спеціально заходили із самогоном до знайомих селян, щоб "підтримати дух" [25, с. 863; 28, с. 86]. Могло бути й так: під час вечері у польсько-українській родині господар міг непомітно всунути в кишеню пляшку самогону, підпільники не відмовлялись – "щоб не образити людей" [40, с. 136]. У польському поселенні стрільці УПА могли зайти в ресторан та "напитися досхочу пива" [25,

© Прокопов В., 2021

с. 134]. Очевидно, що такі ситуації були демонстрацією сили та впливу УПА в районі.

Дисциплінарно дозволеними випадками були ті, коли самі командири не заперечували або ж – на свята. На відпочинку сотні "Бурлаки" в селі цілий рій (відділ до п'ятнадцяти осіб) міг розпити пляшку горілки, "бо не випадає пити самим, коли інші дивляться" [40, с. 161]. Командири УПА дозволяли стрільцям "розігрітись" чаркою горілки у холодну пору [38, с. 106]. Вживали алкоголь за холодної погоди також бойовики Служби безпеки (далі – СБ) разом із провідником [40, с. 139, 254]. Натомість командир підвідділу "Вовки" не тільки дозволяв, але й сам зловживав алкоголем, чим деморалізував вояків [25, с. 317].

Різноманітні свята не завжди, але доволі часто могли проходити з невеликою кількістю спиртного. Могли випити на Різдво чи на Великдень так само з дозволу командирів або через "закривання очей", як у випадку з курінним "Залізняком", який був доволі суворий до випивки, жінок, які "не личать воякові" [11, с. 16; 14, с. 209–210; 26, с. 176; 30]. Чарками могли служити кришки з угорських гранат. Такі святкові учти були особливими для вояків: "Жодне свячене в житті не смакувало так, як тоді в лісі" [27, с. 350–351].

Повстанці і підпільники майже за повної відсутності дисциплінарних обмежень під час поодиноких рейдів на Захід у 1947 р. могли випити горілки з місцевими мешканцями – словаками чи поляками. Очевидно, що такі "посиденьки" не завжди були щирими з боку цивільних, які, швидше за все, вважали, що людину зі зброєю краще нагодувати та напоїти задля власного спокою [13, с. 275; 14, с. 146–147].

Досвідчені повстанці одразу не брали участі в таких частуваннях, допоки самі господарі не вип'ють з ними. Випадки отруєння спецслужбами продуктів харчування на Закерзонні були непоодинокими [3, арк. 49–50, 54; 6, с. 252; 14, с. 230].

У складних умовах повстанської боротьби весною 1947 р. повстанці, окрім екстремальних прийомів їжі, могли вдатись і до "екстремального" розпиття алкоголю [31, с. 130–131]. Так, бійці куреня "Месники" змішували спирт із соком і "від такого королівського обіду… голова пішла обертом" [20, с. 156].

Однак, коли справа доходила до зовнішнього реноме визвольного руху, його учасники намагались тримати марку тверезості. На перемовинах з місцевою польською владою поляки пропонували за обідом повстанцю-переговорнику чарку самогону, проте той кілька разів відмовлявся [39, с. 454]. Так само, під час пропагандистських рейдів, повстанців інструктували відмовлятися від пропонованого алкоголю. Лише у разі гострої потреби дозволялось давати стрільцям 1–2 порції за холодної погоди, і коли їли сухий холодний харч. Спиртне вилучали лише з державних установ для медичних цілей [12, с. 49; 39, с. 708–710]. До речі, з тією ж метою підпільники робили кустарні самогонні апарати та виготовляли спирт, або обкладали "спиртним податком" місцевих самогонщиків [4, с. 108; 5, с. 174–175; 22, с. 184–187].

Перебуваючи постійно серед людей, маючи багатьох знайомих та симпатиків у селах, навіть бойовики СБ ОУН могли занадто "перехилити чарку". А селяни частували не тільки келихом, але й пляшкою. Про нерозрахування власних сил у прийомі спиртного розповів Д. Грицько "Цяпка": "В голові прояснилось, і ми почали усвідомлювати собі, яка "буря" на нас чекає. Намагаємось удавати тверезих, але кляті ноги відмовляли послуху. Провідник Потап відразу догадався, що ми під "градусом" і гостро запитав: "А з вами що? Розмочили рило в кориті?"". Заклопотаний іншими справами провідник пробачив підлеглим цю провину, однак у майбутньому не проминав можливості згадати цей випадок у виховних бесідах [40, с. 248–249].

З алкоголем були пов'язані і серйозніші випадки. Степан Стебельський "Хрін" згадував, що на Лемківщині працював санітар "Гром", який часом любив випити та втрачав контроль над собою – міг відкрити вогонь у свою заставу, не подаючи паролю, або без розбору стріляти у худобу чи власних стрільців. Одного разу дісталося від нього навіть курінному "Рену", "за яким ганявся, щоб застрелити". Безкарність такої поведінки "Хрін" пояснював винятковою професійністю "Грома" як санітара та організатора медичної служби, особливо з огляду на нестачу кваліфікованого персоналу в УПА. Однак, врешті-решт, такі п'яні дебоші санітару не минулись дарма. Під час чергової стрілянини у своїх, інший повстанець, обороняючись, застрелив п'яного вояка [38, с. 178–179]. Стрілець районної боївки на Холмщині "по п'яному" вистрілив в ногу іншому воякові [25, с. 398].

В іншому, відомому з кількох мемуарів, випадку на Лемківщині ройовий "Іва" разом із вояками пішов на селянське весілля, де багато випив та забув, що він на війні. Через його необачність польські військові, які зробили облаву, захопили його, вбили цивільних, ще кілька повстанців були поранені та ледь врятувались втечею [15, с. 122–123; 16, с. 128–133].

Щоб запобігти таким випадкам, окремі провідники навіть забороняли членам підпілля та воякам УПА ходити на селянські весілля чи свята, "бо на таких "учтах" люди не то що розконспіровують себе, але допускаються різних вчинків" [25, с. 657]. За участь у селянському святі районний провідник міг не тільки насварити, а й віддати до польового суду з вироком – 15 ударів "буками", яку заміняли на службу в карному відділі [16, с. 68–70]. У звітах, з приводу "любові" місцевого населення випити в будень і свято можна зустріти реляції на кшталт: "серед населення поширюється алкоголь та пиятика" [24, с. 379].

Звісно, в УПА із вживанням алкоголю та пов'язаними з цим дисциплінарними порушеннями намагались боротись на офіційному рівні, у тому числі через військово-польовий суд. Засуджували карою смерті чи побиттям "буками" [12, с. 49; 23, с. 566–567]. Командир міг змусити п'яного 100 разів переписувати фразу "Українському повстанцеві не лицює бути п'яним" [1]. В інструкціях керівництва підпілля стверджувалось, що пияцтво серед відділів доволі поширене і з цим явищем мають боротись в першу чергу старшини [2], які, схоже, не сильно зважали на існуючий стан речей.

Цікавим є факт, що повстанські командири та керівники підпілля різних рівнів у власних мемуарах майже не згадували випадки вживання чи якогось використання спиртного [9; 18]. Чого не скажеш про звичайних бійців та підпільників, які часом були набагато відвертішими.

Висновки. Дослідивши вживання алкоголю повстанцями та підпільниками на Закерзонні ми можемо сказати, що спільноті ОУН і УПА було властиве різне ставлення до спиртних напоїв. З одного боку, була офіційна ідеологія націоналіста – взірця нації та приписи проводу й керівників, які стверджували майже повну заборону вживання спиртного. З іншого боку, ми бачимо, як ці установки наражались на повсякденні ситуації. У воєнній обстановці у жахах бойових дій та перманентному стресі партизанської війни, які оточували комбатантів, алкоголь справді міг бути компенсаторним та розслаблюючим засобом. З цього погляду не важко зрозуміти випадки "потурання" з боку командирів УПА щодо вживання бійцями алкогольних напоїв. Але справді дозволеним він ставав у незначних кількостях на великі свята

та іноді за холодної пори року. З досліджених джерел можна сказати, що алкоголь все таки частіше вживали саме вояки відділів УПА, ніж члени ОУН. Однак, такий висновок може бути відносним, оскільки повстанців було чисельно більше, ніж підпільників. З іншого боку, оунівці дійсно мали бути взірцем для народу та вояків – колишніх простих селян, і вживання ними алкоголю дійсно було меншим. Але ми бачили, що навіть члени СБ часом могли досягти стану відвертого сп'яніння. Траплялись прикрі та курйозні випадки, на кшталт дебошів санітара чи інших. Однак, на рівні дисциплінарно-інституційному в ОУН і УПА на Закерзонні пияцтво справді жорстко каралось, у тому числі тими ж структурами польової жандармерії та СБ.

Список використаних джерел

1. Архів центру досліджень визвольного руху (далі – АЦДВР), ф. Онишкевича, п. 72-2, ф. 0000154.
2. АЦДВР, ф. Онишкевича, п. 77, ф. 0000043.
3. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), ф. 65, спр. С–9108, т. 12, арк. 45–56 (Лист від "Птаха" до "Нечая" від 14.07.1947 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/25238/).
4. Борець Ю. З найкращими / Ю. Борець. – Лондон: Українська Видавнича Спілка, 1986. – 385 с.
5. Борець Ю. УПА у вирі боротьби / Ю. Борець. – Лондон: Видавництво центральної управи спілки української молоді, 1971. – 319 с.
6. "В рядах УПА" збірка споминів бувших вояків УПА / Ред. П. Мірчук, В. Давиденко. – Нью Йорк: "Dnipro", 1957. – 352 с.
7. Гавришко М. Гендерні аспекти сексуальної моралі в ОУН і УПА у 1940–1950-х роках / М. Гавришко // Український визвольний рух. – 2015. – № 20. – С. 199–212.
8. Гавришко М. Чоловіки, жінки й насильство в ОУН та УПА в 1940–1950-х рр. / М. Гавришко // Український історичний журнал. – 2016. – № 4. – С. 89–107.
9. Галаса В. Наше життя і боротьба. Спогади / В. Галаса. – Львів: Видавництво "Мс", 2005. – 270 с.
10. Гарасимів І. З юнацьких – мрій в ряди УПА / І. Гарасимів // Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто; Львів, 1999. – Т. 29. – 335 с.
11. Громенко М. У великому рейді / М. Громенко. – Львів: "Атлас", 2000. – 170 с.
12. Гук Б. Закерзоння. Спогади вояків Української повстанської армії / Б. Гук. – Варшава: "Тирса", 1996. – Т. 2. – 536 с.
13. Гук Б. Закерзоння. Спогади вояків Української повстанської армії / Б. Гук. – Варшава: "Тирса", 1997. – Т. 3. – 303 с.
14. Гук Б. Закерзоння. Спогади вояків Української повстанської армії / Б. Гук. – Варшава: "Тирса", 1998. – Т. 4. – 366 с.
15. Дмитрик І. Записки українського повстанця (У лісах Лемківщини) / І. Дмитрик. – Львів: "Червона Калина", 1992. – 164 с.
16. Дубницький-Кілко С. Україну захищали в чужині: спогади про Закерзоння / С. Дубницький-Кілко. – Тернопіль: "Джура", 2004. – 283 с.
17. Ільницький В. Карпатський край ОУН в українському визвольному русі (1945–1954) / В. Ільницький. – Дрогобич: Посвіт, 2016. – 696 с.
18. Йовик І. Нескорена армія / І. Йовик. – Київ: МП "Леся", 1995. – 320 с.
19. Киричук Ю. Український національний рух 40–50 років XX століття: ідеологія і практика / Ю. Киричук. – Львів, 2003. – 464 с.
20. Кордан І. Один набій з набійниці. Спомини вояка УПА з куреня "Залізняка" / І. Кордан. – Торонто; Львів, 2006. – 258 с.
21. Кривуцький І. Де срібнолентий Сян пливе / І. Кривуцький. – Київ: Брама, 1999. – 376 с.
22. Лико І. На грані мрії і дійсности: Спогади підпільника / І. Лико // Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто; Львів: Літопис УПА, 2002. – Т. 37. – С. 9–467.
23. Літопис Української Повстанської Армії / Ред.: П. Потічний, І. Лико. – Торонто; Львів: Вид-во "Літопис УПА", 2001. – Т. 33: Тактичний Відтинок УПА 26-й "Лемко": Лемківщина і Перемищина (Документи і матеріали). – 899 с.
24. Літопис Української Повстанської Армії / Ред.: П. Потічний, І. Лико. – Торонто; Львів: Вид-во "Літопис УПА", 2001. – Т. 34: Лемківщина і Перемищина політичні звіти (Документи і матеріали). – 971 с.
25. Літопис Української Повстанської Армії / Ред.: П. Потічний, І. Лико. – Торонто; Львів: Вид-во "Літопис УПА", 2003. – Т. 39: Тактичний відтинок УПА 28-й "Данилів" Холмщина і Підляшшя (Документи і матеріали). – 1043 с.
26. Літопис Української Повстанської Армії / Ред. П. Потічний. – Торонто; Львів: Вид-во "Літопис УПА", 2004. – Т. 40: Тактичний відтинок 27-й "Бастіон": Любачівщина, Томашівщина, Ярославщина (Документи і матеріали). – 584 с.
27. Літопис УПА. "Бібліотека" / Ред.: П. Потічний, В. В'ятрович. – Торонто; Львів: Вид-во "Літопис УПА", 2003. – Т. 4: Спогади вояків УПА та учасників збройного підпілля Львівщини та Любачівщини. – 448 с.
28. Ната Ленко. На межовій землі (спогади з Закерзоння) / Ната Ленко. – Київ: Видання журналу "Пам'ять століть", 1999. – 128 с.
29. Нестор Ю. Борщ по-бандерівськи. Гастрономічна культура "лісової армії" [Електронний ресурс] / Ю. Нестор // "Історична правда". – Режим доступу: https://www.istpravda.com.ua/articles/2015/02/2/147149/.
30. Прокопов В. Дозвілля та свята учасників УПА та ОУН на Закерзонні 1943–1947 рр. / В. Прокопов // Вісник Дніпровського ун-ту. Серія: Історія та археологія. – 2017. – № 1. – С. 88–95.
31. Прокопов В. Матеріальний аспект повсякденного життя учасників руху ОУН та УПА на Закерзонні (1943–1947 рр.) / В. Прокопов // Гуманітарний журнал. – 2015. – № 3–4. – С. 127–138.
32. Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні Рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х рр. / А. Русначенко. – Київ: Вид-во "Пульсари", 2002. – 520 с.
33. Сенявская Е. 1941–1945. Фронтовое поколение. Историко-психологическое исследование / Е. Сенявская. – Москва: Институт российской истории РАН, 1995. – 220 с.
34. Сенявская Е. Военно-историческая антропология как новая отрасль исторической науки / Е. Сенявская // Военно-историческая антропология. Ежегодник. – 2002. – С. 17–28.
35. Сенявская Е. Противники России в войнах XX века: Эволюция "образа врага" в сознании армии и общества / Е. Сенявская. – Москва: "Российская политическая энциклопедия", 2006. – 288 с.
36. Сенявская Е. Психология войны в XX веке: исторический опыт России / Е. Сенявская. – Москва: "Российская политическая энциклопедия", 1999. – 383 с.
37. Сенявская Е. Человек на войне. Историко-психологические очерки / Е. Сенявская. – Москва: Институт российской истории РАН, 1997. – 232 с.
38. Стебельський С., Конопадський О. Крізь сміх заліза / С. Стебельський, О. Конопадський // Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто; Львів: Літопис УПА, 2000. – Т. 30. – 550 с.
39. Український здвиг. 1939–1947 / Ред. В. Сергійчук. – Київ: Укр. видав. спілка, 2004. – Т. 1: Закерзоння. 842 с.
40. Цяпка Д. Горить Ліс! / Д. Цяпка. – Лондон: Українська Видавнича Спілка, 1975. – 398 с.
41. Чорна В. Спогади повстанця з Любачівщини / В. Чорна // Літопис Української Повстанської Армії. Серія "Події і люди". – Торонто; Львів: Літопис УПА, 2016. – Кн. 33. – 128 с.

References

1. Archive of the Center for Liberation Movement Studies, f. Onishkevich folder 72-2, f. 0000154.
2. Archive of the Center for Liberation Movement Studies, f. Onishkevich, folder 77, f. 0000043.
3. The Branch State Archive of Security Service of Ukraine, f. 65, file. C–9108, vol. 12, sh. 45–56. *Letter from "Bird" to "Nechay" from 14.07.1947*. http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/25238/
4. Borets Yu. (1986). *With the best.* London: Ukrainian publishers ltd. [In Ukrainian].
5. Borets Yu. (1971). *UPA in whirlpool of combat.* London: Ukrainian Youth Union Publishing House. [In Ukrainian].
6. Mirchuk P. & Davydenko V. (Eds.) (1957). *In the ranks of UPA. A collection of the memories of former soldiers of the Ukrainian insurgent army.* New York "Dnipro". [In Ukrainian].
7. Havryshko M. (2015). Gender Aspects of Sexual Morality in the OUN and the UPA in 1940–1950. *Ukrainian Liberation Movement*, 20, 200–213. [In Ukrainian].
8. Havryshko M. (2016). Men, Women and Violence in the OUN and UIA (UPA) in the 1940–1950's. *Ukrainian historical journal*. 4. 89–107. [In Ukrainian].
9. Galasa V. (2005). *Our life and struggle. Memoirs*. Lviv: MS Publishing House. [In Ukrainian].
10. Harasymiv I. (1999). *From youthful dreams into ranks of the UPA (Memoirs of an UPA Squadron Leader).* Vol. 29. Toronto-L'viv. Chronicle of the UPA Publishing. [In Ukrainian].
11. Gromenko M. (2000). *In the great raid*. Lviv: Atlas. [In Ukrainian].
12. Guk B. (1996). *Zakerzonnia. Memoirs of soldiers of the Ukrainian insurgent army.* Vol. 2. Warsaw: Tirsa. [In Ukrainian]
13. Guk B. (1997). *Zakerzonnia. Memoirs of soldiers of the Ukrainian insurgent army.* Vol. 3. Warsaw: Tirsa. [In Ukrainian]
14. Guk B. (1998). *Zakerzonnia. Memoirs of soldiers of the Ukrainian insurgent army.* Vol. 4. Warsaw: Tirsa. [In Ukrainian].
15. Dmytryk I. (1992). *Notes of a Ukrainian insurgent (In the forests of Lemko region).* Lviv: Chervona Kalyna. [In Ukrainian].
16. Dubnytskyi-Kilko S. (2004). *Ukraine was defended in a foreign land: memories of Zakerzonnia.* Ternopil: Jura. [In Ukrainian].
17. Il'nyts'kyi V. (2016). *The OUN Carpathian region in Ukrainian liberation movement (1945–1954).* Drohobych: Posvit. [In Ukrainian].
18. Yovyk I. (1995). *Undefeated army.* Kyiv: MP "Lesya".
19. Kyrychuk Yu. (2003). *Ukrainian national movement of 40-50 years of the XX century: ideology and practice.* Lviv. [In Ukrainian].
20. Kordan A. (2006). *One Bullet in the Clip. Memoirs of a Soldier of the Ukrainian Insurgent Army.* Toronto; Lviv, [In Ukrainian].
21. Kryvutskyi I.(1999). *Where silver-plated Sian float.* Kyiv: Brama. [In Ukrainian].
22. Lyko I. (2002). *At the edge of a dream and reality. Memoirs of revolutionary.* Vol. 37. Toronto-L'viv. Chronicle of the UPA Publishing. [In Ukrainian].

23. Potichnyj P. & Lyko I. (Eds.) (2001). *UPA Tactical Sector 26th "Lemko": Lemkivshchyna and Peremyshl regions: Documents and Materials*. Vol. 33. Toronto-L'viv. Chronicle of the UPA Publishing. [In Ukrainian].
24. Potichnyj P. & Lyko I. (Eds.) (2001). *Lemkivshchyna and Peremyshl regions: Political Reports: Documents.* Vol. 34. Toronto-L'viv. Chronicle of the UPA Publishing. [In Ukrainian].
25. Potichnyj P. (Ed.) (2003). *UPA Tactical Sector 28th "Danyliv": Kholm and Pidliashshia Regions: Documents and Materials.* Vol. 39. Toronto-L'viv. Chronicle of the UPA Publishing. [In Ukrainian].
26. Potichnyj P. (Ed.) (2004). *UPA Tactical Sector 27th "Bastion": Liubachiv, Tomashiv and Yaroslav Regions: Documents and Materials.* Vol. 40. Toronto-L'viv. Chronicle of the UPA Publishing. [In Ukrainian].
27. Potichnyj P. & V'iatrovych V. (Eds.) (2001). *Memoirs of the UPA Soldiers and Members of the Armed Underground in L'viv and Liubachiv Regions.* Litopys UPA. Library. Vol. 4. Toronto-L'viv. Chronicle of the UPA Publishing. [In Ukrainian].
28. Nata Lenko. (1999). *On the border land (memories from Zakerzonnya).* Kyiv: Publication of the magazine "Memory of Centuries". [In Ukrainian].
29. Nestor Y. (2015). Borsch in the Bandera style. Gastronomic culture of the "forest army". *Historical Truth.* https://www.istpravda.com.ua/articles/2015/02/2/147149/. [In Ukrainian].
30. Prokopov V. (2017). Leisure and holidays of participants of the movement of the OUN and UIA in Zakerzonnia 1943–1947. *Dnipropetrovsk University bulletin. History & archaeology series. 1.* 88–95. [In Ukrainian]. DOI: 10.15421/261710
31. Prokopov V. (2015). Material aspect of everyday life of members of the OUN and UPA movement in Zakerzonnia (1943–1947). *Humanitarian Journal. 3–4.* 127–138. [In Ukrainian].
32. Rusnachenko A. (2002). *The people are upset. National liberation movement in Ukraine and national resistance movements in Belarus, Lithuania, Latvia, Estonia in 1940-50's.* Kyiv: Pulsary Publishing House. [In Ukrainian].
33. Senyavskaya E. (1995). 1941–1945. *Front generation. Historical and psychological research*. Moscow: Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences. [In Russian].
34. Senyavskaya E. (2002). Military-historical anthropology as a new branch of historical science. *Military-historical anthropology. Yearbook*. 17–28. [In Russian].
35. Senyavskaya E. (2006). *Opponents of Russia in the wars of the twentieth century: Evolution of the "enemy image" in the minds of the army and society.* Moscow: Russian political encyclopedia. [In Russian].
36. Senyavskaya E. (1999). *Psychology of war in the twentieth century: the historical experience of Russia.* Moscow: Russian political encyclopedia. [In Russian].
37. Senyavskaya E. (1997). *Man in the War. Historical and psychological essays.* Moscow: Institute of Russian History RAS. [In Russian].
38. Stebelskyi S. (2000). Through the laughter of iron. Vol. 30. Toronto-L'viv. Chronicle of the UPA Publishing. [In Ukrainian].
39. Tsiapka D. (1975). *The forest aflame! Memoirs of UPA soldier.* London: Ukrainian publishers ltd. [In Ukrainian].
40. Sergiychuk V. (Ed.). (2004). *Ukrainian shift. 1939–1947*. Vol. 1: Zakerzonnia. Kyiv: Ukrainian issued union. [In Ukrainian].
41. Chorna V. (2016). *Memoirs of an UPA soldier from Lubachiv region.* Litopys UPA. Series "Events and People". Book 33. Toronto-L'viv. Chronicle of the UPA Publishing. [In Ukrainian].

Надійшла до редколегії 25.05.21

V. Prokopov, PhD in History, Senior Lecturer
Dnipro State Agrarian and Economic University, Dnipro, Ukraine

ALCOHOL IN THE OUN AND UPA COMMUNITY IN ZAKERZONNIA (1944–1947)

The article deals with the attitude towards alcohol among the members of the Organization of Ukrainian Nationalists and the Ukrainian Insurgent Army in Zakerzonnia region 1944–1947. The issue of everyday practices of alcohol consumption is investigated. The article is based on wide base on sources mostly personal origin, the memoirs and diaries of UIA's companies. A brief review of historiography and historical sources are represented also. The author starts with telling about few theoretical remarks about methods of military-historical anthropology. Historical anthropology is related to the existential problems of man, because it contains and takes into account the world of individual experiences and actions during the military actions.

The author stressed that alcohol consumption in the OUN and UIA community was under rather strict disciplinary supervision. Alcohol could be consumed in small doses with the permission of the commander in exceptional situations or on major holidays – at Christmas or Easter. Various holidays not always could be held with a little alcohol. However it is explored that the commanders of UIA, in many ways, ignored the rebels' alcohol consumption, if it did not exceed the permissible norms. It was explored that in the community of the Ukrainian liberation movement in Zakerzonnia there were cases of deviant behavior based on alcohol consumption. It was emphasized that at the institutional level, the OUN and the UIA in Zakerzonnia really struggled with drunkenness and severely punished them. Many options for punishment for alcohol are also scrutinized here, including the death penalty or beating with sticks.

The author concludes that in a military environment in the horrors of hostilities and the constant stress of guerrilla warfare that surrounded the combatants, alcohol could indeed be a compensatory and relaxing tool. It is observed that alcohol was consumed more often by soldiers of UPA units than by OUN members. This was due to the different number of insurgents and underground fighters and their different roles in the liberation movement.

Keywords: UIA, OUN, Zakerzonnia, everyday life, underground, rebels, insurgents, Poland, war-historical anthropology.

УДК 330.342.172
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2021.149.12

М. Проскуріна, д-р екон. наук, доц.
ORCID iD: https://orcid.org/0000-0002-7701-9784
Київський університет культури, Київ, Україна

ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ ПІСЛЯ ВІДНОВЛЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ НАПРИКІНЦІ XX СТ. В СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ДИСКУРСІ

Специфіка господарських відносин визначається соціокультурним середовищем. При дослідженні українських реалій, очевидними є протиріччя між створеною системою формальних економічних інститутів та механізмами їх функціонування. Це є опосередкованим підтвердженням суттєвих внутрішніх трансформацій, які виникли внаслідок адаптації до соціокультурного середовища України. Подібні трансформації формують національне господарське середовище, яке функціонує за власними законами. Цей факт можна трактувати або як недолік, або як специфічний елемент і потенційну конкурентну перевагу. В статті досліджено механізм економічного розвитку та основні віхи соціально-економічної трансформації України.

Ключові слова: соціокультурний сектор, цивілізаційна парадигма, системний підхід, економічний розвиток, трансформаційна економіка, цивілізація, економічна історія, економічна система.

Постановка проблеми. Економічні відносини в житті суспільства відіграють важливу роль, часто виступаючи визначальним фактором та основним орієнтиром для соціально-політичних рішень. Водночас, господарська система є частиною соціокультурного середовища, формуючись під його впливом і одночасно впливаючи на нього. Специфіка господарських відносин визначається інформаційно-культурним середовищем. А отже, одним із вирішальних факторів економічного розвитку України доби незалежності слід вважати неформальні інститути та культуру, роль яких зростає під

© Проскуріна М., 2021

впливом глобальних ринкових процесів та поширення інформаційних технологій.

Аналіз джерел і літератури. Історія господарства є однією з фундаментальних дисциплін підготовки економіста-аналітика. В цьому контексті питанню історії розвитку господарської системи України доби незалежності присвячено чимало ґрунтовних досліджень. Слід згадати роботи Тимочко Н.О., Фещенко В.М., Тимченко Ю.М., Степаненка С.В., Лавриненка В.М., Радіонової Л.А., Чуткого А. І., Колядича О.І. та ін. Окремої уваги в контексті зв'язку соціокультурного середовища та економіки заслуговують дослідження Єрохіна С.А., Кудласевич О.М., Небрат В.В., Супрун Н.А. та ін. Проте, виклики сучасності зумовлюють стійку увагу до проблематики взаємозв'язку культури і економіки, та необхідність його дослідження в історичному контексті з позицій цивілізаційного підходу з метою виявлення алгоритмів та механізмів, які максимально відповідатимуть національним інтересам країни та враховуватимуть її специфіку.

Завданням було обрано аналіз розвитку економічної системи незалежної України та виявлення механізму взаємодії соціокультурного середовища і національного господарства.

Виклад основного матеріалу. Зі здобуттям незалежності у 1991 р., в Україні розпочався довгий процес глибоких системних перетворень, які торкнулись практично всіх сторін суспільного життя. Докорінні зміни відбулись у системі господарювання, одначе розпочата структурна перебудова дала неочікувані та доволі суперечливі результати, які, з великою вірогідністю, були зумовлені особливостями соціокультурного середовища. Здобувши політичну та економічну незалежність, Україна перетворилась на самостійного повноправного суб'єкта світових процесів. Зі свого боку, набута суб'єктність обумовлює доцільність всебічного висвітлення розвитку економічної системи країни в соціокультурному дискурсі на основі досягнень історичної науки. Актуальність історичного дослідження організаційно-господарських процесів доби незалежності в першу чергу обумовлюється гострою потребою виявлення принципів та закономірностей їх перебігу.

При дослідження українських реалій набувають очевидності протиріччя між створеною системою формальних соціально-економічних інститутів та механізмами їх функціонування. Це є опосередкованим підтвердженням суттєвих внутрішніх трансформацій у запроваджених елементах ринкової економіки, які виникли в результаті адаптації до соціокультурного середовища України. Власне, подібні трансформації формують національне господарське середовище, яке функціонує за власними законами. Подібний факт можна трактувати двояко, залежно від причин та результатів подібних відхилень: як недолік або як специфічний елемент і потенційну конкурентну перевагу.

В сучасних умовах спиратися на об'єктивність ринкового механізму неможливо, оскільки посилення ролі плануючих організацій та держави в економічних процесах суспільства спрямовані на мінімізацію стихійності та невизначеності соціальних процесів. Здійснюються спроби підвищення детермінованості соціальних процесів. А прийняття того факту, що господарські рішення всіх рівнів приймаються окремими індивідами, яким притаманно переслідування особистих економічних інтересів, персональне сприйняття та інтерпретація інформації та умовна раціональність, змушує звернути увагу на фактори, які можуть впливати на їхній вибір. Отже, при нагоді стає міждисциплінарний підхід до аналізу економічних систем, який спирається на принцип системності та поєднується з цивілізаційною парадигмою. Передбачається врахування впливу на економіку не лише продуктивних сил, соціально-економічних та техніко-економічних відносин, а також політичної, культурної, соціальної, релігійної та інших сфер суспільного життя [4].

Для більш предметного визначення механізму взаємовпливу економіки та культури базовим поняттям стає "цивілізація". Поняття "цивілізація" має три основні визначення [2, с. 42]:

1. Досягнення людства, які забезпечують його прогрес. Цивілізаційні досягнення пов'язані з технологічним освоєнням природи та вдосконаленням механізму регулювання соціальних відносин;

2. Стійка соціокультурна спільність людей або країн, що зберігає своєрідність і унікальність на великих відрізках історичного часу. Культура відображає, передусім, релігійну складову;

3. Фіксує найбільш граничну загальну соціокультурну відмінність між типами цивілізаційного устрою, які історично склалися і кожний з яких реалізується в безлічі конкретних видів суспільства.

Український економіст-дослідник С. Єрохін запропонував п'ятирівневу модель структури цивілізації [2, с. 44]. Подамо запропоновану модель у вигляді піраміди (рис. 1).

Перший рівень – базовий – охоплює процеси та явища, пов'язані з людиною (окремим індивідуумом), родиною (первинним елементом суспільства) і населенням (упорядкованою сукупністю сімей). На цьому рівні формується система відносин із приводу потреб, інтересів та здібностей кожного з названих економічних суб'єктів.

Другий рівень – технологічний спосіб виробництва – це сукупність технологій, які використовуються в суспільстві; принципи та форми організації виробництва; засоби виробництва; природні продуктивні сили. Інакше кажучи – це технологічний уклад, якому притаманні певні загальні принципи функціонування технічних систем, енергоносії та відповідні цим формам організації виробництва. Кожні 5–10 років відбуваються кардинальні технологічні зрушення, які призводять до економічних коливань, що знайшло своє відображення у концепції середньострокових циклів.

Третій рівень – економічний лад суспільства. Основні елементи: форми власності, процес виробництва, обміну, розподілу та споживання, а також процес відтворення. Відповідно до марксистського підходу, визначає діалектику та логіку економічного процесу.

Четвертий рівень – соціально-політичний устрій, який зумовлюється технологічним базисом. Він виражає соціальний, національний, політичні, державно-правові відносини. Саме соціально-політичні явища та процеси зумовлюють цивілізаційні зрушення.

П'ятий рівень – суспільна свідомість (духовна сфера). Основні елементи – наука, культура, освіта, мораль, ідеологія, релігія. У перехідні періоди відбувається радикальне оновлення духовної сфери, формується нова ідеологія суспільного мислення. Ідеологія має повною мірою враховувати та відображати об'єктивні процеси й закономірності цивілізаційного розвитку, створюючи об'єктивні передумови для стабільного та тривалого розвитку конкретного соціуму. У моделі соціально-економічної системи, яка панує на певні території, в єдності взаємодіють всі зазначені рівні, і мають бути враховані при проваджені господарської діяльності.

Розвиток економічної системи в історичному контексті на меті має виявлення джерел національних особливостей організаційно-економічного механізму господарської системи, яка є нерівноважним, відкритим та динамічним, когерентним [1, с. 41] системним утворенням, що здатне до самоорганізації та саморозвитку. Вона характеризується множинністю цілей розвитку.

Центральним питанням дослідження генезису та розвитку соціально-економічної системи є виявлення історичних форм взаємодії економічних суб'єктів, притаманних кожному його етапу. Взаємодія зумовлює взаємовплив економічних суб'єктів, у результаті якої змінюються самі суб'єкти та механізм їх функціонування (рис. 2).

Виникають нові форми реалізації зв'язків, що означає зміни в процесі функціонування економічної системи. Важливою характеристикою динамічної системи, що розвивається, є набуття елементами емерджентних властивостей – породжених не відокремленими складовими суспільства, а системою як цілим. До особливих форм реалізації суспільних зв'язків відносять суспільну свідомість, духовно-культурні цінності, мову, звичаї, менталітет, релігію, цілі, морально-етичні норми тощо. Вони є надбанням багатьох поколінь людей та узагальнюють їхній історичний досвід. Саме ці категорії об'єднують людей у просторі та часі. Зовнішньою ознакою зазначених змін є поява нових форм господарювання, які зумовлені чинними факторами економічного розвитку та відображають історичні передумови еволюції господарської системи.

Форми господарювання – це форми господарської діяльності економічних суб'єктів, характерні для певного історичного етапу розвитку суспільства окремої цивілізації. Вони формуються під впливом внутрішніх для системи (економічних) та зовнішніх або цивілізаційних (соціальних, політичних, культурних) чинників. Зумовлюються притаманними для даного етапу розвитку рівнем суспільного поділу праці, розвитку техніки та технологій, галузевою структурою виробництва, переліком та обсягами товарів та послуг, що виробляються, формами власності, суспільним статусом індивідів, системою економічних інститутів та механізмом державного регулювання. Ці фактори визначають перелік можливих соціальних ролей або статусів індивіда.

Визначальними факторами впливу на динаміку розвитку господарської системи є:

1. історичні особливості поділу праці відповідно до престижу певних видів робіт та фізичних можливостей людини;
2. ресурсний базис та форми власності на основні ресурси як основні джерела багатства;
3. соціальна структура суспільства – перелік активних соціально-економічних суб'єктів, які приймають рішення;
4. форми та механізм обміну, через які реалізуються мотиви та інтереси господарюючих суб'єктів;
5. інституційне середовище, яке охоплює, насамперед, органи державного управління та інші існуючі в даному соціумі структури;
6. соціокультурне середовище, яке охоплює культуру, освіту, релігію;
7. потенціал господарської системи до задоволення існуючих та потенційних потреб населення через існуючу інфраструктуру, а також її здатність до змін.

При дослідженні розвитку господарських систем важливим елементом є вибір критеріїв визначення етапів еволюції. С. Степаненко зазначає, що "рівень суспільного розвитку індивідів, характер їх залежності в господарській сфері, безпосередньо проявляється в формах власності на ресурси, що використовуються при створенні матеріальних благ і послуг, та організації влади як способу впливу з боку суспільства" [5, с. 161]. Вирішальну роль при визначенні типу економічної системи та форми господарювання відіграє система "влада-власність" – власність на основні виробничі ресурси та способи здійснення державної влади, або управління процесом володіння, розпорядження та використання об'єктів власності. Вона відображає розвиток суспільної залежності індивіда, яка формується під впливом духовних цінностей, норм, правил. Інакше кажучи, під впливом культури.

Розгляд суспільства з позицій цілісності зумовлює необхідність враховувати у дослідженні фактори, які інтегрують індивідуальне та колективне – систему духовно-культурних цінностей, притаманних суспільству окремих цивілізацій на певному етапі розвитку. Духовно-культурні цінності – це акумульований досвід багатьох поколінь, у якому відображено особливості умов життя та господарювання, способи та принципи прийняття оптимальних рішень за певних умов, моделі поведінки та ідеальні орієнтири. Це система соціальних норм, духовних та естетичних практик, які визначають суспільну залежність вільної особистості. Суспільна залежність є головним системоутворюючим фактором будь-якої спільноти. Культура в цій системі виступає у двох іпостасях: середовища, фактору безпосереднього впливу, та результату взаємодії індивідів. Природа суспільства та його сутність визначається системою суспільних відносин, а культура визначає його якісні та кількісні характеристики.

Процес суспільного розвитку тісно пов'язаний з культурологічними факторами, що не заперечує, а, навпаки, доповнює економічні концепції, оскільки економіка, насамперед – це наука про суспільні відносини.

Історичний розвиток та регіональна культура мають надзвичайний вплив на економіку країни та, певною мірою, визначають траєкторію економічного розвитку [7]. Культура має важливе значення для представлення еволюції та успадкування традицій суспільства від минулого до сучасності. Культурні елементи забезпечують дослідникам можливість аналізу першопричин формування цінності, системи відносин та поведінки, які впливають на економічний розвиток країн. Культура – це відображення політики та економіки в будь-якому суспільстві. Вона може сприйматися як специфічний вид продуктивної сили. Як стверджують деякі вчені, політика, економіка та культура є трьома механізмами будь-якого суспільства, і лише їх гармонійний рух забезпечує швидкий розвиток суспільства [10].

Вивчення взаємодії культури з економічним розвитком не є новацією. Проте, економісти часто не помічають ролі культури в економічному розвитку країн. Саме культура породжує такі активи як навички, продукти, вираження та розуміння, які сприяють соціальному та економічному добробуту громади. І культура, і цінності формують економічний розвиток. На думку Сена, цінності, що панують у суспільстві, впливають на потужності економічного розвитку [9]. Отже, культура визначається як соціально сформована поведінка, закономірності, норми, вірування та цінності даної спільноти [6]. Це сукупність спільних і стійких смислів, цінностей та вірувань, які характеризують національні, етнічні та інші групи та орієнтують їхню поведінку [6]. На думку С. Хантінгтона, культура – це цінності, погляди, вірування та основні припущення, які поширюється серед

народів у суспільстві [8]. Культура динамічна, інтерактивна та синергетична, і вона сполучається з усіма елементами суспільства, особливо з економічним розвитком та середовищем підприємців.

Аналізуючи розвиток економічних систем суспільства на засадах цивілізаційної парадигми, основна роль відводиться системі господарювання, в межах якої відбувається об'єднання індивідів у процесі провадження господарської діяльності, та, власне, регламентуються основні її види. Політична, соціальна та духовно-культурна сфери виступають як фактори зовнішнього впливу, які впливають на структуру та механізм функціонування господарських систем. За умови системного аналізу не передбачається надання пріоритетів певним сферам суспільного життя.

Громадяни незалежної України є свідками унікальних процесів перебудови організаційно-економічного механізму з адміністративно-командних та планових принципів на традиції вільного ринку. По суті, відбулось зародження та становлення ринкової економічної системи в середовищі протилежної соціокультурної системи, що відповідним чином і позначилось на функціонуванні організаційно-економічного механізму. В 1991 р. новоутворена українська держава зіткнулась із проблемою самовизначення, що передбачало конкретизацію системи національних цінностей та орієнтирів, які мали бути покладені в основу національних інтересів, ідеології та стати підґрунтям для формування громадянського суспільства. Також необхідно було ідентифікувати структуру соціально-економічної системи та побудувати новий організаційно-економічний механізм господарювання з урахуванням специфіки існуючої господарської системи та світових тенденцій. Слід зауважити, що Україна вже мала успішний досвід індустріального розвитку і потужний інтелектуальний ресурс, що є необхідною передумовою становлення інформаційного суспільства.

Досліджуючи розвиток національної економічної системи, можна виділити чотири основні етапи:

1. серпень 1991–1999 рр. – період системної кризи та трансформаційної рецесії, що завершується досягненням економічної стабілізації в країні. Реалізація економічної політики відбувалася на основі неоліберальної концепції та теорії монетаризму;

2. 2000–2008 рр. – період макроекономічної стабілізації та відновлюваного економічного зростання, змістом якого є формування базових інститутів власне ринкового типу господарювання з адекватними їм механізмами та інструментами; утвердилася інституціональна концепція економічного розвитку;

3. 2008 р. – 2013: економічний розвиток в умовах світової кризи та новітньої рецесії [3, с. 756].

4. 2014 – сучасність – функціонування в умовах військового конфлікту та втрати контролю над певними територіями; розвиток в умовах світової рецесії, викликаної пандемією.

На першому етапі економічна політика здійснювалась на основі ухвалених Верховною Радою програмних документів: "Основні напрями економічної політики в умовах незалежності" (жовтень 1991 р.) і "Основи національної економічної політики України" (березень 1992 р.). Будо визначено наступні стратегічні завдання: утвердження економіки України як суверенної держави та перехід до ринкових механізмів. За основу було прийнято неоліберальну модель макроекономічної політики, базові принципи якої стали відомі як "Вашингтонський консенсус".

Політика була спрямована на досягнення макроекономічної стабілізації, лібералізації та формування відкритої економіки. Ключовими елементами були: дерегуляція економіки, прискорена приватизація, залучення іноземних інвестицій та вільне переміщення капіталів. Реформи мали бути здійснені в короткі терміни (два роки), за що і отримали назву "шокової терапії". Передбачались: роздержавлення через приватизацію, структурна перебудова господарства, конверсія військової промисловості, перехід до взаєморозрахунків із країнами Співдружності незалежних держав (СНД) за ринковими цінами, переорієнтація на ринки країн Заходу, лібералізація ринкової торгівлі та свобода ринкових цін, за винятком деяких товарів. Розроблена та започаткована програма реформ забезпечила Україні вступ до МВФ (1992 р.).

Період 1991–1994 рр. позначився в економіці України глибокою системною кризою. ВВП та промислове виробництво скоротились практично на 40% , виробництво с/г продукції – на 30%. Втрачався індустріальний потенціал. Прискорених темпів набрала руйнація науково-технічного потенціалу країни. Розпочався масовий виїзд громадян, що згодом отримало назву "відтоку мізків". Конверсія та реструктуризація галузей не дали очікуваних результатів. Монетаризм та шокова терапія в Україні не спрацювати. Державний апарат та соціокультурне середовище виявились не готовими та не потребували подібних кардинальних змін. Сьогодні можна сказати, що певні дії призвели до регресу національної господарської системи, оскільки відбулось масштабне поглиблення структурних диспропорцій у промисловості. Виявилось, що політичні реформи мають спиратись на потужний організаційно-економічний механізм і розвиватись в єдності.

Період 1994–1999 рр. був позначений як період протидії системній криз. 1994 року Президент України Л. Д. Кучма представив програму: "Шлях радикальних економічних реформ", яку в 1997 р. було доповнено програмою антикризових дій та низкою ініціатив від Президента та його команди щодо соціально-економічної стабілізації та стимулювання виробництва (1997–1998 рр.).

Перші ознаки стабілізації спостерігались в 1999 р. – було розроблено Програму стратегічного розвитку "Україна-2010", основою якої стали індекси людського цивілізаційного розвитку: добробут, здоров'я, освіта, всебічний розвиток особистості. Визначено три етапи соціально-економічного розвитку: перший (1999–2000 рр.) – досягнення стабілізації економіки та перехід до економічного зростання, другий (2000–2005 рр.) – структурні зміни в економіці, підвищення її ефективності, темпів приросту ВВП до 7% на рік, третій (2006–2010 рр.) – продовження структурної перебудови економіки та забезпечення високих (до 8%) темпів зростання.

Серед досягнень першого етапу: запровадження національної валюти, сформована нормативно-правова база та інститути ринкової економіки, запущено механізм вільного ціноутворення та започатковано інститут приватної власності.

Другий період характеризувався як стратегія наздоганяючого розвитку. Намітився позитивний тренд в основних макроекономічних показниках. Темпи економічного розвитку були вищими, ніж у деяких країнах Європейського Союзу, проте тіньова економіка набула загрозливих масштабів. За різними підрахунками, вона становила від 15% до 60 % ВВП країни. Державна політика реалізовувалась у трьох напрямах: соціальному,

економічному та в напрямі реформ. Економічна стратегія реформування була представлена в 2000 р. у Посланні Президента Л. Д. Кучми "Україна: поступ у XXI століття. Стратегія економічного та соціального розвитку на 2000–2004 рр.", яка була покладена в основу урядової програми "Реформи заради добробуту". Основний акцент робився на АПК та посилення його експортного потенціалу, реформування паливно-енергетичного комплексу, розбудову соціальної сфери. Крайній лібералізм змінився на поміркованe державництво, оскілки механізм вільного ринку поглибив економічні розриви та соціальні протиріччя. У 2005 р. Україну було визнано країною з ринковою економікою. Період стабілізації завершився світовою економічною кризою 2008 р.

Третій етап розвитку економічної системи незалежної України був позначений процесами подолання наслідків світової економічної кризи та рецесії. Водночас, загострилася проблема переходу до нової ефективної моделі економічного розвитку, що було посилено моделлю наздоганяючого розвитку та процесами конвергенції. Перед Україною гостро постало питання вибору подальшого вектора розвитку та підтвердження його чіткими діями. Не справдились песимістичні прогнози щодо посткризових темпів економічного зростання країни в 2010–2011 р. Це було зумовлено наступними факторами: активною експортноорієнтовною політикою уряду та недостатньо глибокою економічною інтеграцією в світові процеси національної економіки. Загострення потреби в новій моделі господарювання також посилилась інертністю державного апарату, великим тягарем корупційних схем та політичною невизначеністю за відсутності динамічного зв'язку "держава – громадяни". Все це в результаті призвело до трагічних подій 2014 р. Третій етап – розвиток в умовах рецесії – завершився Революцією Гідності 2014 р.

Четвертий етап розгортається за наступних умов: військове протистояння з Росією (анексія Криму, непідконтрольні територій); девальвація гривні, скорочення експорту; розвиток в умовах світової рецесії, викликаної пандемією; світова технологічна та інституційна революції. Соціокультурні проблеми, яким не приділялась належна увага впродовж двох десятиліть, призвели до загострення протиріч в середині країни. Серед передумов означених подій можна назвати наступні: відсутність національної ідеології, спільної для всіх регіонів; відсутність національної культурної політики, яка б формувала основу соціально-економічної системи; несформований інститут приватної власності та механізм його функціонування, що є основою ринкової економіки; відсутність системної соціально-економічної державної політики, побудованої на національних інтересах України.

Висновки. Дослідивши етапи та фактори розвитку економічної системи України в соціокультурному дискурсі, очевидним стає той факт, що, здобувши політичну незалежність, країна ще не отримала ані економічної, ані культурної незалежності. Проте кроки по створенню власного інформаційно-культурного простору вже зроблені.

Очевидною є потреба у створенні механізмів забезпечення економічної стійкості та самостійності в контексті потужних глобалізаційних процесів та геополітичних викликів. Тимчасова втрата низки промислових регіонів завдала суттєвого удару не лише по економічній системі країни, але і по соціокультурному сектору. Вирішення цих проблем лежить у площині міждисциплінарного підходу та цивілізаційних вимірів. Господарська система будується не на абстрактних принципах ринкової взаємодії, а на економічних інтересах господарюючих суб'єктів, які приймають персонально рішення, керуючись доступною інформацією, інтерпретовану у відповідності до власної системи знань, морально-етичних норм та принципів поведінки. Те, як функціонує сьогодні економічна система України, є результатом функціонування інформаційно-культурного простору та адаптації економічних інститутів під нього.

Рис. 1. Системна модель цивілізації

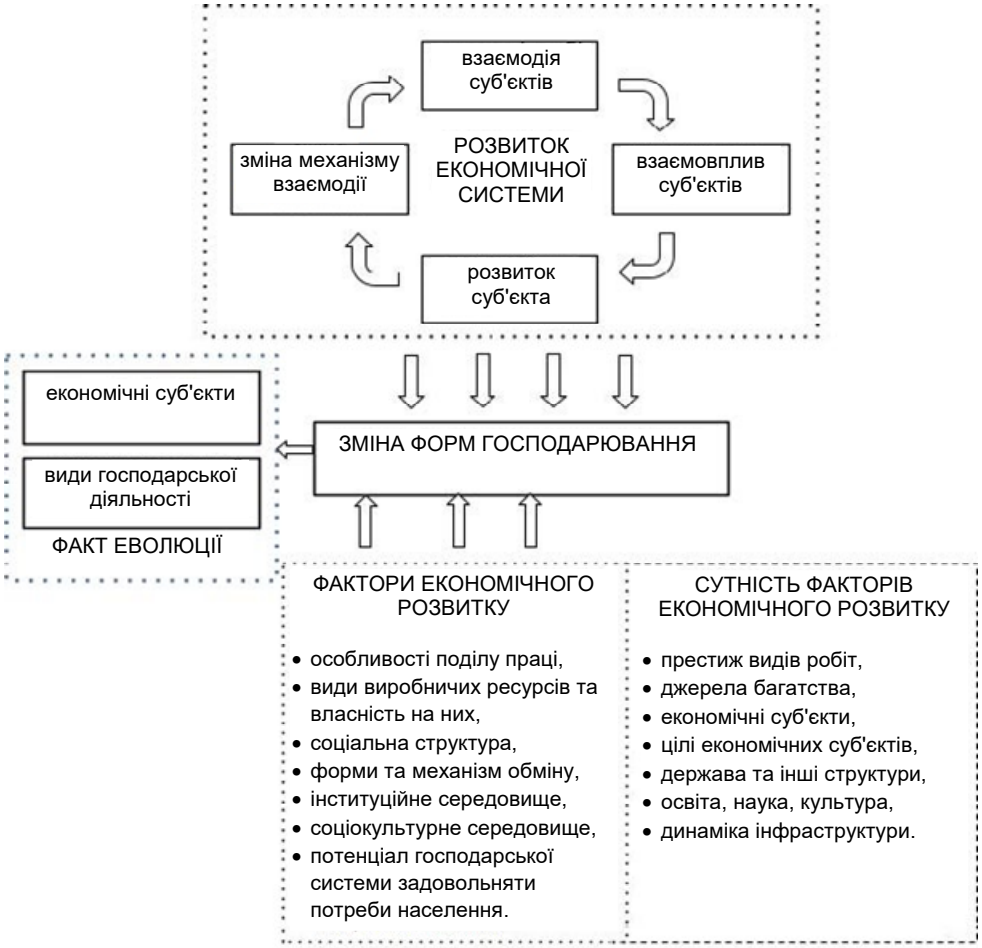

Рис. 2. Елементи розвитку економічної системи

Список використаних джерел

1. Базилевич В. Д. Економічна теорія: Політекономія: Підручник / за ред. В. Д. Базилевича. – Київ: Знання-Прес, 2008. – 719 с.
2. Єрохін С. А. Структурна трансформація національної економіки (теоретико-методологічний аспект) / С. А. Єрохін. – Київ: Світ Знань, 2002 р. – 528 с.
3. Історія економіки та економічної думки: підруч. / за ред. В. В. Козюка, Л. А. Родіонової. – Тернопіль: ТНЕУ, 2015 – 792 с.
4. Проскуріна М. О. Організаційно-економічний механізм культурної індустрії України: Монографія / М. О. Проскуріна. – Київ: Національна академія управління, 2018. – 222 с.
5. Степаненко С. В. Інституціональний аналіз економічних систем (проблеми методології): Монографія / С. В. Степаненко. – Київ: КНЕУ, 2008. – 213 с.
6. Bianchini, F. & Parkinson, M. Cultural Policy and Urban Regeneration / F. Bianchini, M. Parkinson. – Manchester: Manchester University Press, 1994. – 220 p.
7. Chartrand H. H. Towards an American arts industry [Online] / H. H. Chartrand // Public Life of the Arts in America / J. Cherbo, M. Wyszomirski (eds). New Brunswick, NJ: Rutgers University Press. – Retrieved from: https://bit.ly/3iN9QEN
8. Cote, D. The Kilroys release list of 32 plays by women that you should see now [Online] / D. Cote // TimeOut. – 2016. – Retrieved from: https://bit.ly/3DqJ1y4
9. Gouldner, A. W. The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class: A Frame of Reference, Theses, Conjectures, Arguments, and an Historical Perspective on the Role of Intellectuals and Intelligentsia in the International Class Contest of the Modem Era / A. W. Gouldner. – New York: Seabury Press, 1979. – 121 p.
10. Liemt, Gijsbert van. Employment relationships in arts and culture (Working Paper No. 301) / Gijsbert van Liemt. – Geneva: International Labour Organization, 2014. – 55 p.

References

1. Bazylevych, V. (2008). *Theory of Economy: Political Economy*. Kyiv: Knowledge-Press. [*in Ukrainian*]
2. Yerokhin, S. (2002). *Structural Transformation of the National Economy (Theoretical and Methodological Aspects).* Kyiv: World of Knowledge. [*in Ukrainian*]
3. Koziuk, V. & Rodionova, L. (eds.). (2015). *History of Economy and Economical Thought*. Ternopil: National Economy University of Ternopil. [*in Ukrainian*]
4. Proskurina, M. (2018). *Organizational and Economic Mechanism of the Cultural Industry of Ukraine. A Monograph*. Kyiv: National Academy of Management. [*in Ukrainian*].
5. Stepanenko, S. (2008). *Institutional Analysis of Economic Systems: Problems of Methodology. A Monograph.* Kyiv: kyiv National Economic University. [*in Ukrainian*].
6. Bianchini, F. & Parkinson, M. (1994). *Cultural Policy and Urban Regeneration*. Manchester: Manchester University Press.
7. Chartrand H. H. (2000). Towards an American arts industry. In J. Cherbo, M. Wyszomirski (eds), *Public Life of the Arts in America*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press. https://bit.ly/3iN9QEN
8. Cote, D. (2016). The Kilroys release list of 32 plays by women that you should see now. *TimeOut*. https://bit.ly/3DqJ1y4
9. Gouldner, A. W. (1979). *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class: A Frame of Reference, Theses, Conjectures, Arguments, and an Historical Perspective on the Role of Intellectuals and Intelligentsia in the International Class Contest of the Modem Era*. New York: Seabury Press.
10. Liemt, Gijsbert van. (2014). *Employment relationships in arts and culture (Working Paper No. 301)*. Geneva: International Labour Organization.

Надійшла до редколегії 30.04.21

M. Proskurina, Doctor of Economics, Associate Professor
Kyiv University of Culture, Kyiv, Ukraine

ECONOMIC DEVELOPMENT OF UKRAINE AFTER THE RESTORATION OF POLITICAL INDEPENDENCE AT THE END OF THE 20th CENTURY IN SOCIO-CULTURAL DISCOURSE

The article is devoted to identifying the relationship between economic development and the socio-cultural environment of the country, with a transformational economy. The main stages of the formation of the economy of independent Ukraine are analyzed. The article examines the mechanism of economic development and the main milestones of socio-economic transformation of Ukraine. With the acquisition of independence

in 1991, Ukraine began a long process of profound systemic changes that affected virtually all aspects of public life. Radical changes have taken place in the economic system, but the initiated structural adjustment has yielded unexpected and rather contradictory results, which were most likely due to the peculiarities of the socio-cultural environment. Having gained political and economic independence, Ukraine has become an independent full-fledged subject of world processes. In turn, the acquired subjectivity determines the expediency of comprehensive coverage of the development of the economic system of the country in the socio-cultural discourse based on the achievements of historical science. The relevance of the historical study of organizational and economic processes of the era of independence is primarily due to the urgent need to identify the principles and patterns of their course. In the study of Ukrainian realities, the contradictions between the established system of formal socio-economic institutions and the mechanisms of their functioning are obvious. This is an indirect confirmation of significant internal transformations in the introduced elements of the market economy, which arose as a result of adaptation to the socio-cultural environment of Ukraine. In fact, such transformations form a national economic environment that operates according to its own laws. This fact can be interpreted in two ways depending on the causes and results of such deviations: as a disadvantage or as a specific element and a potential competitive advantage.

Ключові слова: socio-cultural sector, civilization paradigm, system approach, economic development, transformational economy, civilization, economic history, economic system.

УДК: 94(364):811.124(0.072)
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2021.149.13

М. Тимошенко, PhD, доц.
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6093-9904
Український католицький університет, Львів, Україна

КЕЛЬТСЬКА ЄВРОПА У КОМЕНТАРІ ФЛАМАНДСЬКОГО КАРТОГРАФА XVI СТОЛІТТЯ АБРАГАМА ОРТЕЛІЯ

Здійснено аналіз латиномовного коментаря до мапи Давньої Кельтики 1595 року, створеної фламандським картографом Абрагамом Ортелієм у його історичному атласі "Парергон". На сьогодні тексти до давніх мап на звороті є недостатньо вивченими. У ході дослідження розглянуто основні частини джерела, у яких засвідчено високу ерудицію автора та використання ним різних площин у викладенні матеріалу в науковій частині: географічної, історичної, лінгвістичної та біблійної. Також звернено особливу увагу на те, як гуманіст кінця XVI ст. показав власну візію спільного історичного минулого Європи на основі ідеї панкельтизму. Також виявлено, що, окрім античних та середньовічних джерел, Ортелій використав ідеї своїх земляків, на чиїх аргументах активно опирався і будував кельтський міф як на мапі, так і в коментарі до неї.

Ключові слова: кельтський міф, історична картографія, Абрагам Ортелій, "Парергон", кельтська Європа, фламандські картографи, епоха гуманізму.

Постановка проблеми. Активному розвитку європейських гуманістичних ідей сприяло не лише книгодрукування, великі географічні та науково-технічні відкриття, але й переклад на латину в 1406 р. "Географії" античного автора Клавдія Птолемея. Поява цього джерела, яка містила 27 непогано збережених константинопольських карт із зображеннями частин Європи та Азії, поклала початок "змаганням" багатьох європейських картографів у спробі видати найточнішу версію цих мап. Наступне століття було вибуховим не лише у розвитку птолемеївської картографії: з'являлися мапи Європи та світу з новими землями та континентами, Герард Меркатор винайшов новий тип картографічної проєкції – "меркаторівської" та власний глобус, а інший відомий фламандець, Абрагам Ортелій у 1570 р. став творцем географічного атласу нового зразка – "Theatrum Orbis Terrarum", "Театр кола земного". Ортелія вважають також першим, хто започаткував створення й видання історичних мап, які виходили в додатку атласу (а іноді й самостійно) під назвою "Parergon" з 1579 до 1624 рр. (тобто ще довгий час після смерті картографа в 1598 р.) [9, с. 1318-1319]. Серед 39 історичних мап (32 з яких видано ще за життя Ортелія) лише 5 присвячено тематиці geographia sacra, решта – це, переважно, зображення певних європейських та азійських частин давньої Римської імперії з латиномовними коментарями до кожної in verso. Важливо зазначити, що Ортелій, не маючи університетської освіти, володів багатьма європейськими та класичними мовами, був знаним колекціонером старожитностей, опанував мистецтво картографування, уперше створив у "Театрі" каталог використаних ним картографічних джерел [11, с. 33-37], а в кінці атласу розмістив номенклатуру всіх топонімів із птолемеївських карт [11, с. 687-714]. Багата спадщина фламандця, у т. ч. його "Альбом друзів" – "Album amicorum" 1594 р., неодноразово засвідчували високу ерудицію, науковий підхід і відкриття Ортелія [12]. Карти цього гуманіста та енциклопедиста можуть свідчити про нього також, як про європейського візіонера, на що не часто звертають увагу дослідники. До початку XVII ст. докладніше вивчались інтелектуальні ідеї таких гуманістів як: Макіавеллі, Еразма, Аріосто, Джамбуларі, Ронсара, Монтеня, Шекспіра тощо [5, с. 24].

Аналіз джерел і літератури. Цінним джерелом для історії Європи є мапа з коментарем у "Парергоні" Ортелія "Europam, sive Celticam veterem" – "Карта Європи, або Давньої Кельтики", яка вперше вийшла у 1595 році в Антверпені (рис. 1). У статті використано видання карти і коментаря з атласу 1603 р. за редакцією Йоганна Баптісти Врінтіуса [11].

В історії європейського континенту у різний час побутували свої міфологеми та уявлення про Європу: класична – Європа як спадкоємиця давньогрецької цивілізації, християнська – Європа як земля християнської цивілізації, просвітницька – Європа як колиска Просвітництва [3, с. 4]. Історія про Європу, як про колиску цивілізацій, також про ідею Європи писалась багатьма дослідниками, найвідомішими є праця Н. Дейвіса [1] і колективна монографія за редакцією Е. Пегдона [13]; детально вивчались також зображення європейського континенту на географічних картах [15] тощо.

Очевидно, що міфологем на тему створення і походження Європи було набагато більше, серед них окремо слід виділити кельтську міфологему. Цій темі присвячено ґрунтовні дослідження в контексті археології, історії, культури та європейського націєтворення загалом щодо ареалів проживання кельтських племен на території Європи: наприклад, Малкольма Чепмена [6] та Арнульфа Краузе [8]. Кельтське походження європейського континенту розглядає також голландський дослідник Тун ван Хал у контексті джерела "Germania antiqua", написаного німецьким географом Філіпом

© Тимошенко М., 2021

Клювером у 1616 році [14]. У своїй статті науковець стверджує, що безпосередній вплив на Клювера мала згадана мапа Ортелія, однак зосереджує увагу все ж на побутуванні цієї ідеї серед ерудитів XVII ст. [14]. Ідеї фламандського картографа про історичне бачення Європи Тун ван Хал згадує побіжно – тож вони потребують детальнішого розгляду.

Постановка завдання. *Основною метою* статті є розкриття ідеї кельтської Європи Абрагама Ортелія через аналіз укладеного ним латиномовного коментаря до мапи 1595 року. Розвідка має відповісти на питання: як подано цю ідею картографом XVI ст.; яку джерельну базу використав фламандець; чи був присутній вплив інших гуманістів на укладення першої історичної мапи й тексту до неї на цю тему.

Виклад основного матеріалу. Коментар Ортелія до мапи кельтської Європи, як і до інших мап [2, с. 295], має чітку структуру й логіку викладу із залученням великого спектра джерел, передовсім античних. Недарма вважають, що латиномовні версії Атласу картографа мали наукове призначення [4, с. 207]. Автор починає виклад з того, як давні та середньовічні автори ділили світ на декілька частин: одні (Саллюстій, Філострат, Ісократ у "Панегірику", Варрон у трактаті "Про сільське господарство", Лукан у "Фарсалії, або Про громадянську війну", Орозій в "Історії", святий Павло і святий Августин) поділяли його на дві частини – Європу та Азію, приєднуючи водночас Африку до Європи; інші вважали Африку третім континентом – без вказівки фламандця на джерела [11, с. 557].

Далі Ортелій також за різними авторами описує географічні кордони континенту і вважає, що місце поділу між Європою та Азією є доволі спірним питанням. Однак, якщо б його запитали, де проходить цей кордон, то він відповів би: "*по ріці Танаїс* (сьогодні ріка Дон – М.Т.), *вузьким перешийком між нею та рікою Ра* (сьогодні ріка Волга – М.Т.) *і потім від її витоку, що повертає на Схід, до ріки Об, і аж тоді до самого її гирла*"[3][11, с. 557].

Після традиції подавати у коментарі перелік епітетів, якими давні автори описували коментовану Ортелієм територію [2, с. 290-291], картограф переходить до характеристики населення Європи й клімату континенту. Згадує також цінний європейський камінь бурштин й подає дискусію, яка засвідчена у джерелах, щодо місць його покладу. Сам же автор зазначає, що бурштин, будучи невідомим багатьом давнім авторам, був знайдений "*біля перешийка чи півострова Гестар у затоці Кліліпен* (тобто Ризькій затоці – М. Т) *у морі, де є вигідний рибний промисел*" [11, с. 557]. Ортелій завершує географічну частину коментаря згадкою про найважливіші європейські річки (Рейн та Істр), ліси (Арденна і Гірцинія) та міста (Рим і Константинополь).

Розглядаючи питання про давнє походження назви Європа, автор подає три версії: грецьку, а саме Геродотову з його "Мельпомени" про викрадення однойменної дівчини з Тірії, яку Ортелій підкріплює свідченнями з "Хроніки" Євсевія Кесарійського; другу він бере за римським істориком І ст. н. е. Помпеєм Трогом – про те, що Європа отримала свою назву від імені царя Е(Є)вропа, підсилюючи цю версію ще авторами: Павсанієм, знову Євсевієм та схоліастом з XII ст. Євстафієм у його коментарі до "Александри" Лікофрона. Про третю версію картограф пише так: "*Доволі точно, на мою думку, написав Птолемей у своїй другій книзі "Четверокнижжя", що Європа була названа від загальної назви Кельтіка, від імені племені, що колись там проживало. Бо практично немає такого регіону в Європі, де б раніше не проживали кельти*" *[*11, с. 557]. Цією цитатою фламандець починає виклад античних свідчень про розселення кельтів на європейському континенті.

Описуючи ареали проживання кельтів на території Європи, картограф опирається на Геродота, який вважав, що ті на Заході населяли Іспанію й Гераклові стовпи (тепер протока Гібралтар – М.Т.); Страбон, пише Ортелій, розмістив кельтів, яких він називав пресарматами, на узбережжі ріки Бетіс (тепер р. Гвадалквівір), а також в Іспанії у провінції Бетіка, окрім того, на узбережжі р. Борисфен (тепер р. Дніпро), на Іонійському узбережжі й у Мезії – на території Малої Азії. За свідченням того ж Страбона, кельти були змішані з іллірійськими і тракійськими племенами. Пліній Старший (24–79 рр.), говорячи про кельтів, згадував такі місця, як провінція Лука у Тараконенській провінції та Кельтське місто в Іспанській провінції. Римський історик Діон Кассій (бл. 155 – бл. 230 рр. н.е.), а згодом Йоанн Ксіфілін (трапезундський монах 2-ої пол. XI ст. – М.Т.) ототожнювали племена кантабрів та астурів, які проживали на півночі Іберійського півострова, з кельтськими племенами. Ортелій, продовжуючи ідею, пише, що багато авторів також згадували так званих кельтиберів, які проживали на території Іспанії, Так, у Галлії проживали ще й кельтогалати, які потім населяли Британію, а історик Діон ще й засвідчує, що кельти зайняли обидва боки Рейну. Багато істориків погоджувались з твердженням, зауважує фламандець, що германці та галли узагальнено були названі кельтами [11, с. 557].

Граматик Антонін Ліберал (II–III ст. н.е.) писав про кельтів і кельтський мис та про регіон Епір, який вони населяли. Поет Сілій Італік (бл. 21–101 рр.) зазначав, що ці племена проживали на річці Ерідан (ріка у Греції – М.Т.). За Стефаном Візантійським (VI ст. н. е.), кельти жили біля гори Гем (регіон Тракії – М.Т); в Арріана (86 – бл. 160 рр.) – біля гирла Дунаю; за Аппіаном (бл. 95–170 рр.) – вони населяли Галлію Цизальпійську та Італію. Аристотель у книзі "Про світ" поєднав кельтів зі скіфами; на цій же території розташовували кельтів Страбон і Пліній. Тим часом Плутарх (бл. 46–127 рр.) у "Життєписі Камілла" вказав, що кельтська Європа починалася від Зовнішнього моря (тобто Атлантичного океану) і простягалася далеко на Північ, а звідти сягала берегів Меотиди (тобто Азовського моря – М.Т.). Ортелій ретельно аналізує свідчення давніх: "*Але знову від згаданого Страбона я довідався, що всі народи, які проживали на Півночі, називалися у його час* (тобто у І ст. до н. е. – М.Т.) *кельтами, і що також їхня давня мова, названа кельтською чи германською (яка дещо відрізняється діалектом від тих, що є в ужитку на сусідніх із цими місцями островах, як Ісландія, Гренландія, Фрісландія* (антична назва ряду територій на узбережжі Північного моря, теперішніх Нідерландів – М.Т.) *та інших у цьому Германському океані:* тепер Північному морі – М.Т.)" [11, с. 557].

Очевидно, що такі уявлення античних авторів простежуються в топонімах, які вони давали тим чи іншим європейським географічним об'єктам, що також помічає й Ортелій і риторично запитує: "*Що ж інше, запитую, можна стверджувати, ніж те, що кельти володіли усією Європою?*" [11, с. 557]. Так, Помпоній Мела (15–60 рр. н. е.) називав Касситеріди Кельтськими островами (Ортелій вважав, що це були Британські острови – М.Т.), Аполлоній Схоліаст (бл. 260–170 рр. до н.е.)

[3] Тут і далі переклад цитат з латини Марти Тимошенко.

окреслював Адріатичне море, як Кельтське. Лікофрон, зазначає фламандець, згадав про болото кельтів, яке було неподалік ріки Істр (тобто р. Дунай – М.Т.) [11, с. 557].

Однак украй важливим та актуальним питанням для Ортелія залишається етимологія назви Європа. Він надалі дотримується ідеї про кельтський варіант назви та категорично не погоджується з античними авторами про грецьке походження цього регіону: "*Ніхто не переконає мене, що Європа отримала свою назву від Греції чи грецької мови, слід зважати на те, що її населяли спершу кімври*" [11, с. 557]. Цю думку фламандець черпає з античних авторів: відомо, що і Птолемей, і Страбон писали про кімврів. Ортелій обстоює також візію про те, що кельти були германцями, даючи пораду звернутися у цьому питанні до 22 розділу "Батавії" авторства Адріана Юнія 1588 р. [11, с. 557]. Цей нідерландський вчений вибудував історію походження землі Батавії, тобто давніх Нідерландів, на основі праці "Германія" авторства римського історика Тацита (56-120 рр. н.е.) [7, с. 151].

Пріоритетним для картографа є твердження його сучасника Горопіуса Бекана з 9-ї книги "Origines Antwerpianae" 1569 року – "Антверпіанівських початків", у якій той спростовував походження назви Європа від жінки, стверджуючи, що це слово аж ніяк не пішло з грецької мови. Бекан вважав, що германці, а в його розумінні кельти, називали цей регіон *Верона* – у перекладі "велика кількість людей". Проте пізніше греки й римляни не прийняли цю назву через складність вимови й поміняли місцями склади за допомогою дифтонгу *eu*, так що утворилася назва *Europa.* На думку Горопіуса, те саме відбулося з іншими словами: "*Відтак із Тер**в**еса вони утворили Тер**ев**са, подібно, як і з **Ве**ропи утворено **Ев**ропу. Її так назвали через переважання племен, що були попереду багатьох людей. Бо слово **Нор** означає велику кількість людей, як я щойно згадав*". Однак, як зазначає Ортелій, у Бекана згодом з'явилася й інша версія етимології терміна Європа, яку він запозичив зі Святого письма. Так, назва континенту пішла від Яфета, сина Ноя, якому було передано ці землі в спадок для розширення свого роду (Книга Буття, 9-10 – М. Т.). Ось, як Бекан пояснив цю версію: "***Е** означає законний шлюб, **Ur** – чудова, прекрасна і **Нор** – надія, тобто назва Європа – це "прекрасна надія на законний шлюб"*" [11, с. 557]. Горопіус аргументує свою думку тим, пише Ортелій, що "*на відміну від інших земель, які були передані синам Ноя, саме землю Яфета – Європу Бог благословив на шлюб із Христовою церквою*" [11, с. 557].

Завершує картограф свої роздуми цитатою про Європу з "Полігімнії" Геродота словами Мардонія до перського царя Дарія (Hist. VII, 5): "*Європа – чудова країна, там ростуть різноманітні плодові дерева, вона надзвичайно родюча, і єдиний серед смертних, хто гідний володіти нею, лиш великий цар*" [11, с. 557].

Намагаючись довести спільне походження, ідея германського, тобто кельтського походження Європи зароджується у колі лінгвістів XVI ст. [7, с. 138-155]. Серед них фламандці, шукаючи свого коріння, вбачали в германських діалектах Фландрії мову, якою розмовляли душі у Раю [7, с. 142]. Хоча етимологічні дослідження Бекана Скалігер і Ляйбніц вважали нісенітницею [7, с. 144], лінгвістичну версію етимології назви Європа, поєднану з біблійною, а також погляди Адріана Юнія високо цінував Ортелій. Адже йому, як християнину, було дуже близьке таке трактування. Варто лише згадати, що п'ять перших історичних карт фламандець присвятив паломництвам, а в його коментарях до багатьох мап неодноразово присутні цитати з Біблії [11, с. 528-546; 10].

Ортелій, окрім наведення історико-лінгвістичних аргументів, суттєво доповнив цю ідею у своєму "Парергоні" мапою кельтської Європи: у верхньому лівому картуші читаємо напис – *"Європу, або Давню Кельтику так пробував описати Абрагам Ортелій".* У нижньому картуші є присвята Ніколасу Роккоксу, *"патрицію Антверпена та сенатору цього міста"* (рис. 1). Роккокс (1560-1640), окрім політики, будучи колекціонером старожитностей, став меценатом для Ортелія.

Карта наочно демонструє об'єднавчий елемент континенту за етнічною ознакою – на площині території всієї Європи автор позначив великими літерами етнонім *CELTAE* (рис. 1). Більш детальний аналіз мапи дана розвідка не передбачає.

Перед Давньою Кельтикою картограф другою у своєму додатку подав ще одну історичну мапу континенту, на якій зображено провінції Римської імперії у період її найбільшої могутності за XIV книгою "Історії" Амміана Марцелліна – *Orbis Romanus, sive Romanum Imperium [*11, с. 554-555]. Більшість історичних мап та коментарів до них у "Парергоні" автор присвятив окремим римським провінціям і місцевостям, описаним Страбоном та Птолемеєм.

Висновки. Аналіз латиномовного коментаря на звороті карти показав, що, хоча Ортелій детально й не входив в обґрунтування ідеї кельтської Європи, він впевнено представив аргументи своїх сучасників, використавши водночас широкий спектр давніх і гуманістичних джерел: загалом майже 70 авторів, хронологічно від Есхіла й Геродота (V ст. до н.е.) до Бекана, Адріана Юнія, Барона Герберштайна, картографів Антонія Віда та Ентоні Дженкінсона (XVI ст.) – для опису східних кордонів континенту. Картограф, почавши з географічних відомостей, продемонстрував далі, що в назвах історичних європейських топонімів античні автори підкреслювали переважання племені кельтів: тобто в історичній топоніміці було закладено, за його аргументами, ідею панкельтизму. Певною мірою гуманістичні погляди Ортелія дають відповідь на питання в заголовку статті британського професора Пітера Берка: "Чи існувала Європа до 1700 року?" [5, с. 21]. Великою заслугою фламандця було винесення в кінці XVI ст. ідеї про спільне історичне минуле європейського континенту крізь призму тотожності кельтських та германських племен з їхніми мовами ще й у площину історичної географії та картографії, включно з біблійною площиною. Ширшу перспективу ортелієвої ідеї про історичне минуле Європи може дати детальніший аналіз мапи Давньої Кельтики з порівняльним аналізом згаданої історичної карти Римської імперії та сучасної автору мапи Європи XVI ст. з "Театру кола земного".

Рис. 1. Мапу Європи, або Давньої Кельтики так намагався показати Абрагам Ортелій, Театр земної кулі, 1603, с. 558–559

Список використаних джерел

1. Дейвіс Н. Історія Європи / Н. Дейвіс. – Пер. з англ. П. Таращук, К.: Основи, 2018. – 1464 с.
2. Тимошенко М. Антична спадщина у коментарі голландського картографа Абрагама Ортелія до мапи Понту Евксинського 1590 року / М. Тимошенко // Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені І.Франка. – 2018. – Вип. 42. – С. 286-299.
3. Bottici C., Benoît C. Imagining Europe: Myth, Memory and Identity. Introduction / C. Bottici, C. Benoît // Journal of Educational Media, Memory & Society. – Vol. 1, No. 2. – 2009. – P. 1-8.
4. Broecke van den M. The Significance of Language: The Texts on the Verso of the Maps in Ortelius' Theatrum orbis terrarum / M. van den Broecke // Imago Mundi. – 2008. – Nr.60 (2). – P. 202-210.
5. Burke P. Did Europe exist before 1700? / P. Burke // History of European Ideas. – 1980. – Vol. 1. – P. 21-29.
6. Chapman M. Celts. The Construction of a Myth / M. Chapman. – N. Y.: St. Martin's Press, 1992. – 342 p.
7. Considine J. Dictionaries in Early Modern Europe: Lexicography and the Making of Heritage / J. Considine. – Cambridge: Cambridge University Press. – 2008. – 393 p.
8. Krause M. Die Welt der Kelten / M. Krause. – Frankfurt / New York: Kampus Verlag, 2007. – 272 s.
9. Krogt van der P. Commercial Cartography and Map Production in the Low Countries 1500 – ca. 1672 / P. van der Krogt // The History of Cartography, Volume 3: Cartography in the European Renaissance / ed. by D. Woodward. – University of Chicago, 2007. – P. 1296-1383.
10. Melion W. S. Ad ductum itineris et dispositionem mansionum ostendendam: Meditation, Vocation, and Sacred History in Abraham Ortelius' Parergon / S. W. Melion // The Journal of the Walters Art Gallery. – 1997. – Nr.57. – P. 49-70.
11. Ortelius A. Theatrum Orbis Terrarum, tabulis aliquot novis vitaque auctoris illustratum / A. Ortelius. – edit. ultima Joan. Bat. Vrintius. – Antverpiae, 1603. – 724 p.
12. Ortelius A. Album amicorum / A. Ortelius. – MS LC.2.113, Antverpiae. – 1574 – 1596. – 127 f.
13. Pagden A (ed.). The Idea of Europe: From Antiquity to the European Union. / A. Pagden (ed.). – Cambridge University Press, 2002. – 379 p.
14. Toon van Hal. One Continent, One Language? Europa Celtica and its Language in Philippus. Cluverius' Germania Antiqua (1616) and Beyond / H. van Toon // Revue européenne d'histoire. – 2014. – Vol. 21, No. 6. – P. 889–907.
15. Wintle M. Renaissance maps and the construction of the idea of Europe / M. Wintle // Journal of Historical Geography. – 1999. – Nr. 25 (2). – P. 137-165.

References:

1. Davis, N. (2018). *History of Europe.* Kyiv: Osnovy. [In Ukrainian].
2. Tymoshenko, M. (2018). The Ancient Heritage in the Commentary of the Dutch Mapmaker Abraham Ortelius to His Map of Pontus Euxinus 1590. *The Issues of the Humanities Studies of Drohobych State Pedagogical University of I Franko,* 42, 286-299. [In Ukrainian]. DOI:10.24919/2312-2595.42.148722
3. Bottici, C., Benoît, C. (2009). Imagining Europe: Myth, Memory and Identity. Introduction. *Journal of Educational Media, Memory & Society*, 1 (2), 1-8.
4. Broecke, van den M. (2008). The Significance of Language: The Texts on the Verso of the Maps in Ortelius' Theatrum orbis terrarum. *Imago Mundi*, 60 (2), 202-210.
5. Burke, P. (1980). Did Europe exist before 1700? *History of European Ideas*, 1, 21-29.
6. Chapman, M. (1992). *Celts. The Construction of a Myth*. N. Y.: St. Martin's Press.
7. Considine, J. (2008). *Dictionaries in Early Modern Europe: Lexicography and the Making of Heritage*. Cambridge: Cambridge University Press.
8. Krause, M. (2007). *Die Welt der Kelten*. Frankfurt / New York: Kampus Verlag.
9. Krogt, van der P. (2007). Commercial Cartography and Map Production in the Low Countries 1500 – ca. 1672. In D. Woodward (Ed.), *The History of Cartography, Volume 3: Cartography in the European Renaissance*. University of Chicago. Pp. 1296-1383.
10. Melion, W. S. (1997). Ad ductum itineris et dispositionem mansionum ostendendam: Meditation, Vocation, and Sacred History in Abraham Ortelius' Parergon. *The Journal of the Walters Art Gallery*, 57, 49-70.
11. Ortelius, A. (1603). *Theatrum Orbis Terrarum, tabulis aliquot novis vitaque auctoris illustratum*. In Joan. Bat. Vrintio (Ed. ultima). Antverpiae.

12. Ortelius, A. (1574 – 1596). *Album amicorum*. MS LC.2.113. Antverpiae.
13. Pagden A. (2002). *The Idea of Europe: From Antiquity to the European Union*. Cambridge University Press.
14. Toon van Hal. (2014). One Continent, One Language? Europa Celtica and its Language in Philippus. Cluverius' Germania Antiqua (1616) and Beyond. *Revue européenne d'histoire,* 21 (6), 889 – 907.
15. Wintle, M. (1999). Renaissance maps and the construction of the idea of Europe. *Journal of Historical Geography*, 25 (2), 137-165.

Надійшла до редколегії 24.05.21

M. Tymoshenko, PhD, Assistant Professor
Ukrainian Catholic University, Lviv, Ukraine

CELTIC EUROPE IN THE COMMENTARY OF THE 16th CENTURY FLEMISH MAPMAKER ABRAHAM ORTELIUS

A survey deals with the Latin commentary to the 1595-year Ancient Celtica map, created by the Flemish cartographer Abraham Ortelius in his historical atlas "Parergon". The mapmaker's texts in verso to the ancient maps are still little studied by researchers. In the course of the study, the main parts of the source were analyzed, testifying Ortelius' high erudition in ancient history and geography. Special attention also paid to how the humanist of the late XVI century showed his vision of the idea of European Pan-Celticism. Although he did not detail the vision of Celtic Europe, Ortelius confidently presented the arguments of his contemporaries, using a wide range of ancient, medieval, and humanistic sources: a total number of almost 70 authors. The Dutch mapmaker widely drew the arguments of Hadrianus Junius and Johannes Goropius Becanus: they biblically and linguistically spread the idea of Europa Celtica in the XVI century Netherlands. Ortelius' great merit was a revealing of the Celtic myth through the prism of the Celtic and Germanic tribes' identity with their languages and with their settlement throughout Europe by using methods of historical geography, linguistics, European toponymy and cartography.

Keywords: Celtic myth, historical cartography, Abraham Ortelius, Parergon, Celtic Europe, Flemish mapmakers, Humanism.

УДК 94(477):351.82-056.157"1917/1920"
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2021.149.14

А. Чуткий, д-р іст. наук, доц.
ORCID iD: https://orcid.org/0000-0002-9640-9905
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ЕКОНОМІЧНИЙ НІГІЛІЗМ ЛІДЕРІВ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр. ЯК ДЕТЕРМІНАНТ ПОРАЗКИ ЗА УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВНІСТЬ НА ПОЧАТКУ XX ст.

Економічний чинник, як важливий детермінант поразки Української революції 1917–1921 рр., ще й досі неналежно досліджений. Водночас сам характер розвитку людства з моменту переходу до капіталізму вивів економічну сферу на ключову позицію в житті кожної людини. Ця тенденція особливо посилилась на початку XX ст. Це засвідчили дві світові війни та інші військово-політичні конфлікти, постійно зростаюче прискорення в характері економічного розвитку та формування суспільства масового споживання, що само по собі посилювало залежність кожного індивіда від економічної сфери. Враховуючи таке значення економіки для життя модерного суспільства доцільно з'ясувати як поставились до неї провідники українського державотворення початку XX ст.

Унаслідок дослідження отримано комплекс фактичних даних, що чітко засвідчують – економічний чинник був важливим у поразці Української революції 1917–1921 рр., оскільки українські державні мужі того часу не зрозуміли важливості економічної сфери життя. Окремо слід виділити надмірний ідеалізм і водночас повальне захоплення соціалістичною доктриною, що в своїй основі суперечило нормальному будівництву економіки.

Ключові слова: економічна політика держави, економічна історія України, Українська революція 1917–1921 рр., українське державотворення XX ст., Українська Центральна Рада.

Постановка проблеми. Економічний чинник, як важливий детермінант поразки Української революції 1917–1921 рр., ще й досі належним чином не проаналізований і досліджений. Водночас сам характер розвитку людства з моменту переходу до капіталізму вивів економічну сферу на ключову позицію в житті кожної людини. Особливо на початку XX ст. Це засвідчили світові війни, постійно зростаюче прискорення в характері економічного розвитку та формування суспільства масового споживання, що само по собі постійно посилювало залежність кожного індивіда від економічної сфери. Це аксіома. Але потрібно з'ясувати як поставились до неї провідники українського державотворення початку XX ст. Чи розуміли вони таку вагу економічної сфери?

Аналіз джерел та літератури. Джерельну базу дослідження становить опублікований комплекс матеріалів по законодавчій діяльності Української Центральної Ради, оскільки саме в період її діяльності окреслилась політика всіх наступних українських влад соціалістичного забарвлення, що боролись за відродження української державності.

Також в основу джерельної бази покладено спогади сучасників (і учасників) тих подій. Водночас як з українського табору, але різної спрямованості – від соціаліста В.К. Винниченка до поміркованого Є.Х. Чикаленка тощо; так і з табору учасників Білого руху (А.І. Денікіна, Ф.В. Вінберга, П.П. Врангеля та ін.).

Було залучено літературу як суто економічної спрямованості (праці класиків неоліберальної економічної теорії М. Фрідмена та Ф.А. Хайека), так і праці модерних українських істориків (П.П. Гай-Нижника, Р. М. Шуста та ін.), котрі зосереджуються на питаннях економічної історії України в роки Української революції 1917–1921 рр. Це дозволило дотриматись міждисциплінарного підходу і водночас найбільш вірно дослідити цю дефакто міждисциплінарну тему. При цьому потрібно наголосити, що таких вузько-спрямованих дослідників у нас досі небагато. І це зберігає актуальність цієї теми, засвідчуючи перспективність і значні можливості для її подальшого дослідження.

Як **завдання** було визначено реконструювати всі складові негативу економічної сфери, що зумовлювали поразку українських визвольних змагань 1917–1921 рр. А також їх структуризація. Мета – довести згубність нехтування економічною сферою для самого існування державності, що особливо актуально для нашого сьогодення у зв'язку з повторюваністю низки помилок державотворців початку XX ст. на сучасному етапі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Економіка є основою потуги та стабільності будь-якої держави. Вона ж визначає успіх військових кампаній (згадаймо класичне висловлювання Наполеона про те, що потрібно для перемоги у будь-якій війні). Вона формує і рівень життя суспільства, а отже і його

© Чуткий А., 2021

лояльність до держави, що знов таки слугує її стабільності та незалежності.

На жаль, досвід радянського періоду спотворив сприйняття економічної складової в історії. Тож після відродження політичної незалежності України, економічна історія почала розглядатись виключно як щось нецікаве й навіть більше – мертве, брехливе, пов'язане з марксистсько-ленінською ідеологією. Натомість було віддано перевагу темам дотичним до духовної сфери як раніше практично недослідженим.

Як наслідок, для історичної науки втрачається величезний сегмент для досліджень. До того ж такий, що забезпечує історичні реконструкції найбільш точними фактами і найбільш інформативними в площині реконструкції реального стану розвитку на кожному історичному етапі. Також внаслідок нехтування економічною складовою історична наука позбувається й об'єктивної реконструкції господарської складової історичного розвитку, що є однією з найбільш вагомих в загальних реконструкціях минулого, а тому активно досліджуються закордонними істориками.

У випадку Української революції початку XX ст. це особливо актуально, оскільки нехтування економічною складовою тогочасними лідерами українського державотворчого процесу (за поодинокими винятками) стало визначальним чинником в її поразці. Чим зумовлювався такий стан справ?

Відповідь на це питання має дві складові: 1) визначення того багажу (вихідних даностей), з якими очільники українського національного відродження межі XIX–XX ст. підійшли до Української революції 1917–1921 рр.; 2) практичні дії тогочасних українських політичних лідерів в економічній сфері.

Вихідні негативні чинники не були зумовлені діяльністю українських політичних лідерів, а закладались тривалим періодом попереднього колоніального розвитку України та зовнішніми обставинами. Проте вітчизняні політичні лідери початку XX ст. не вжили кроків для подолання їх негативного впливу. Тож негатив цих чинників продовжував працювати й надалі, підриваючи започаткований процес відродження української державності.

Насамперед потрібно відверто наголосити, що *серед лідерів українського державного відродження початку XX ст. не було справді заможних осіб*. Тож вони з презирством ставились до багатства (та заможних осіб), а звідси і нерозуміння важливості економічної сфери. Хоча вони й не відмовлялись отримувати гроші, але задурно. Яскравий приклад – проблема україномовної преси в підвладних Російській імперії українських землях початку XX ст. Навіть коли вона дозволялась, такі видання переживали скруту і швидко банкрутували ("Киевская старина" у 1907 р. саме тому і припинила видаватись), оскільки потенційні передплатники прагнули отримати їх безкоштовно. А ось інший приклад: як згадував Євген Чикаленко, Михайло Грушевський після того, як очолив Українську Центральну Раду (далі – УЦР), перестав із ним спілкуватись як із "буржуєм", хоча до того не цурався отримувати гроші від Євгена Харламповича.

Враховуючи все це, цілком закономірно, що заможні верстви суспільства зайняли нейтральну, а часто й ворожу позицію до самого факту відродження політичної незалежності України. У нас не було національно свідомої буржуазії, банкірів, поміщиків, тобто тих, хто міг профінансувати боротьбу за незалежність. Щоправда, така ситуація була породженням тривалого періоду колоніального панування Росії на українських теренах, коли від провідних позицій в економічному житті українці відсувались російською владою свідомо – аби позбавити український рух матеріальної опори, а самих українців зробити наскрізно бідними, бо саме такими мають бути раби з погляду будь-якого поневолювача.

Проте в кінцевому підсумку, українське державотворення не мало матеріальної бази, без якої воно було приречене на поразку. Адже ж одного патріотизму замало. І це наочно довели подальші події, коли українським військам бракувало найнеобхіднішого. При тому, що щирих патріотів вистачало.

Окремо потрібно виділити таку рису як *ідеалізм* (нерозуміння реалій). Вона була породжена особливостями української ментальності, великого ступеня релігійності, та в підсумку теж перешкоджала реалістичній політиці, зокрема і в економічній сфері.

Не меншу шкоду для українського державотворення приховувала *невіра у можливість самостійного розвитку України та вперте чіпляння за автономний зв'язок із Росією* [13, с. 156]. Ця позиція була своєрідним нонсенсом на постімперському просторі, оскільки рухи інших поневолених народів мали більший радикалізм [21, с. 55–57], що посприяло їх перемозі. Натомість УЦР добровільно пішла на віддання економічної сфери в управління російського Тимчасового уряду.

Цілком закономірно, що такі особи могли сприйняти лише одну політичну ідеологію – *соціалізм*, адже ж він поєднував ідеалізм з відразою до багатства. І це був ще один наперед закладений фатальний фактор у долі боротьби за українську державність. Бо соціалісти свідомо роздмухували конфлікт поміж заможними і бідними, ставили під сумнів традиційні підвалини західної цивілізації, зокрема й приватну власність. Саме тому соціалізм проклав шлях до влади найбільш шкідливим і популістським елементам, а країни де такі елементи утвердились, були приречені на занепад економіки та підрив нормальних умов життя загалом. Все це розкрили західні економісти XX ст., зокрема обґрунтувавши висновок, що соціалізм – це доктрина, яка суперечить самій сутності економіки та економічним законам, не кажучи про традиційні для західної цивілізації цінності (свободу, рівність тощо) [24; 25; 26 та ін.].

Проте саме соціалізм тоді став загальною "пошестю", що значною мірою була породжена хаосом Першої світової війни. Але своєю чергою соціалізм цей хаос продовжував продукувати та живити. Прикладом цього стала більшовицька / радянська модель державного будівництва. Хоча завдяки популярності соціалізму вона тоді видавалась найбільш привабливою й єдино вірною доктриною державного будівництва.

Суть марксизму полягала в тому, що наявний економічний лад розглядався як злочинний, оскільки в ньому, за визначенням марксистів, одні експлуатують інших. Тому його потрібно було знищити і побудувати "рай на землі" – комунізм. При останньому не буде приватної власності, грошей і товарно-грошових відносин, натомість всі будуть працювати в силу моральної спонуки [17, с. 23–59]. Ось так – безглуздо, але дуже просто і тому так привабливо. І це спрацювало. Особливо у бідних (та з низьким рівнем освіти) країнах Східної Європи, бо ж особлива бідність та неосвіченість породжують бажання легко і швидко її подолати. До того ж підсвідомість чітко сигналізує, що за нормального розвитку справ це нереально. Відповідно – потрібно зруйнувати нормальний розвиток. Останнє ж можливо лише шляхом революції.

В Україні на початку XX ст. соціалізм теж став панівною доктриною серед вітчизняних суспільно-політичних лідерів, не кажучи вже про лідерів інших етносів [21].

Це було зрозуміло, здавалось швидко досяжним і обіцяло легке вирішення найбільш болючого питання –

бідності – шляхом встановлення суспільства соціальної справедливості та рівності, тобто соціалістичного.

Серед діячів УЦР члени соціалістичних партій (УСДРП, УПСР та ін.) мали абсолютну більшість. Це ж саме стосувалось і подальших часів (за винятком Гетьманату Скоропадського). Хоча на це накладалась і особлива популярність загальноросійських політичних партій саме соціалістичного спрямування – есерів і соціал-демократів. Саме вони заволоділи свідомістю селян, робітництва та значної частини інтелігенції. Тож українські діячі мусили діяти у рамках цієї ідеології.

Соціалізм нехтував реальним вирішенням економічних питань і водночас відвертала від УЦР тих, хто контролював економіку – підприємців, банкірів, землевласників та ін. Проте вона не притягувала і соціальні низи, оскільки гасла більшовиків були більш привабливими в силу цілковитої безпринципності більшовицьких лідерів. Натомість українські політичні лідери, в силу своєї інтелігентності, культури й моральності, не могли дозволити собі такої відвертої брехні, якої не цурались лідери російських більшовиків, обіцяючи швидко побудувати "рай на землі". Умовно кажучи, "пішовши слідом за чортом ми не змогли змагатись із ним у рівні ницості" бо ж наші лідери таки мали совість.

У цьому контексті можна навести оцінку більшовицького популізму, що переміг внаслідок зрозумілості й доступності для загалу, одним із лідерів Білого руху А.І. Денікіна: "Масам потрібні були гасла прості, зрозумілі, які б негайно проводились у життя і відповідали б їх бажанням та вимогам, що надмірно зросли у бурхливій атмосфері революції. Цей спрощений більшовизм з типовими рисами російського бунту – проводити було тим легше, що він відмежовувався від усіх моральних начал, поставивши метою початкової своєї діяльності одне чисте руйнування, не зупиняючись при цьому перед загрозою військового розгрому та розорення країни" [11, с. 125].

Ось це й спровокувало інший негативний чинник для українського державотворення в економічній (так само як і в усіх інших) сфері – *анархізм мас (в першу чергу селянства)*. Він був породжений виснаженням від тривалої війни та підсилений більшовицькою агітацією. Як наслідок, він охопив армію та найбільший клас суспільства – селянство, що й вирішило справу. На селі давно панувала анархістська стихія. Вона була породжена тривалою невирішеністю аграрного питання. Тепер вона була підсилена масами дезертирів та декласованими елементами, які там активізувались, бо відчули відсутність влади; а також і уявленнями селян, що революція означає їх звільнення від усіх форм економічного визиску (з податками включно) та повну свободу у своїх діях. Тож селяни (головно бідні), користуючись з фактичного безвладдя, почали громити поміщицькі маєтки, цукрові заводи та інші промислові об'єкти, розтягуючи або ж знищуючи їх майно. Як зазначав Є.Х. Чикаленко, ще до першого приходу більшовиків, тобто до кінця 1917 р., українське селянство знищило майже всі економії і навіть почало експропріювати господарства заможних односельців [14, с. 388]. І весь період існування УЦР ситуація на селі не змінювалась: "Поки не було німців, то заможним селянам життя не було. Ота голота, ота "пролетарія" знущалась з них, одбираючи і землю, і скотину і навіть гроші" [15, с. 11]. Теж саме відбулось і з поваленням Гетьманату Скоропадського. Тож його правління було короткочасним стабілізуючим моментом, хоча значною мірою він і тримався на німецьких багнетах.

Станом на літо 1917 р. тотальний і самочинний перерозподіл земельного фонду на селі, що його здійснювало селянство, став доконаним фактом скрізь по Україні. Навіть щирий прибічник соціалістичної ідеї В.К. Винниченко писав теж саме, що й заможний землевласник Є.Х. Чикаленко і також мусив визнавати негатив таких дій селянства: "Вони самі, "самочинно", – як тоді говорилось, – зміняли відносини, провадили революцію … А це, розуміється, також не сприяло планомірності й продуктивності народного господарства. Бо провадилось без системи, без ощадності, без яких будь загальних перспектив" [1, с. 151–152].

Особливо анархізм посилився після провалу наступу на Південно-Західному фронті в липні 1917 р. та корніловського виступу наприкінці серпня 1917 р. Адже ж армія остаточно розклалась і дезертирство набуло неконтрольованих масштабів. Повертаючись до місць проживання, а також і по дорозі слідування, дезертири (які повертались додому разом зі зброєю) вдавались до грабунків та інших злочинів, користуючись безкарністю внаслідок відсутності сильної влади. Солдати громили поміщицькі маєтки та промислові підприємства. Зокрема, П.П. Скоропадський описував погром солдатами спиртових заводів на Поділлі, в результаті чого "все населення та частини були широко забезпечені спиртом, внаслідок чого пішли грабунки та підпали поміщицьких садиб" [20, с. 85]. Часто солдатів під'юджували на виступи місцеві селяни: "Зазвичай баби нацьковували солдатів, ті починали, а потім вже все село грабувало. Деінде частини не піддавались спокусі, але в цілому садиб 15 було розграбовано" [20, с. 85].

Під час погромів діставалось і закладам торгівлі, відбувались погроми євреїв. Так, вже у листопаді 1917 р. П.П. Скоропадський описував заворушення у Меджибожі під час яких вдалось уникнути людських смертей та заспокоїти солдатів, але "всі єврейські крамниці були розграбовані" [20, с. 91]. Єврейські погроми особливо активізувались з літа 1917 р. і завдавали значної шкоди справі внутрішньої торгівлі та перевезень, оскільки в цих видах господарської діяльності євреї традиційно відігравали помітну роль. Вони навіть стали предметом спеціальних обговорень у засіданнях Генерального Секретаріату [22, с. 354–355, 358–359] та Малої Ради [22, с. 483–484]. Проте реальних наслідків це не мало. Отже, анархізм став явищем, що його українська влада не породила, але й не змогла побороти.

Погроми, що їх вчиняли військові, мали особливе поширення на окупованих російськими військами західноукраїнських землях. Так, про особливу жорстокість та чисельність самих погромів на західноукраїнських землях, вчинених російською армією в 1917 р. свідчив Д.І. Дорошенко, зокрема зазначивши, що у Калуші погром тривав 6 днів і що погроми почастішали під час відступу російських військ влітку 1917 р. [22, с. 186].

Погроми, за свідченням сучасників, часто були позбавлені будь-якої мети, тобто являли спонтанні виступи задля нищення і без жодного зиску для себе [3, с. 73–76]. Наприклад, П.П. Скоропадський так описував погром поміщицької садиби під Білою Церквою з вуст селянина-учасника цієї акції: "Забавно і водночас сумно було слухати його спокійну і ділову розповідь, як він грабував сусіднього поміщика. Жодного сумніву у правоті своєї справи, причому виявилось, що йому дістався лише низ від якогось великого столу та кілька листів заліза. Я його запитав, чому він так мало взяв. – Так, – говорить він, – все більше палили та ламали, потім вже схаменулись, та пізно було. – А ви чого ж, дуже ображені були на поміщика, що сильно утискав вас? – Ні, барін був добрий, ми з ним по-доброму жили, але так вже вийшло" [20, с. 111]. Однак за всім цим потрібно бачити давно існуюче і невирішене в цивілізований спосіб аграрне питання. Саме воно було першочерго-

вим для основної маси населення – селянства і зрештою довело їх до таких крайнощів.

Анархістські настрої були зумовлені й тривалим періодом війни, який підірвав традиційні устої і слабкістю центральної влади (що засвідчила легкість її усунення в лютому 1917 р. та двовладдя з весни 1917 р.). За цих обставин широкі верстви суспільства прагнули "всього і відразу", тобто їх могла підкупити найбільш демагогічна агітація. Таку агітацію провадили лише більшовики, які чи не єдині серед політичних партій у межах колишньої Російської імперії не боялись давати будь-які обіцянки народу. Загалом, ця тактика відрізняла їх від партій ліберальних напрямів, есерів та ряду інших політичних сил, які початково мали значно більший вплив на маси, але швидко втратили його на користь більшовиків.

Як зазначав сучасник, очевидець і активний учасник тогочасного політичного життя П. М. Мілюков: "Демагогія крайнє лівих дуже вправно скористалась цією складністю і заплутаністю тактики більш поміркованих вождів та перетягла на свій бік маси надзвичайною простотою та привабливістю гасел так само як і впертою послідовністю, якщо не в поведінці, то в усякому разі у повторюванні цих гасел" [19, с. 104].

Українські діячі теж наголошували на особливій ролі більшовиків у поширенні анархії. Як писав Д.І. Дорошенко: "Солдатська маса опинилася цілком під впливом крайніх лівих партій, головно більшовиків … Село наповнилося агітаторами в солдатських шинелях, які закликали не слухати ніякого уряду, ніякої влади, а просто приступати до поділу землі й грабунку фабрик та маєтків" [13, с. 141].

Загалом, у міру поширення більшовицьких впливів поширювались і погромні виступи, що завдавали значних збитків господарству країни і водночас засвідчували справжню сутність більшовизму. Наприклад, у найбільш спокійній частині України – Криму під впливом інформації про більшовицький переворот у Петрограді та поширення більшовицьких впливів теж почав наростати погромницький рух: "Безтурботне кримське життя тривало недовго. Невдовзі з Північної Таврії прийшли перші повідомлення про виступи у містах та селах усілякого зброду, що поспішав об'єднатись під червоним прапором. Місцями вже відбувались погроми поміщицьких маєтків" [4, с. 77].

Ще один негативний чинник закладений попереднім тривалим періодом колоніального становища – це *дефіцит фахівців-патріотів* необхідних для державотворення (у тому рахунку і для розбудови економічної сфери). Як згадував В.К. Винниченко "Людей було мало; знаття, досвіду, уміння ще менше … Ради бога, людей! .. кричав кожний Генеральний Секретар" [1, с. 296–297]. Закономірно, що за такого тотального браку кадрів на місцевому рівні зберіглось чимало старих державних службовців, чимало прийшло людей безпринципних, що згодом наперед прирікало чимало проектів державного розвитку на провал.

Почасти у дефіциті управлінських кадрів була винна і сама УЦР, оскільки утверджуючи свою владу в Україні, вона відмовлялась спиратись на старий адміністративний апарат. Наприклад, як згадував П.П. Скоропадський: "Рада заради націоналізації судового відомства звільнила майже весь колишній склад, вважаючи його недостатньо українізованим, але оскільки потрібно було зайняти посади, що звільнились від цього "побиття немовлят", Рада призначила на них всіх тих, хто виказував чим-небудь відданість Україні, а оскільки таких не вистачало для заміщення всіх посад, то брали осіб без будь-якого стажу" [20, с. 256]. І при цьому, як свідчили сучасники, абсолютна більшість нових управлінських кадрів (включно з "щирими патріотами") були особами молодими, без жодного життєвого досвіду, а часто і без відповідної освіти. Ось що, зокрема, згадував у цьому зв'язку (описуючи перший склад Генерального Секретаріату) П.П. Скоропадський: "В той час (серпень 1917 р. – *А.Ч.*) всі особи, що там засідали, зовсім не оперились; всі вони справляли враження новачків у своїй справі. Власне кажучи, ніякого діловодства ще не було" [20, с. 61]. Це підтверджував і Д.І. Дорошенко, констатуючи, що "голова Ц. Ради проф. М. Грушевський … оточив себе юними співробітниками "лівого" напряму" [13, с. 71].

Д.І. Дорошенко пояснював брак фахівців на периферії тим, що "Київ стягував до себе значне число активніших українських діячів, і на місцях не було кому переводити директиви, подавані з центру" [13, с. 60]. Хоча звичайно це зумовлювалось все ж таки мізерною кількістю відданих українській ідеї осіб серед чиновників. Натомість їх абсолютна більшість була ладна підтримати будь-яку політичну силу, але загальноросійського спрямування. Як наслідок, "по всіх майже більших містах України провід захопила російська та зросійшена демократія, яка … вороже ставилась до автономії України" [13, с. 60]. І в першу чергу це стосувалось економічної сфери.

Визнанням цілковитої відсутності власних кадрів для заміщення урядових посад став Закон УЦР "Про виключне право Центральної Ради видавати законодавчі акти УНР" від 25 листопада 1917 р. Ним передбачалось, що всі державні установи та всі особи, котрі займали державні посади станом на 7 листопада 1917 р., й надалі зберігають свої повноваження. Але ці кадри не мали жодного пієтету до української державності, оскільки не були українцями не за походженням, ні за переконаннями.

Весь період свого існування відроджена українська державність жила в умовах війни, яка зумовлювала постійну зміну кордонів підконтрольної території. Це позбавляло державне будівництво належного часу та інших необхідних умов. Як згадував у цьому зв'язку І. П. Мазепа: "Щоб утворити потрібні кадри підготованих для державної праці людей, опанувати міста, перебрати до своїх рук промисловість, торгівлю та інші ділянки національно-державного життя, очевидно, було замало одного-двох років. Для цього потрібні десятиліття" [18, с. 20]. Зокрема, саме відсутністю достатнього мирного часу І. П. Мазепа пояснював невдачу УЦР у найбільш важливому аграрному питанні: "Ц. Рада хотіла перевести земельну реформу на Україні організованим шляхом на підставі закону, який мали затвердити Установчі Збори і поки більшовики не запанували на Московщині, на Україні був для цього сприятливий ґрунт: селяни йшли за Центральною Радою й чекали рішення Установчих Зборів. Але ситуація різко змінилася після того як більшовики, поваливши владу Керенського, вже на другий день видали свій "Декрет про землю" … Центральна Рада … затвердила новий проект (земельного закону – А. Ч.), значно радикальніший. Та було вже пізно. Використовуючи пасивність українського селянства, що не йшло на оборону недавно проголошеної Української Народної Республіки, більшовики встигли окупувати своїм військом майже цілу Україну" [18, с. 45].

Основним регіоном, де довше трималась українська влада було аграрне Правобережжя, тоді як промисловий схід завжди швидко захоплювався ворогом (який при цьому швидко здобував і південь, чим відрізав Україну від портів та зменшував можливості отримання продовольства). Це також прирікало справу відродження незалежності України на поразку.

Зрештою, скрізь *українським урядам складно було утримувати владу в містах*, оскільки панівна частина міського населення була представлена іноетнічним або зрусифікованим українським елементом. Останні вороже ставились до української державності і не збирались підтримувати її: "Фактично всі галузі життя по містах були в чужих, неукраїнських руках: і торгівля та промисел" [18, с. 40]. На цій своєрідній "селянськості" української справи і ворожості до неї міста наголошував і В. К. Винниченко [2], а задовго до того М. П. Драгоманов. Як наслідок, українська державність практично не мала доступу до промислового сектору економіки, оскільки і власники промислових підприємств і робітництво майже повністю виступали за інші політичні сили.

Не слід забувати і про *тягар історії – вплив попередній кількох століть існування в по суті колоніальних умовах*. Саме такий стан попереднього розвитку сформував певний господарський комплекс, який був зав'язаний на господарський комплекс Росії. А внаслідок сировинної та аграрної спрямованості господарського комплексу України складно було забезпечити повноцінне економічне існування незалежної держави. Як зазначав у цьому зв'язку І.П. Мазепа: "Двохсотлітня московська неволя скалічила український народ: знищила його нормальну соціальну будову, підпорядкувала широкі українські маси культурним, господарським і політичним впливам російського суспільства" [18, с. 27]. Тобто навіть на рівні підсвідомості переважна більшість українців звикла жити під владою Росії й не уявляла як можна існувати самостійно з економічного погляду – явище, що ми спостерігали на початку 1990-х років і яке досі не подолане в низці регіонів України і зумовлює особливу їх стагнацію.

Водночас це змушувало колишню метрополію боротись за повернення втраченої багатої колонії. Синдром колонізатора спрацьовував автоматично. Як згадував у цьому зв'язку В.К. Винниченко: "Більшовик, як і всякий інший росіянин, також звик уважати все українське своїм" [2, с. 268]. Він пояснив і причину такого ставлення: "Причина – чисто економічного характеру. Більшовикам треба було піддержувати й скріпляти в себе соціальну революцію. Треба було за всяку ціну задовольняти найелементарніші потреби своїх мас. Росія вже починала голодувати. Так само бракувало вугілля, цукру, різної сировини, що звичайно завозились з України. І от це спонукало більшовиків якомога швидше й повніше захопити Україну з її багатствами у свої руки" [2, с. 268–269]. Аналогічно розуміли роль України для економіки Росії і більшовицькі лідери. Так, Г.Л. П'ятаков заявляв, що незалежність України шкідлива для Росії, оскільки "Росія без української сахарної промисловості не може існувати, те саме можна сказати і щодо вугілля (Донбас), хліба і т. д." [13, с. 93].

В економічному житті УНР проявився і негативний вплив політики інших держав, що була спрямована на підрив української державності або виявилась у її блокуванні. Адже ж західні держави виявились неготовими до сприйняття новопосталої незалежної України, також і внаслідок її сприйняття як частини свого колишнього союзника – Російської імперії. Хоча прислужились тут переконання керівників Антанти з боку лідерів Білого руху та ряду відроджених держав Східної Європи, що українці – це наскрізно більшовики.

Натомість радянська Росія дискредитувала економічну політику УНР як "буржуазну" перед народними масами України і водночас вдалась до емісії фальшивих грошей УНР – номіналом у 100 крб. завдяки захопленню в Києві кліше для їх емісії [10, с. 65].

А західні держави фактично поставили УНР в економічну ізоляцію внаслідок її соціалістичної спрямованості, яка розглядалась як синонім більшовизму.

Навіть з німцями, завдяки яким УЦР повернула собі владу в Україні, лідери УЦР умудрились посваритись саме на ґрунті впертого бажання продовжувати соціалістичний курс в економіці, хоча німці були категорично проти.

Розглянувши ті чинники, що сформувались до постання УЦР і надалі згубно впливали на справу українського державотворення в площині економічній, пропоную проаналізувати що в цій площині не було зроблено власне українськими політичними лідерами того часу.

Першою проблемою тут була відсутність владної вертикалі та неподоланність внутрішніх конфліктів між окремими лідерами ("де три українці, там два гетьмани") та органами влади, кожен з яких претендував на свою виключну роль.

Так, тривалий час *не були розмежовані компетенції вищих органів влади й не визначено їх правовий статус*. Зокрема, УЦР формально виступала вищим органом законодавчої влади. Проте, на відміну від класичного парламенту, УЦР виникла не в результаті загальнонародних виборів, а шляхом кооптування своїх представників політичними партіями, громадськими об'єднаннями, з'їздами військових, селян і т.п. Відповідно, з формального погляду вона не могла розглядатись у демократичних країнах як вищий орган влади. Поряд із цим не були визначені взаємини між УЦР та Генеральним Секретаріатом, а їх діяльність часто перетиналась, що створювало правові колізії та обопільну конфронтацію – ситуація, що була повторена вітчизняним політикумом і в першій половині 1990-х років, коли відбувалось протистояння парламенту і президента, яке згодом кілька разів поновлювалось.

Повільно створювались й самі органи української влади, які відповідали за економічні питання. А це в революційних умовах особливо згубно, оскільки екстремальні обставини вимагають блискавичної реакції і рішень. Натомість лише на початку липня 1917 р. у складі Генерального Секретаріату сформувались секретарства, які відповідали за політику в економічній сфері. Спочатку таких секретарств було три: земельних справ, продовольчих справ та фінансових справ. Секретаріат фінансів очолив Х.А. Барановський (а з 30 серпня 1917 р. визначний вчений-економіст М.І. Туган-Барановський [22, с. 269], але він понад два місяці провів у відрядженні в Петрограді "не подаючи про себе навіть звістки" [13, с. 135, 140]). Б.М. Мартос очолив секретаріат земельних справ (з вересня – М.О. Савченко-Більський), М.М. Стасюк – секретаріат у продовольчих справах [22, с. 116; 13, с. 95–96, 122; 19, с. 285; 1, с. 253]. При цьому всі ці урядовці дотримувались соціалістичних поглядів, що відповідно позначилось на їх діяльності.

Згодом Генеральний Секретаріат було поповнено генеральними секретарствами продовольства, торгу та промисловості, шляхів, пошт і телеграфу [21, с. 19]. Однак російський Тимчасовий уряд не визнав секретарств шляхів сполучення, продовольчих справ, а щодо решти було визначено, що "повноваження центрального уряду переходять до секретарів лише у тій мірі, у якій вони стосуються "справ місцевого управління"" [19, с. 287]. Тобто Тимчасовий уряд всіляко обкраював також і повноваження Генерального Секретаріату в економічній сфері, в якій Тимчасовому уряду вдалось до кінця свого існування зберігати верховенство.

Не було чіткої вертикалі підзвітних УЦР чи Генеральному Секретаріату органів влади на місцях, а тому не існувало реального розуміння ситуації, що

існувала поза Києвом. Але й це почасти було наслідком вище згадуваного браку фахівців, а тому УЦР часом не мала кандидатів для заміщення посад у місцевих державних апаратах. "Провідники Ц. Ради зовсім не зуміли так само опанувати провінцію … не потрафили зорганізувати ні вірного собі адміністраційного апарата на місцях" [13, с. 78].

Як свідчив Д.І. Дорошенко, так само і Генеральний Секретаріат не цікавився справами периферії: "Ніхто з генер. секретарів не показувався поза Києвом, хоч про це й робилися ухвали Генер. Секретаріату. На провінцію не висилалося ні наказів, ні інструкцій, ані інформацій, а тільки самі відозви. З Києва неможна було добитись навіть відповіді на свої запитання" [13, с. 140].

Зрозуміло, що така відстороненість від справ країни і обмеження своїх знань про неї самим Києвом додатково послаблювала позиції УЦР та Генерального Секретаріату, посилювало нерозуміння ними справжньої економічної ситуації та шляхів її реформування. Разом із цим це почало відштовхувати від українського уряду населення України, яке бачило відсутність уваги до своїх проблем з його боку.

Так само не було нічого зроблено в справі правового забезпечення перебирання контролю за економічною сферою та налагодження її роботи за нових умов та на благо нової, української влади. Фактично, *законодавча база, створена УЦР в економічній сфері, обмежувалась головно деклараціями і не була завершена*. В цій справі також був згаяний дорогоцінний час. УЦР у перші кілька місяців своєї роботи торкалась економічних питань лише побіжно, відводячи їм другорядну роль порівняно з іншими питаннями.

Теж саме стосувалось і виконавчої гілки влади, що її представляв Генеральний Секретаріат. У своїй першій декларації від 27 червня 1917 р. Генеральний Секретаріат серед першочергових завдань в економічній сфері проголосив: в справі земельній – правильно організувати земельні комітети всіх рівнів, сприяти створенню українських кооперативних центрів, а також розробити до Установчих зборів проект земельного закону; в продовольчій справі – "об'єднати роботу продовольчих органів на Україні і внести в неї ту планомірність, якої їй досі бракувало" і створити Всеукраїнський центральний продовольчий комітет, який би забезпечив продовольчу автономію України [21, с. 159]. На жаль, цим вичерпувався перелік економічних завдань Генерального Секретаріату (які до того ж знов були поставлені на останні місця). Найголовніше – нічого не було зроблено для втілення цих намірів у життя. Тож це було не законодавство, а прості декларації намірів.

Розглянемо декларативність законотворення УЦР в економічному питанні на конкретних документах. Так, у І Універсалі УЦР від 10(23) червня 1917 р. проголошувалось, що: "Ніхто краще наших селян не може знати, як порядкувати своєю землею. І через те ми хочемо, щоб після того, як буде одібрано по всій Росії поміщицькі, казенні, царські, монастирські та інші землі у власність народів. Як буде видано про це закон на всеросійському Учредительному Зібранні, право порядкування нашими українськими землями, право користування ними належало тільки нам самим, нашим Українським Зборам" [22, с. 101; 1, с. 220]. Тобто в найбільш важливому – аграрному питанні, УЦР покладалась на волю майбутніх загальноросійських Установчих зборів і відсторонялась від його вирішення самостійно. Так само, виступаючи в ролі прохача, УЦР просила в цьому універсалі від Тимчасового уряду "щоб певну частину грошей, які збираються у центральну Казну з нашого народу, була віддана нам, представникам свого народу, на національно-культурні потреби його" [22, с. 103].

Отже, вже у першому своєму програмному документі УЦР обходила економічні питання, покладаючись на центральні органи влади Росії, до того ж майбутні (в особі Установчих Зборів). У них не було місця бодай мінімальній конкретиці в економічній сфері (окрім заяви про те, що порядкування українськими землями має належати українським органам влади), яка перебувала у стані тривалої кризи. Тож це сприяло зростанню популярності більшовиків, оскільки їх обіцянки не знали меж.

Слід також зазначити і те, що І Універсал Центральної Ради був відомий населенню далеко не скрізь по Україні. Наприклад, І.П. Мазепа згадував, що у Катеринославській губернії (яка виступала провідним центром землеробства в Україні) на становище українських сил він "не вніс ніяких рішучих змін" [18, с. 36].

ІІ Універсал УЦР взагалі обходив увагою економічні питання [22, с. 164–168].

Лише в ІІІ Універсалі УЦР, виданому 7 (20) листопада 1917 р., тобто майже через 8 місяців після утворення УЦР, вона нарешті задекларувала конкретні принципи своєї політики в економічній сфері, а саме: 1) вся земля проголошена власністю трудового народу; 2) запровадження 8-годинного робочого дня; 3) державний контроль над промисловою продукцією – за цим мав слідкувати Генеральний Секретаріат (який був перейменований на Раду Народних Міністрів) "разом з представництвом від робітництва" [2, с. 177], 4) зобов'язання врятувати від голоду не лише населення України, а й фронт та Росію (що означало запровадження державного контролю за економічною сферою загалом) [21, с. 398–401]. При цьому влада проголошеної цим Універсалом Української Народної Республіки (далі – УНР) поширювалась на 9 губерній (Волинська, Катеринославська, Київська, Подільська, Полтавська, Чернігівська, Харківська, Херсонська, Таврійська), хоча і декларувався федеративний зв'язок з Росією – "не відділяючись від Російської Республіки й зберігаючи єдність її" (знов таки без деталізації – з більшовицькою чи не більшовицькою) [2, с. 75–77; 13, с. 179–180].

Отже, ІІІ Універсал створив можливість для діяльності УЦР та Ради Народних Міністрів у справі розбудови української державності та реформуванні всіх сфер життя в Україні на демократичних засадах і власними силами. Проте українські політичні лідери знову зайняли нерішучу та вичікувальну позицію. Фактично вони чекали на скликання Всеросійських Установчих Зборів, які, на їх думку, мали вирішити всі питання та узаконити правовий статус України. І лише після того планувалось почати розбудову усіх сфер життя. А отже, УЦР так і не підпорядкувала собі економічну сферу, не створила своїх представництв на місцях і ще багато чого не було зроблено.

Проблема українського національно-визвольного руху, а отже і відроджуваної української державності та її економічної політики, полягала і в тому, що різні українські політичні сили відмінно бачили шлях подальшого розвитку і не бажали примирюватись навіть попри загрозу цілковитого економічного колапсу в країні. Зокрема, *українські політичні лідери не мали єдиного бачення вирішення ключового для економіки України питання – аграрного*: "В земельному питанню такої солідарності вже не було. Це було іменно те питання, на якому могла розбитися єдність української демократії, бо дві найвпливовіші течії українства, – соціал-демократи й соціалісти-революціонери, – розв'язували це питання кожна по своєму" [1, с. 181]. Так, Партія українських соціалістів-революціонерів (УПСР) виступала за негай-

ну соціалізацію земельної власності дворян, Церкви та імператорських маєтностей. Натомість Партія українських соціал-демократів (УСДП) йшла ще далі і виступала за націоналізацію всієї землі. На противагу цим лівим силам Українська демократична хліборобська партія (УДХП) пропонувала зважену політику створення державою фонду, з якого б малоземельні та безземельні селяни могли отримувати землю за помірну платню, що забезпечувало б непорушність права приватної власності. До цієї позиції почала наближатись і частина соціал-демократів: "Рахуючись з фактом значної кількості високорозвинених великих господарств, бажаючи зберегти для краю й для його дальшого розвитку їхню високу техніку, досвід, словом усе культурне й економічне значення цих хазяйств, соціал-демократи вважали потрібним тим чи іншим способом уберегти їх від дроблення, від нищення й поділу їхніх засобів і способів господарювання" [1, с. 181]. Автор цих спогадів В.К. Винниченко, хоча і стояв на лівих соціалістичних позиціях, але мусив визнати, що цей підхід був найбільш прийнятним для України, оскільки у такому поміркованому варіанті земельної реформи "брався на увагу характер загального селянського господарства на Україні, його суто-індивідуалістичну систему" [1, с. 181]. У цьому зв'язку Винниченко пояснював, що здійснити в Україні революційні перетворення на селі у більшовицькому дусі було неможливо в силу відмінностей історичного розвитку України і Росії – в Україні не було общини з якої бралось підґрунтя для соціалізації землі [1, с. 182].

Чи не поодиноким реалістичним розумінням важливості аграрного питання та баченням його вирішення характеризувались ті поодинокі представники заможної верстви, котрі стояли на українських позиціях. Зокрема, Є.Х. Чикаленко був категорично проти соціалізації землі, оскільки це підривало священний інститут приватної власності. При цьому Д.І. Донцов слушно наголошував на тому, що саме "законне, але негайне переведення революції земельних відносин заспокоїло б розрушене село, зробивши з нього основний бастіон проти більшовизму ззовні, з Московщини і зсередини, зі сторони 5-ої колони в містах і містечках" [12, с. 38].

Та на жаль до цих та інших реалістичних думок не прислухались і український політикум продовжував жити у світі примарних ідей і надалі не мав одностайного підходу до вирішення аграрного питання.

Як відзначав у цьому зв'язку Д.І. Дорошенко: "Уряд заплутався перш за все в земельній справі і діло дійшло до скандалу на VIII сесії Ц. Ради. Товариш генерального секретаря земельних справ Б.М. Мартос … мусив констатувати, що III Універсал, який скасував право приватної власності на землю, фактично привів до земельної анархії, бо селяни, мовляв, хибно зрозуміли проголошений Універсалом перехід землі до рук народу. Після панського почали грабувати майно заможніших селян, а потім солдати, у яких нема нічого, почали одбирати хати та розтягати тини у самих бідних селян. У багатьох місцях понищено лісові та хлібні селекційні посадки, котрі мають велику вагу для поліпшення всього хліборобського господарства. Все це свідчило на думку докладчика, що українське селянство ще не доросло до громадського господарства, до соціалізму" [13, с. 247–248]. Зрештою, аграрний закон був прийнятий у переддень відступу УЦР з Києва, а тому лишився невідомим для суспільства. До того ж він значною мірою копіював більшовицьке законодавство.

Відповідно, боротьба за село для УЦР була програна ще не почавшись.

Теж саме продовжувалось і після відновлення влади УЦР навесні 1918 р. Потому Директорія УНР так само прагнула вирішувати аграрне питання на засадах соціалізму, що наперед прирікало ці плани на поразку – в силу їх нереалістичності, а також і внаслідок того, що більшовики вже пообіцяли селянству більше та донесли свою позицію до загалу, тоді як дії української влади й надалі були мало відомі.

На жаль, недолугою виявилась політика тогочасної української влади і в інших сферах економічного життя, що прирікало її на поразку.

У промисловості лідери УЦР нехтували позицією власників підприємств, як представників "ворожого трудящим класу". Але водночас вони не мали жодного впливу і на робітництво, яке було цілком збільшовизоване. Наслідок – втрата контролю і за цією сферою.

Цілком було *втрачено контроль і за* такою важливою складовою життя держави як *залізниця*. Адже ж за тих умов це був головний транспортний засіб, що водночас забезпечував не лише звичайне переміщення цивільних пасажирів і вантажів, але й військових. Натомість її працівники виявились найбільш збільшовизованими і це згодом неодноразово негативно позначалось на боротьбі за українську державність.

Аналогічною була *справа з продовольчим питанням*, яке за тих умов виділялось як окремий важливий напрям економічної сфери. УЦР декларувала, що покликана забезпечити продовольством населення України. Однак розглядаючи продовольче питання наприкінці серпня 1917 р. УЦР констатувала, що "певних статистичних відомостей від губернських комітетів ми не одержали" і навіть не знала скільки продовольства вилучав Тимчасовий уряд [22, с. 266]. При цьому доповідач із продовольчого питання на цьому засіданні УЦР зазначив, що чимало продовольства потрапило до рук німців під час відступу російських військ і так само багато його вивозиться до Москви і що зниження виробництва зернових пов'язане з низькими державними цінами на його приймання на тлі стрімкого зростання цін на необхідні для сільськогосподарських робіт промислові товари [22, с. 266]. Натомість і тут УЦР продовжувала сипати пустими обіцянками і деклараціями. Зокрема, відомі її заяви з III Універсалу про зобов'язання врятувати від голоду не лише Україну, але й фронт та цілу Росію. І це в умовах, коли фронт фактично перестав існувати, а наявні на ньому війська перетворились на джерело анархії та хаосу. А з Росією доходило до збройного зіткнення.

Також *УЦР не спромоглась організувати оподаткування населення України*. А без цього неможливе існування будь-якої держави. Натомість, у своїй інструкції делегації до Петрограду, УЦР 11 травня 1917 р. постановила "Призначити в розпорядження Центральної ради засобів з "Государственного казначейства" на цілі національні, культурні і організаційні … На найближчі видатки необхідно 500000" [22, с. 85] – це було єдине економічне питання, яке до того ж передбачалось вирішити шляхом випрохування цих коштів в Петрограду. Зазначу, що серед дев'яти пунктів домагань делегації УЦР на переговорах у Петрограді в травні 1917 р. з Тимчасовим урядом, це питання було поставлене на передостаннє, восьме місце [22, с. 98]. Це наочно засвідчувало цілковите нерозуміння важливості справи оподаткування зі сторони лідерів УЦР. Аналогічно й у І Універсалі УЦР лише згадувала про своє прохання до Тимчасового уряду "щоб певна частина грошей, які збираються в Центральну Казну з нашого народу, була віддана нам, представникам сього народу на національно-культурні потреби його" [22, с. 103; 1, с. 221; 13, с. 90] і констатувала, що воно було відхилене.

У підсумку УЦР навіть не мала стабільних, визначених джерел фінансування своєї діяльності, що також

значною мірою ускладнювало розгортання її повноцінної (як вищого органу державної влади) роботи, не дозволяло брати ситуацію на місцях під свій контроль. Податкова сфера не була налагоджена належним чином як за УЦР, так і за часів Директорії УНР і лише в період Української Держави Скоропадського були вжиті кроки для її нормального функціонування [8].

Нерозуміння (внаслідок відсутності відповідної освіти та знань) *важливості фінансової справи* виявилась і в першій заяві Генерального Секретаріату (т.зв. "Декларація Генерального Секретаріату" від 9 липня 1917 р.): "Фінансової справи ми не можемо зразу ставити на державний ґрунт, а повинні обходитись поки-що засобами, які мають у своїй основі виключно моральну силу" [1, с. 265]. Аналогічно і в "Статуті вищого управління Україною", що був розроблений УЦР наприкінці липня 1917 р. затвердження всіх видатків для України передавалось Тимчасовому уряду [1, с. 300]. І це при тому, що від початків діяльності Генерального Секретаріату у ньому була посада генерального секретаря фінансів.

Усвідомлення необхідності фінансової самостійності проявилось лише в "Декларації Генерального секретаріату" від 29 вересня 1917 р., в якій було зазначено, що: "У справі фінансів України Генеральне секретарство фінансів признає необхідним найперше виробити основи для розмежування в напрямі децентралізації спільно державних і спеціально-місцевих українських фінансів. Україна повинна мати свій спеціальний бюджет" [1, с. 325]. Також планувалось досягти збільшення доходів через впровадження спеціального оподаткування "маючих верств населення"; проголошено створення Національного українського банку та Українського народного банку, які очолять всю кредитну і банківську сфери в Україні [1, с. 325]. Проте все це знов були лише декларації.

Тож навіть після більшовицького перевороту УЦР не мала джерел внутрішнього фінансування і тому продовжувала розраховувати на таке від нової російської влади.

Лише 25 листопада 1917 р. УЦР спромоглась затвердити закон про своє утримання за кошт УНР. Це означало початок творення власне українського державного бюджету, що був незалежним від російського. Отже, лише з цього моменту Україна набувала незалежності від Росії у фінансовій сфері.

Проте заходи з налагодження фінансової сфери звелись до введення екстрених податків із заможних верств суспільства. Як згадував у цьому зв'язку П. П. Скоропадський: "Пам'ятаю, наприклад, що як фінансовий захід, єдиний, який міг запропонувати тодішній міністр фінансів, Ткаченко, – це обкласти негайно всіх великих власників на якусь дуже велику суму з одноразовим внеском. А інших заходів для налагодження нашого фінансового життя він не знайшов" [20, с. 125].

Сучасні науковці визнають катастрофічний стан фінансів в Україні у 1917 р. Зокрема, зазначаючи, що "система податкових зборів дедалі більше занепадала, а держава втрачала контроль над механізмом їх стягнення. Населення ж не прагнуло сплачувати податки, вважаючи, що революційні перетворення привели до скасування оподаткування" [9, с. 4]. Аналогічно й В. К. Винниченко писав, що: "Фінанси стояли ще гірше. Податків ніхто ніяких не платив. Населення не почувало ніякої пошани до уряду, не чуло ніякої організації й через те не хапалось з виплатою своїх залеглостей" [2, с. 50]. І УЦР своєю популістською соціалістичною програмою та гаслами, на жаль, утверджувала серед населення це переконання.

Не було взято під контроль банки та сферу торгівлі. А за часів Директорії УНР у цій сфері було вжито дій подібних до більшовицьких.

Отже, з самого початку українська влада припустилась катастрофічної помилки: замість негайного підпорядкування собі збору податків, банківського сектору та контролю за всіма державними активами, що зберігались у відділеннях державного банку в Україні, вона займала роль прохача. У такий спосіб вона самостійно позбавляла себе контролю за цим "нервом економіки", засобом, що якнайкраще був здатен наповнити реальним змістом саму ідею державної незалежності України і водночас ставала залежною від волі метрополії. Так, внаслідок загострення взаємин УЦР і Тимчасового уряду останній припинив надання Генеральному секретаріату й тих куцих грошей, які він на неї виділяв, прагнучі у такий спосіб поставити її на коліна [18, с. 44].

Зазначу, що щось схоже повторилось і під час відродження незалежності України наприкінці XX ст., коли внаслідок безконтрольності з УРСР вдалось вивезти до агонізуючого союзного центру активи республіканських відділень державних банків, а через зволікання із виходом з рубльової зони Україна прийняла найтяжчий інфляційний удар і значною мірою своїм економічним падінням забезпечувала стабілізацію економічної ситуації в Росії. Це ще один доказ того, наскільки важливо вивчати досвід минулого аби уникати повторення помилок, які вже робились і коштували Україні незалежності.

Лише 11 квітня 1918 р., тобто через тринадцять місяців після свого створення і буквально у переддень своєї ліквідації УЦР спромоглась затвердити закон "Про тимчасові розписи видатків на 1918 рік", що являв перший державний бюджет. Отже, перший рік своєї діяльності УЦР спромоглась прожити без державного бюджету і навіть на другий рік прийняла лише тимчасовий бюджет. Цим законом було визначено процедуру, на підставі якої кожне міністерство раз на чотири місяці мало складати кошторис своїх видатків і подавати його через міністерство фінансів на затвердження УЦР.

Запізнілим було рішення про емісію власної грошової одиниці. Це було зумовлено тим, що більшість тогочасних українських політичних провідників були в полоні федералістської теорії і тому (як наголошує П.П. Гай-Нижник) "З самого початку свого утворення Центральною Радою не ставилося за мету … запровадження українських грошових знаків і, відповідно, створення національної фінансової системи. Проте, на нашу думку, політико-економічні обставини примусили її провідників наприкінці 1917-го – початку 1918 років стати на шлях державної самостійності та створення власного фінансового господарства" [10, с. 19]. Так, 18 грудня 1917 р. (тобто через 9 місяців після створення і вже після початку війни з більшовицькою Росією) в засіданні Генерального Секретаріату було затверджено проект закону про випуск кредитних білетів УНР [23, с. 43]. Сама ж емісія карбованців УНР почалась з 24 грудня 1917 р. (6 січня 1918 р. за новим стилем) [6; 7; 27, с. 246]. Зазначу, що вони були позитивно сприйняті населенням як "свої", хоча стабільності курсу не було. Тривали випуски все нових і нових емісій, що посилювало інфляційні процеси. Єдиним здобутком тут стало чи не вперше здійснений випуск грошових знаків, що були забезпечені не золотом, а "державними добрами", тобто національним багатством, що стало нормою для решти світу після золотовалютної кризи початку 1970-х років [16, с. 170–172]. Отже, в цій справі Україна та її вчені-економісти (зокрема М.І. Туган-Барановський) показали приклад цілому світу, оскільки першими здійснили таку новацію у сфері грошей.

Зазначу, що в часи Української Держави П.П. Скоропадського, доки гетьман і його оточення вживали заходів для стабілізації ситуації в економіці, українські

політики соціалістичного спрямування вперто продовжували підривати ситуацію. Тобто вони зробили посильний внесок у відновлення анархії та економічної кризи, що зрештою поховало не лише Гетьманат, але й українську державність у той час загалом. Хоча за Української Держави і мала місце тенденція до стабілізації ситуації в економічній сфері.

У часи Директорії економічна політика мало чим відрізнялась від дій лідерів УЦР та першої УНР.

Так само окремо доречно розглядати економічну історію ЗУНР, оскільки вихідні дані та характер її державного будівництва були дещо відмінними.

Висновки. Проведене дослідження теми переконливо доводить, що економічна сфера України напередодні Української революції 1917–1921 рр. мала низку глобальних проблем. Вони були закладені тривалим колоніальним становищем у складі Російської імперії (спотворивши сам характер економічного поступу України і прив'язавши її до метрополії) та подіями недавньої історії – спровокованою Першою світовою війною економічною кризою, що своєю чергою активізувала радикальні й анархістські настрої загалу. Та ще більшу роль у цьому відіграла демагогічна агітація й обіцянки більшовиків. Проте українські державні лідери початку XX ст. не вжили кроків для подолання негативних наслідків цих факторів.

При цьому самі українські політичні лідери початку XX ст. (за рідкісними винятками) були особами небагатими і водночас сповненими ідеалістичних ілюзій та соціалістичної омани. Цей вибуховий мікс наперед заклав у їхні дії невідповідність реаліям життя та неможливість проведення належних економічних реформ. Навіть більше – вони цілковито знехтували питаннями економічного життя.

Як наслідок, відроджена українська державність виявилась позбавленою підтримки заможних верств (адже ж українські політики соціалістичного забарвлення ставились до них як до "буржуїв"), а низи зайнялись масовим погромом та грабунком наявних матеріальних благ і ресурсів, що позбавило й їх турботи за власну державу, адже ж пріоритетом стало набиття власних кишень.

Водночас українська влада не створила ані належної законодавчої бази, ані органів влади, які б ефективно організували економічну сферу життя. Тож господарський комплекс країни став фактично непідконтрольний національним українським урядам. Відповідно, українська державність не мала жодної матеріальної бази. А без цього жодна держава нездатна існувати. Тож такий стан справ в економіці (доповнений негативом в інших сферах життя) прирік українські визвольні змагання 1917–1921 рр. на поразку.

Проте низка з допущених у роки Української революції 1917–1921 рр. помилок у сфері економічної політики, на жаль, повторюються й на сучасному етапі. А враховуючи сумний результат тогочасної боротьби за українську державність це вимагає негайного виправлення цілком очевидних "тонких місць" у політиці нашої держави в економічній сфері заради самого існування й успішного розвитку України.

У цьому контексті, як приклад важливості історичного досвіду для сьогодення, можна навести ідею П. Скоропадського зі створення заможного селянства (т.зв. "вільного козацтва"), як головної опори влади. Вона і зараз вкрай актуальна – без значної маси заможних громадян нормальне життя держави неможливе. А я б додав, що потрібно вживати всіх засобів для створення дуже заможних громадян. Тих, хто б був справжніми патріотами і водночас мав особливий вплив на різні сфери економічного життя. Лише такі особи здатні відстояти державу за екстремальних умов (яких Україні інколи не бракувало) та забезпечити їй справжній злет, оскільки б не дивились на неї як на дійну корову, а як на Батьківщину.

Список використаних джерел

1. Винниченко В. Відродження нації / В. Винниченко. – Ч. І. – Київ-Відень, 1920. – Репринт. вид. – К.: Видавництво політичної літератури, 1990. – 348 с.
2. Винниченко В. Відродження нації / В. Винниченко. – Ч. ІІ. – Київ-Відень, 1920. – Репринт. вид. – К.: Видавництво політичної літератури, 1990. – 328 с.
3. Винберг Ф.В. В плену у "обезьян" (записки "контрреволюционера") / Ф.В. Винберг // Верная гвардия. Русская смута глазами офицеров-монархистов. – М.: НП "Посев", 2008. – 748 с.
4. Врангель П. Записки. Ноябрь 1916 г. – ноябрь 1920 г. / П. Врангель. – Т. 1: Воспоминания. Мемуары. – Минск: Харвест, 2003. – 480 с.
5. Гай-Нижник П. П. Документальні джерела і матеріали до історії фінансової політики уряду Української Держави (29 квітня – 14 грудня 1918 р.): Довідник. / П. Гай-Нижник. – К., 2004. – 46 с.
6. Гай-Нижник П. Запровадження гривні в УНР і емісійна політика уряду у 1918 р. / П. Гай-Нижник // Київська старовина. – 2007. – № 2. – с. 109–129.
7. Гай-Нижник П.П. Народне міністерство фінансів УНР: проблеми становлення (січень – квітень 1918 р.) / П.П. Гай-Нижник // Український історичний журнал. – 2008. – № 1. – с. 59–74.
8. Гай-Нижник П.П. Податкова політика Центральної Ради, урядів УНР, Української Держави, УСРР (1917–1930 рр.) / П.П. Гай-Нижник. – К., 2006. – 303 с.
9. Гай-Нижник П.П. Теоретичні засади фінансової системи Української держави у 1917–1919 рр. / П.П. Гай-Нижник // Український історичний журнал. – 1998. – № 4. – с. 3–17.
10. Гай-Нижник П. Фінансова політика уряду Української Держави Гетьмана Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.) / П. Гай-Нижник. – К.: [б.в.], 2004. – 430 с.
11. Деникин А.И. Очерки русской смуты: Крушение власти и армии. Февраль – сентябрь 1917 / А.И. Деникин. – Минск: Харвест, 2003. – 464 с.
12. Д.І. Донцов. Рік 1918, Київ / Д. Донцов. – К.: Темпора, 2002. – с. 38.
13. Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. / Д. Дорошенко – Т. 1: Доба Центральної Ради. – Ужгород, 1932. – 437 + XXI с.
14. Євген Чикаленко. Щоденник (1907–1917). У 2-х т. / Є. Чикаленко. – К.: Темпора, 2004. – Т. 1. – 428 с.
15. Євген Чикаленко. Щоденник (1907–1917). У 2-х т. / Є. Чикаленко. – Т. 2. – К.: Темпора, 2004. – 464 с.
16. Ільїн В. Фінансова цивілізація / В. Ільїн. – К.: Критика, 2007. – 528 с.
17. Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі / с. Кульчицький. – Кн. 1. – К.: Темпора, 2013. – 504 с.
18. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції (1917–1921) / І. Мазепа. – К.: Темпора, 2003. – 608 с.
19. Милюков П.Н. История второй русской революции: Воспоминания. Мемуары / П.Н. Милюков. – Минск: Харвест, 2002. – 752 с.
20. Павло Скоропадський. Спогади (кінець 1917 – грудень 1918) / П. Скоропадський. – Київ-Філадельфія, 1995. – 493 с.
21. Українська державність у XX столітті: Історико-політологічний аналіз. – К.: Політична думка, 1996. – 448 с.
22. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2 тт. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1996. – 589 с.
23. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2 тт. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 1997. – 423 с.
24. Фрідмен М. Капіталізм і свобода / М. Фрідмен. – К.: Наш формат, 2017. – 216 с.
25. Хайек Ф. Дорога к рабству / Ф. Хайек. – М.: Новое издательство, 2005. – 264 с.
26. Хайек Ф. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма / Ф. Хайек. – М.: Новости, 1992. – 304 с.
27. Шуст Р. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні / Р. Шуст. – К.: Знання, 2009. – 376 с.

References:

1. Vynnychenko, V. (1990). *Revival of the nation.* Kyiv: Publishing House of Political Literature of Ukraine, V. I. 1, 348 p. [*in Ukrainian*]
2. Vynnychenko, V. (1990). *Revival of the nation.* Kyiv: Publishing House of Political Literature of Ukraine, V. 2, 328 p. [*in Ukrainian*]
3. Vinberg, F. V. (2008). Captured by the "monkeys" (notes of the "counterrevolutionary"). *Loyal Guard. Russian turmoil through the eyes of monarchist officers.* Moscow: Publishing House "Posev", 748 p. [*In Russian*]
4. Wrangel, P. (2003). *Notes. November 1916 – November 1920.* Vol 1: Memories. Memoirs. Minsk: Harvest, 480 p. [*In Russian*]
5. Hai-Nyzhnyk, P. P. (2004). Documentary sources and materials to the history of financial policy of the Ukrainian State government (on April, 29 – on December, 14 in 1918). Reference book. Kyiv, 46 p. [*In Ukrainian*]
6. Hai-Nyzhnyk, P. P. (2007). Introduction of hryvnia in UPR and the government emission policy in 1918. Kyiv: Antiquity, 2, Pp. 109-129. *[In Ukrainian*]

7. Hai-Nyzhnyk, P. P. (2008). People's Ministry of Finance of UPR: problems of formation (January – April 1918). *Ukrainian Historical Journal, 1,* Pp. 59-74. [*In Ukrainian*]

8. Hai-Nyzhnyk, P. P. (2006). The Fiscal Policy headed by Central Council, governments UNR, Ukrainian State, Ukrainian Socialist Soviet Republic (1917–1930). Kyiv, 303 p. [*In Ukrainian*]

9. Hai-Nyzhnyk, P. P. (1998). Theoretical foundations of the financial system of Ukrainian state in 1917–1919. *Ukrainian Historical Journal, 4*, Pp. 3-17. [*In Ukrainian*]

10. Hai-Nyzhnyk, P. P. (2004). Financial policy of Government Ukrainian State headed by Hetman Pavlo Skoropadskyi (on April, 29 – on December, 14 in 1918). Kyiv: [b.v.], 430 p. [*In Ukrainian*]

11. Denikin, A. I. (2003). *Essays on the Russian Time of Troubles: the collapse of the government and the army. February – September 1917*. Minsk: Harvest, 464 p. [*In Russian*]

12. Dontsov, D. I. (2002). Year 1918. Kyiv: Tempora, P. 38. [*In Ukrainian*]

13. Doroshenko, D. (1932). *History of Ukraine. 1917–1923.* Vol. 1: The era of the Central Council, Uzhhorod, 437 + XXI p. [*In Ukrainian*]

14. Chykalenko, Y. (2004). Diary (1907–1917). In 2 vols. Kyiv: Tempora, V. 1, 428 p. [*In Ukrainian*]

15. Chykalenko, Y. (2004). Diary (1907–1917). In 2 vols. Kyiv: Tempora, V. 2, 464 p. [*In Ukrainian*]

16. Ilin, V. (2007). *Financial civilization*. Kyiv: Critique, 528 p. [*In Ukrainian]*

17. Kulchytsky, S. (2013). *The Red Challenge. History of communism in Ukraine from its birth to death.* Kyiv: Tempora, 504 p. [*In Ukrainian]*

18. Mazepa, I. (2003). *Ukraine in the fire and storm of revolution (1917–1921).* Kyiv: Tempora, 608 p. [*In Ukrainian]*

19. Milyukov, P. N. (2002). *History of the Second Russian Revolution: Memories. Memoirs.* Minsk: Harvest, 752 p. [*In Russian]*

20. Skoropadskyi, P. (1995). Memories (end of 1917 – December 1918). Kyiv-Philadelphia, 493 p. [*In Ukrainian]*

21. (1996). Ukrainian statehood in the XX century: Historical and political analysis. Kyiv: Political Thought, 448 p. [*In Ukrainian*]

22. (1996). Ukrainian Central Council. Documents and materials: In 2 vols, Kyiv: Political Thought, V. I, 589 p. [*In Ukrainian*]

23. (1997). Ukrainian Central Council. Documents and materials: In 2 vols, Kyiv: Political Thought, V. 2, 423 p. [*In Ukrainian*]

24. Friedman, M. (2017). *Capitalism and Freedom.* Kyiv: Our Format, 216 p. [*In Ukrainian*]

25. Hayek, F. (2005). *The Road to Serfdom.* Moscow: New publishing house, 264 p. [*In Russian]*

26. Hayek, F. (1992). *The Fatal Concept: The Errors of Socialism.* Moscow: News, 304 p. [*In Russian*]

27. Shust, R. (2009). *The history of money circulation and coinage in Ukraine.* Kyiv: Knowledge, 376 p. [*In Ukrainian*]

Надійшла до редколегії 19.03.21

A. Chutkyi, Dr. Habil. (History), Associate Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

ECONOMIC NIHILISM OF THE LEADERS OF THE UKRAINIAN REVOLUTION OF 1917–1921 AS A DETERMINANT OF DEFEAT FOR UKRAINIAN STATEHOOD IN THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

The economic factor, as an important determinant of defeat of the Ukrainian Revolution of 1917–1921 is still insufficiently studied. At the same time, the very nature of human development since the transition to capitalism has led the economic sphere to a key position in the life of every person. This trend has intensified since the early 20th century. This was evidenced by two world wars and other military-political conflicts, constantly increasing acceleration in the nature of economic development and the formation of a society of mass consumption, which in itself increased the dependence on the economic sphere of each individual. So, this is an axiom.

Given the importance of the economy for the life of modern society, it is advisable to find out how the leaders of Ukrainian statehood reacted to it on the beginning of the 20th century. Moreover, there are still not enough studies of this kind.

As a result of the study, a complex of actual data is obtained, which shows – economic factor was important in the defeat of the Ukrainian Revolution of 1917–1921, because Ukrainian statesmen at that time did not understand the importance of the economic sphere of life. The data that proves it can be conditionally divided into two groups.

The first one – are the initial negative factors, which were not caused by the activities of Ukrainian political leaders, but were laid down by a long period of previous colonial development of Ukraine. However, these leaders did not take any steps to overcome that negative influence. These included: the absence of a significant number of truly wealthy people among the leaders of Ukrainian statehood, and therefore antagonism about the wealthy people between those leaders, which eventually deprived the Ukrainian statehood of internal material resources; disbelief in the possibility of independent development of Ukraine and stubborn clinging to autonomous ties with Russia; anarchism of the masses (especially the peasantry), generated by the years of war and especially by the brutal policies of the previous imperial government, which was reinforced by the activities of the Bolsheviks; shortage of patriotic specialists; the revived Ukrainian statehood lived in war conditions throughout the period of its existence, which made normal economic development impossible; the main region where the Ukrainian government lasted longer was the agrarian Right-Bank, while the industrial east was always quickly captured by enemy and the Ukrainian government had almost no influence on cities, where industry was concentrated and without its potential the existence of state is simply impossible.

The second group of factors that affected negatively on the cause of the Ukrainian statehood in the beginning of the 20th century – are the practical actions of the then Ukrainian political leaders in the economic sphere. These included: the indefiniteness of the higher authorities competence and the uncertainty of their legal status; slow establishment of Ukrainian organs of power, who were responsible for economic issues; there was no clear vertical of accountable local authorities, and consequently the lack of understanding of the situation outside Kyiv; legislative framework, created in the economic sphere, was limited mainly to declarations and was not completed; Ukrainian political leaders did not have a single vision of solving a key issue for Ukraine's economy – agriculture; inefficiency in addressing other economic issues (adjustment of industry, transport, trade, food supplies, taxation and money circulation).

Separately should be highlighted the excessive idealism and, at the same time, a widespread fascination with socialistic doctrine, which at its core contradicted the normal construction of the economy.

Establishment of these "thin spots" in the economic policy of the Ukrainian government in the beginning of the 20th century is important for today, because a number of mistakes of that time are presented in the policy of the modern Ukrainian government. Accordingly, the bitter experience of the past (loss of statehood due to neglect / procrastination of important economic issues) should play the role of the most powerful argument in the need for rapid change of the situation in economic construction right now.

Keywords: economic policy of the state, economic history of Ukraine, the Ukrainian revolution of 1917–1921; Ukrainian state formation of the 2th century, Central Council of Ukraine.

РЕЦЕНЗІЯ

DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2021.149.15

І. Патриляк, д-р іст. наук, проф.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, України

ГРОЗА НАД КАРПАТАМИ…

[Рец. на: Олександр Пагіря. Карпатська Україна в документах Другої Чехо-Словацької республіки: у 2 кн. / перекл. із чеської Ірина Забіяка; картограф Дмитро Вортман. Книга І. – Львів: Україна Модерна; Видавництво Українського Католицького Університету, 2020. – 356 с.; Книга ІІ. – Львів: Україна Модерна; Видавництво Українського Католицького Університету, 2020. – 864 с. (Серія "Україна. Європа: 1921 – 1939", підсерія "Карпатська Україна 1938 – 1939")]

Серед наукових видань минулого року на особливу увагу шанувальників вітчизняної минувшини заслуговує двотомне видання молодого українського вченого, вихованця історичної школи Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидата історичних наук – Олександра Пагірі. Попри те, що впродовж останніх трьох десятиліть в Україні та світі були опубліковані сотні статей, десятки монографій і збірників документів, спогадів та брошур про Карпатську Україну в 1938 – 1939 рр.[*], рецензована праця посідає особливе місце. На її сторінках відображаються дивовижні дипломатичні маневри навколо невеличкого регіону, заселеного русинами-українцями, гібридна пропаганда й агресія, насильство і підступ, які творили політику впродовж 1938–1939 рр. Перед українськими читачами вперше відкривається світ документів другої Чехо-Словацької республіки. І це лише "перша черга" у великому проєкті, спрямованому на публікацію документів про Карпатську Україну з архівів європейських держав – Чехії, Польщі, Німеччини, Угорщини та Великої Британії[4]. Завдяки реалізації задуманого ми вперше побачимо як на наші державницькі аспірації дивилися сусіди й провідні європейські геополітичні гравці того часу.

Перша книга рецензованого двотомника, по суті, є монографією Олександра Пагірі "Українське питання у внутрішній і зовнішній політиці Чехо-Словаччини (1938–1939)". Спираючись на велетенський комплекс архівних документів, десятки археографічних публікацій, сотні статей і монографій, дослідник буквально поденно реконструював події в Закарпатському регіоні від початку т. зв. чехословацької кризи до оборонної війни проти угорських окупаційних військ у Карпатській Україні. Завдяки широкому використанню документів з архівів колишньої ЧСР науковець зумів відкоригувати цілу низку усталених у вітчизняній історіографії тверджень, інтегрувати історію Карпатської України до широкого чехословацького та центральноєвропейського контексту. Перед очима читача розгортається широкий спектр подій – боротьба за автономію регіону і створення першого уряду; конкуренція між "русинськими течіями", підтримуваними Прагою, Варшавою і Будапештом; спроби провести референдум про приєднання Закарпаття до Угорщини та урядова криза; формування нового "українського" уряду краю. Калейдоскоп прізвищ, акцій, заяв, візитів вправно впорядкований автором у дуже чіткий, зрозумілий і цікавий науковий текст (Книга І., С. 27 – 40).

[*] Поміж найпомітніших праць із цієї тематики варто відзначити: Аржевітін С. Карпатська Україна: епоха в добі. Передумови утворення, доба незалежності, спогади і документи. Вінниця: Тезис, 2013; Балабан Б., Гайдук Т. Карпатська Україна та єврейське питання (жовтень 1938 – березень 1939 рр.) // Україна модерна. Ч. 24: Єврейські студії українських теренів. – Харків – Львів, 2017. – С. 41–63; Басараб М., Вегеш М., Сергійчук В. Августин Волошин. Нові документи і матеріали про життя і смерть президента Карпатської України. – Ужгород, 2006; Беднаржова Т. Августин Волошин – державний діяч, педагог-мислитель. – Львів: Основа, 1995; Богів О., Задорожний В. Карпатська Україна (Підкарпатська Русь) у міжнародних відносинах (травень 1938 – березень 1939 рр.) – Ужгород: Патент, 1999; Боднар В., Вегеш М. Карпатська Україна в міжнародних відносинах (1938–1939). – Ужгород, 1997; Бращайко Ю. "Що видів я на Закарпаттю…": Спогади. – Ужгород: Ліра, 2009; Вегеш М. Карпатська Україна 1938–1939 років у загальноєвропейському історичному контексті: у 2-х томах. – Ужгород, 1997; Вегеш М. Карпатська Україна. Документи і факти. – Ужгород: Карпати, 2004; Вегеш М., Гиря В., Король Ф. Угорська іредента на Закарпатті між двома світовими війнами (1918 – 1939 рр.). – Ужгород: Колір Принт, 1998; Вегеш М., Токар М. Вершина духу: До 80-річчя проголошення державної незалежності Карпатської України: Ужгород: Карпати, 2018; Віднянський С. Державний устрій Підкарпатської Русі – Карпатської України // Історія державної служби в Україні: у п'яти томах. Т. 2. Київ: Ніка-Центр, 2009; Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / Вегеш М., Делеган М., Довганич О. та ін.; відп. ред. М. Вегеш. – Ужгород: Карпати, 2002; Домбровський Д. Польща і Закарпаття: 1938–1939. – Київ: Темпора, 2012; Карпатська Україна (1938–1939): Збірник архівних документів і матеріалів / Упоряд. М. Делеган, С. Вискварко. – Ужгород: Карпати, 2009; Карпатська Україна: Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії. У 2-х томах/ Упоряд.: О. Довганич, О. Корсун, О. Пагіря. Ужгород, 2009; Пагіря О. Зовнішньополітичні маневри уряду Карпатської України в умовах угорської агресії (середина березня 1939 р.) // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія "Історія". – Ужгород, 2019. – Вип. 2 (41). – С. 8–19; Пагіря О. "Український П'ємонт у Карпатах": українське питання в західному публічному дискурсі під час чехословацької кризи 1938 – 1939 рр. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2017. Вип. 20. – С. 113–135; Пагіря О. Карпатська Січ: військове формування Карпатської України: науково-популярне видання. – К.: Темпора, 2010; Радченко Ю. Забуте насилля: Карпатська Січ та євреї (1938 – 1939) // https://uamoderna.com/md/radchenko-carpathian-sich; Тернистий шлях до України: Збірник архівних документів і матеріалів: "Закарпаття в європейській політиці 1918–1919, 1938–1939, 1944–1946 рр." / Упоряд.: О. Довганич, О. Корсун. – Ужгород, 2007; Budin V. Podkarpatská Rus očima čechů. – Praha, 1996; Fedinec S. Otázka Podkarpaskej Rusiv retorike mad'arskej politiky v rokach 1938–1939 // Kapitoly z dejin Podkarpatskej Rusi 1919–1945 / Red. L'ubica Harbul'ova. – Prešov, 2015. – S. 330–340; Hubený D. Podkarpatoruske volby do sněmy a přezkum u Volebniho soudu v roce 1939 // Historie – Otázky – Problemy. – 2014. № 1. – S. 181–190; Jernecki M. Irredenta ukraińska w relacjach polsko-czechosłowackich w latach 1918–1939. – Kalisz – Poznań, 2009; Jernecki M., Kołakowski P. "Ukraiński Piemont". Ruś Zakarpatska w okresie autonomii 1938–1939. – Warszawa, 2017 та ін.

[4] Гнатюк О., Пагіря, О. Чех М. Карпатська Україна 1938–1939 // Пагіря О. Карпатська Україна в документах Другої Чехо-Словацької республіки: у 2 кн. / перекл. із чеської Ірина Забіяка; картограф Дмитро Вортман. Книга І. – Львів: Україна Модерна; Видавництво Українського Католицького Університету, 2020. – С. 9.

© Патриляк І., 2021

Вражаючий диктат несправедливості й насильства, прикритий фразами про "право нації на самовизначення" й "справедливий арбітраж", призвів до змінення кордонів української автономії 2 листопада 1938 р., втрати нею 12% території та 175 тисяч мешканців (з яких 33 тисячі були українцями) на користь сусідньої Угорщини. У рецензованій праці, дослідник присвячує окремий розділ т. зв. Віденському арбітражу та його впливу на ситуацію в карпатському регіоні. Фактично, він доводить, що втрата стратегічних шляхів сполучень, залізничної колії та аеродромів мали зробити Карпато-українську автономію нежиттєздатною, перетворити її на швидке надбання агресивних сусідів (Угорщини і Польщі). І лише неймовірна логістична операція чехословацької армії, яка зуміла налагодити "дорогу життя" гірською місцевістю від Пряшева до Хуста, врятувала молодий державний організм українського регіону від моментальної загибелі (Книга І., С. 40–44). Також учений надзвичайно рельєфно відображає заходи уряду А. Волошина щодо стабілізації ситуації в "постарбітражній" автономії, проблему обміну населенням з Угорщиною, формування нового адміністративного апарату з русько-українського елементу, подолання важкої фінансової та продовольчої кризи тощо (Книга І., С. 45–57).

Надзвичайно цікавим і практично повчальним для сьогоднішньої української державної влади (пишу про це без жодного перебільшення!) є розділ ""Гібридна війна" Угорщини та Польщі проти Карпатської України" (Книга І., С. 57–81). Спираючись на дивовижно широку джерельну базу (яка поряд з українськими охоплює також польські, угорські, британські, німецькі та чехословацькі документи) дослідник презентував вражаюче панно з реконструкцією подій підступної, неоголошеної війни Будапешта і Варшави проти мініатюрної Карпато-української автономії. Всі методи, весь інструментарій того, що нині ми йменуємо "гібридною війною" було використано проти невеличкого клаптика української землі. Параноїдально остерігаючись гіпотетичної ймовірності збільшення Карпатської автономії до розмірів т. зв. Великої України, угорський і польський уряди кинули на мініатюрний регіон 6 тисяч і 560 бойовиків-диверсантів відповідно (Книга І., С. 64, С. 71), створили активну мережу агентів-бойовиків із активістів русофільських угруповань (Книга І., С. 70) і водночас розгорнули абсолютно дику за своєю безглуздістю пропагандистську кампанію, стверджуючи, наприклад, що в Нижньому Бистрому карпатські січовики ("українські терористи") "розіп'яли чотирьох селян, бо ті на привітання "Слава Україні!" відповіли "Слава Ісусу Христу!"" (Книга І., С. 68, підстрочна примітка 161). Підтягування військ до кордону, відправка диверсантів, які "повстають" під виглядом місцевого населення, створення "альтернативного уряду" для "визволених від уряду Волошина" територіях, функціонування спеціальних "медіа", які обслуговуються процес "визволення" українських земель від українського уряду, економічна блокада – це все не про сучасну російську агресію проти України, це реалії Карпато-української автономії восени 1938 року! І все це робилося для того аби "у зародку поховати план "Великої України"" (Книга І., С. 80). Шокуючі паралелі з сучасністю аж до деталей, не можуть залишити байдужим вдумливого читача. Тодішні уряди у Будапешті й Варшаві мріяли знищити в зародку будь-які мрії про українську державу достоту так само, як нині Кремль бажає стерти на порох "вашингтонсько-брюссельський проєкт Україна".

Чимало несподіваних аспектів взаємин між Польщею і Чехо-Словаччиною впродовж 1938–1939 років розкрито Олександром Пагірею в розділі "Карпатоукраїнський фактор у польсько-чехословацьких відносинах у 1938–1939 рр." (Книга І., С. 81–91). Знесилений територіальними втратами, морально знищений зрадою західних союзників, празький уряд всіма силами намагався "не дратувати" Польщу показовою активністю українських емігрантів, які прибували на Закарпаття з Галичини чи Волині. Відтак, зайняв завідомо програшну позицію, балансуючи між українцями та поляками чехи стрімко втрачали авторитет в очах обох урядів – варшавського та хустського.

Окрему увагу дослідника приділено питанням внутрішньої безпеки в Карпатській Україні, охороні кордонів, боротьбою за контроль над силовими структурами, протистоянню з керівником МВС автономії генералом Левом Прхалою тощо (Книга І., С. 91–113). Страх перед "українським сепаратизмом" підштовхував президента Еміля Гаху до прагнення утримати повний контроль над жандармерією, поліцією, силами охорони кордону та армією, практично не поступаючись українському автономному уряду жодними "силовими" повноваженнями. Однак, в умовах, коли тільки українці були готові реально й рішуче захищати регіон від угорських та польських зазіхань (що давало бодай примарний шанс на збереження земель Карпатської України в межах федеративної Чехо-Словацької держави), блокування будь-яких ініціатив Августина Волошина, спрямованих на отримання впливу на силові структури, врешті-решт призвело до березневої катастрофи 1939 року, коли чехословацькі військові не були мотивовані воювати за "українську республіку", а українці не мали чим воювати для свого захисту.

Безперечно, пишучи про становлення Карпато-української автономії автор рецензованої праці не міг обійти питання виборів до регіонального Сойму 12 лютого 1939 року (Книга І., С. 113–120). Автор поділяє, наведені ним оцінки тогочасних українських та чеських оглядачів, про те, що вибори до Сойму стали своєрідним плебісцитом, який виявив надзвичайно високий ступінь довіри до уряду Августина Волошина й засвідчив бажання місцевого населення жити в широкій українській автономії, яка б зберігала (принаймні до певного часу) федеративні зв'язки з Прагою.

Надзвичайно цікаво в рецензованій праці виписано сюжети пов'язані з позицією уряду ЧСР у міжнародних дискусіях навколо Карпатської України (Книга І., С. 120–134). Цей аспект не належить до гарно висвітлених у вітчизняній і світовій історіографії, тому дослідження, здійсненне Олександром Пагірею заслуговує на високу оцінку. Йому вдалося надзвичайно послідовно й зрозуміло викласти основні події хитросплетінь світової політики навколо невеличкого Карпатського регіону. Місії британців і переговори з німцями, угорський та польський інтерес, спроби Праги, Берліна, Лондона розіграти "українську карту" – все це створює враження захоплюючого історичного детективу в центрі якого опинилася закарпатська земля.

Розділ "Березневе загострення: Прага і Хуст напередодні розпаду ЧСР" (Книга І., С. 135–139) ознайомлює читача із заключним акордом у стосунках між державним та автономним урядами. Олександр Пагіря вправно демонструє, як, бажаючи стабілізувати ситуацію в державі шляхом посилення централізації й усуненням з уряду в Хусті "націоналістично налаштованих міністрів", чехословацький уряд "вистрілив собі в ногу", спровокувавши непотрібний конфлікт з Августином Волошином і радикальними діячами українського руху, що лише послабило центральну владу й прискорило крах "другої республіки".

Тридцять сторінок тексту присвятив автор рецензованої праці надзвичайно складному і дражливому питанню подій 13–14 березня 1939 року в Хусті, коли члени Карпатської Січі вступили в кровопролитні сутички з чехословацькими силовими структурами (Книга І., С. 139–169). Сумлінно проаналізувавши історіографічні версії подій, а також архівні

матеріали, дослідник схиляється до думки про те, що збройний виступ січовиків був не стільки спробою захопити владу й усунути уряд А. Волошина, скільки реакцією на непродумані централізаторські заходи Праги, в яких українські націоналісти вбачали замах на автономні права краю. У будь-якому випадку, вчений переконаний, що сильний влив на розвиток подій мала також діяльність агентів німецької, угорської, польської розвідок, які доклали чимало зусиль для того аби до краю загострити українсько-чеський конфлікт на тлі початку угорської інвазії (Книга І., С. 168–169).

Саме подіям оборонної війни березня 1939 року й оголошенню незалежності краю присвячено останній блок сюжетів аналітичної частини двотомника. У притаманній йому манері, автор надзвичайно прискіпливо заглиблюється у найдрібніші аспекти проблеми, створюючи дуже рельєфну картину подій. А його постійні підстрочні коментарі й доповнення вводять читача у загальноєвропейський контекст холодного березня 1939 року. Неприхований цинізм та агресія творили тодішню історію. Міклош Горті не соромився 13 березня в листі до Адольфа Гітлера анонсувати прикордонний інцидент, який має відбутися 16 березня і стати прологом до угорського вторгнення (Книга І., С. 170). Проте, німецькі плани окупації "залишкової Чехії" змусили Будапешт прискоритись й атакувати український автономний анклав 14 березня (Книга І., С. 172–173). Варто наголосити на тому, що Олександр Пагіря не намагається на догоду "квасному патріотизму" зображувати Карпатську Січ єдиною силою опору угорцям і погоджується з думкою про те, що в перші дні боїв основну роль у стримуванні угорських військ відіграли силові структури гинучої Чехословаччини (Книга І., С. 175–180). Разом із тим, бойові дії Карпатської Січі проти угорців описано з урахуванням найдрібніших деталей (Книга І., С. 192–206).

Надзвичайно цінним додатком до першої книги рецензованого двотомника є біографічні нариси фактично про кожну персоналію, прізвище якої згадано в аналітичній частині праці (Книга І., С. 207–276). Це суттєво "олюднює" образи історичних героїв (особливо маловідомих для українського читача чеських політиків, дипломатів, військових), дозволяє без зайвих клопотів поглянути на їхні життєві крутосхили.

Друга книга рецензованого двотомника є класичним археографічним збірником, який включає 469 документів, містить вступну статтю від упорядника та численні наукові коментарі. Слід цілком погодитися з Олександром Пагірею, що "… збірник документів і матеріалів є першою масштабною публікацією архівних джерел чеського походження про існування Карпатської України / Підкарпатської Русі у складі Другої Чехо-Словацької республіки у 1938–1939 рр. Він відкриває один із ключових джерельних комплексів іноземного походження з цієї проблеми, який багато десятиліть залишався поза полем зору українських дослідників і лише вибірково цікавив чеських істориків" (Книга ІІ., С. 35). Документи, опубліковані у збірнику, за своїм походженням належать до однієї групи – вони репрезентують позицію державних і місцевих органів влади ЧСР у 1938–1939 рр., однак, водночас, представлені цілим спектром різних видів документації – це інструкції та листи, звіти та донесення, стенограми та протоколи розмов, спогади і свідчення окремих чиновників та військовослужбовців, зібрані державними органами влади у повоєнний період.

Усі джерела скомпоновано у два великі розділи. Перший – охоплює документи, які в хронологічній послідовності висвітлюють події на Закарпатті від травня 1938 до травня 1941 року (Книга ІІ., С. 43–545) і включають документи празького уряду, центральних міністерств і відомств, автономних органів влади, дипломатичних місій; другий – цілком складається із реляцій та спогадів чехословацьких військовослужбовців про події в Карпатській Україні 1938–1939 рр. (Книга ІІ., С. 549–862).

Зацікавлений читач може знайти в опублікованих документах якнайширший спектр інформації про регіон – від внутрішньої політики та економічного становища, до нюансів охорони кордонів і дипломатичних "маневрів" європейських держав; відчути ставлення чехів до "української проблеми", зануритися в деталі "Чехословацької кризи", відвідати цинічне закулісся світової геополітики напередодні Другої світової війни.

Очевидно, рецензований двотомник має стати настільною книгою для всіх, хто фахово цікавиться історією українських земель, історією дипломатії, воєнно-політичною історією Європи ХХ століття.

НАУКОВА ХРОНІКА

С. Демчук, канд. іст. наук, асист.,
І. Левченко, студ. магістратури,
А. Калугер, асист.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

VII НАУКОВИЙ СЕМІНАР "ТЕКСТ І ОБРАЗ: ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОДІЇ МІЖ НАРАТИВОМ ТА ВІЗУАЛЬНІСТЮ"

17 травня 2021 р. на базі кафедри історії мистецтв Київського національного університету імені Тараса Шевченка відбувся VII науково-практичний семінар "Текст і образ: особливості взаємодії між наративом і візуальністю". 34 доповіді були розділені в межах 4 секцій, а саме: "Нові підходи до іконології/іконографії" (дискутант доц. Котляров П. М.), "Соціальна історія мистецтв" (дискутант асист. Гоцало К. В.), "Дослідження візуальної історії" (дискутант проф. Казакевич Г. М.), "Архівне мистецтво. Методологія дослідження критики і критика як метод дослідження" (дискутант асист. А. О. Калугер). У цій розвідці ми розглянемо ключові дискусії, що розгорталися довкола двох секцій – "Нові підходи до іконології/іконографії" та "Архівне мистецтво. Методологія дослідження критики і критика як метод дослідження".

Перша секція семінару, **"Нові підходи до іконографії/іконології"**, об'єднала доповіді, присвячені різним аспектам застосування цих двох методологічних інструментів. Іконографія, що передбачає опис і класифікацію тем, сюжетів, мотивів, персонажів образотворчого мистецтва, була пов'язана з іконологією, яка є культурологічним аналізом творів мистецтва, Ервіном Панофським у його "троїчній" схемі. Панофський, як відомо, запропонував виділити три стадії аналізу твору мистецтва: доіконографічна (приблизно відповідає формально-стилістичному аналізу), іконографічна та іконологічна. Остання стадія, на його думку, дає можливість розкрити істинний сенс ("intrinsic meaning") роботи художника, розкривши вплив "символів часу" (соціальної ситуації, тенденцій духовного життя, світогляду епохи й особистості, філософії) на її появу.

Застосування і іконографічного, і іконологічного методів потребує від дослідника звернення до релевантних текстів, які в той чи інший спосіб мали визначити, доповнити, або частково пояснити образ. Від початку обидва методи застосували, в першу чергу, для аналізу творів релігійного мистецтва, тому не викликає подиву, що й на цій секції здебільшого були представлені доповіді, зосереджені саме на сакральних пам'ятках мистецтва. Обговорення відбувалося навколо таких проблем як інтерсеміотичний переклад та емансипація візуального (М. К. Левицька), міграція й запозичення іконографічних сюжетів (А. Ю. Кондратюк, І. Ю. Кузьмінський), іконологічна інтерпретація творів українського мистецтва (В. В. Безпалько, П. М. Котляров), наукова рефлексія історіографії з фокусом на іконграфії/іконології (С. А. Демчук) та політична іконологія (В. В. Чепіженко, І. К. Левченко).

Засідання відкрила доповідь *Левицької Мар'яни Корнеліївни* (Інститут народознавства Національної академії наук України), присвячена живописному циклу із зображенням чудес Почаївської ікони Богородиці, виконаному Лукою Долинським для соборної церкви Успіння василіянського монастиря у Почаєві в 1807–1810 роках. Візуальне втілення описаних подій доповідачка визначає як своєрідний "зворотний" екфразис (опис елементів художнього світу літературного твору або іншого наративу із залученням мотивів твору візуального мистецтва), адже важливим джерелом формування циклу стала практика малярського "обрамлення" процедури коронації чудотворної ікони (1773 р.), яка перетворювала задокументовані свідчення у візуально-наочні. У такий спосіб свідчення почаївських чудес ставали органічної частиною народної побожності. Як підсумувала М.К. Левицька, сюжети на зразок "порятунку від моровиці" чи "спасіння від розлючених тварин" були своєрідним "містком" між чудесами зі Святого письма та реальністю зцілень, пізнаних власним чуттєвим досвідом людини XVIII – початку XIX ст.

Аліна Юріївна Кондратюк (Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник) дослідила одне з іконографічних джерел для барокових розписів лаврської школи – європейські лицеві Біблії та збірники європейських гравюр, а також зміни, яких зазнавали ці гравюри при переведенні їх у масштаб стінописів. Віднайдення джерел запозичень, як правильно зауважила мистецтвознавиця, полегшує той факт, що частина гравійованих альбомів із майна лаврської малярської майстерні, які були взірцями до композицій стінописів, збереглася до нашого часу (два примірники Біблії Піскатора 1650 та 1674 р., два екземпляри Біблії Меріана (Старий Завіт), віднайдені серед "кужбушків"). Особливо цінним стало введення у науковий обіг матеріалів колекції Національного заповідника "Києво-Печерська лавра": на 14 негативах 20–30-х рр. XX ст., виконаних на склі (розмірами 24×18 см), інв. № КПЛ-Н-168-181, що внесені до бази даних ЕЛАУ, відтворено ілюстрації аугсбурзького видання Біблії Вайгеля 1695 р. На 12 з них містяться зображення, які є безпосередніми іконографічним прообразами розписів Троїцької церкви.

Міграція мініатюр з музичними сюжетами зі стародруків у нотні кириличні рукописи XVII ст. була у центрі дослідження *Івана Юрійовича Кузьмінського* (Національна музична академія України ім. П. І. Чайковського). Він зосередився на трьох основних групах образів. Спочатку на одному з найпопулярніших музичних сюжетах у нотних рукописах XVII і навіть XVIII ст. – царі Давиді, який з'являється з пізньосередньовічною арфою, що, вірогідно, через стародруки Франциска Скорини прийшов до нотних рукописів із західноєвропейських манускриптів. Друга група охоплювала зображення одного або двох ангелів, які грають на лютнеподібних музичних інструментах та, рідше, на флейті або арфі. І третя група, чиє походження аналізував доповідач, включала зображення Івана Дамаскина та, рідше, царя Давида з нотними книгами: їх праобрази "нотописців" І.Ю. Кузьмінський відшукав у кириличних стародруках Речі Посполитої.

Наступною проблемою, до якої звернулись дослідники під час семінару була іконологічна інтерпретація творів саме українського мистецтва: довгий час мистецтвознавці обмежувались їх формально-стилістичною та іконографічною характеристикою, тому ці звернення до нового виміру їх інтерпретації є украй важливими.

Владислав Вікторович Безпалько (Національний музей історії України) поглянув на пастухів на іконах Різдва Христового XVI – першої половини XVII століть у світлі актових джерел. На його думку, актові джерела допомагають зрозуміти зовнішній вигляд пастухів на іконах, який виглядає зовсім не позачасовим, а сучасним художникам. На образах пастухи одягнені у вкрай специфічний одяг: вовняні волохаті гуні, суконні сермяги різного кольору, головні

© Демчук С., Левченко І., Калугер А., 2021

убори різноманітних форм та різне взуття – чоботи, черевики, постоли. Як зауважив доповідач, гуні нерідко характеризуються як "волоські", тобто виготовлені в Молдавії або за зразком молдавських – це цілком відповідає тодішнім реаліям, адже молдован ("волохів") часто наймали як вправних вівчарів. Присутність "волохів" у ролі вівчарів або наслідування їх одягу, таким чином, була більш ніж реалістично відображена в зазвичай консервативній іконографії української ранньомодерної ікони.

Виступ *Петра Миколайовича Котлярова* (Київський національний університет імені Тараса Шевченка) був присвячений протестантській церкві села Четфалва (Берегівський район Закарпатської області). Насамперед слід відзначити, що Петро Котляров викладає й досліджує мистецтво західноєвропейського Ренесансу, а його докторська дисертація й дві монографії присвячені постаті реформатора й гуманіста Філіппа Меланхтона (2017, 2020). Це дало змогу доповідачеві органічно вписати та проаналізувати українську мистецьку пам'ятку в європейському контексті, до якого вона й належала впродовж XV-XVIII ст. Саме це, здається, і викликало жваве обговорення, яке розгорталося довкола наступних мікротем: як, коли, чому ідеї Жана Кальвіна було реципійовано в Угорщині; якою мірою ставлення Мартіна Лютера, Жана Кальвіна та інших лідерів Реформації відрізняється від реального функціонування мистецтва в "реформаційних спільнотах". Власне, приклад такої контрадикції, різниці між декларованим та утіленим і було показано П.М. Котляровим на прикладі храму Четфалви.

Як відомо, Жан Кальвін закликав знищити все, що не знаходило обґрунтування у Писанні. Мистецтво апелювало до чуттєвого, що розцінювали як гріховне, а тому його закликали знищувати. Однак у церкві села Четфалва ми бачимо яскраву рослину орнаменталізацію стелі, у якій поєднано як тогочасні західно- та північно-європейські, так і українські мотиви. Останні, на думку дослідника, і стали основним рушієм еволюції традиційної кальвіністської церкви. Таким чином, аналіз органічних зв'язків між українським та західним мистецтвом, спроба експлуатувати західну методологію (у цьому випадку йдеться про праці формаліста віденської школи Алоїза Ріґля) відкривають широкі перспективи для історії українського мистецтва.

Стефанія Андріївна Демчук (Київський національний університет імені Тараса Шевченка) зосередилась довкола наукової рефлексії історіографії групи художників, які з легкої руки знавця Макса Фрідлендера отримали назву антверпенських маньєристів. Доповідачка зробила висновок, що більшість дослідників визнають антверпенський маньєризм варіантом пізньої готики, яка, однак, зазнала впливу італійського кватроченто. Пояснити його появу поки не вдалось: найбільш вірогідною гіпотезою видається твердження Годефріда Хогеверфа про німецьке коріння цього маньєризму. Для нідерландського живопису не був характерний експресіонізм, і звернення до нього, нехай лише й формальне (експресія тіла, а не душі, як казав Макс Фрідлендер), було радше революційним. Антверпенський маньєризм, на мою думку, має спільні риси з більш пізнім європейським маньєризмом. Тому для подальших його досліджень може бути корисним звернення до концепції маньєризму Макса Дворжака та його послідовників. Серед лакун у дослідження антверпенських маньєристів С.А. Демчук відзначила іконографію творів художників цієї групи, їх пов'язаність з духовним кліматом початку XVI ст. та долю запроваджених ними новацій.

Доповіді канд. іст. наук *Вадима Віталійовича Чепіженка* (Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Одеса) та *Іллі Костянтиновича Левченка* (Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ) стосувалися політичної іконології англійських королів Річарда II Плантагенета (1377-1399) та Якова I Стюарта (1603-1625). Перший доповідач досліджує авторепрезентативні практики Річарда II Плантагена: мова йде передовсім про конструювання власного образу королем. Другий доповідач закцентував на зворотному: як англійського короля сприймали в суспільстві.

В.В. Чепіженко здійснив синтетичний аналіз *Liber Judiciorum* з Бодліанської Бібліотеки Оксфорду, розглянувши сакральний образ монарха, образ англійського монарха як обраного Богом правителя з апелюванням до Соломона, Трьох царів, Христа-Вседержителя і т. ін. *Liber Judiciorum* було укладено 1391 р. на замовлення самого короля. Спершу В.В. Чепіженко розглянув загальні уявлення про магію та пророцтва в Англії XIV ст., потім проаналізував трактат у контексті умовної "бібліотеки" Річарда II та ідеї трактату загалом через політичну концепцію Річарда II.

Яків I так само продовжував звертатися до репрезентативних практик попередніх династій. Про це свідчить зокрема й постійне звернення до образу Соломона в ранньостюартівській Англії. Це становить окремий аспект дослідження з політичної іконології: причини й значення континуїтету репрезентативних практик в одному випадку та їх (видо)зміна чи зникнення в іншому. Проблема дослідження *сприйняття* образу влади полягає хоч у широкій різновидній, а проте кількісно обмеженій реальній базі: ми маємо не таку значну кількість егонаративів населення, яке не було носієм безпосередньо реципієнтом офіційних репрезентативних практик влади. І. К. Левченко спробував це прослідкувати на основі "альбому друзів" Мішеля ван Меєра, який містить ряд акварелей із зображенням ранньостюартівської Англії. Вони належали студентові, що перебував у Лондоні під час студентської мандрівки.

Доповіді В. В. Чепіженка та І. К. Левченка ставлять дослідницьке питання про перцептивні механізми та ефективність репрезентативних практик влади. Однак подібні дослідження неможливі без критичної маси студій про конструювання й сприйняття образу влади.

Секції "Архівне мистецтво" та "Арткритика: методологія дослідження критики і критика як метод дослідження" були об'єднані в одну, оскільки обидві на рівні заявлених доповідей володіли схожим методологічним потенціалом. Доповідачі виступали з позиції, у якій критика репрезентаційної та інституційної тотальності вже не здійснювалася, а позиціонувалася як здійснений факт. Відтак що "архівне мистецтво" (термін, який отримав найбільшу впізнаваність завдяки історикові американського мистецтва Гелу Фостеру), що теорія арткритики початку XXI ст. стверджувалися як території, уніфіковані методологічно, але не на рівні об'єктів дослідження.

Засідання відкривала доповідь *Калугер Анни Олександрівни* (Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ), присвячена "Мистецьким семінарам" 2003–2008 рр. історика критики Джеймса Елкінса. "Мистецькі семінари" підхопили дискусії журналу October 2001 р. і конференцій Інституту Кларка (Clark Art Institute) 2001–2002 рр., які розробляли теми актуального стану арткритики, проблеми глобалізованості історії мистецтва як дисципліни та уніфікованості методів аналізу для арткритики та історії мистецтва. Доповідачка розглянула "глобальну арткритику" і "глобальну історію мистецтв" як текстові образи, що виникли внаслідок колективного обговорення дискутантами протягом семінарів Джеймса Елікінса. Ці події 2003–2008 рр. стали для теорії критики ключовим досвідом позитивної

легітимізації в академічному полі після проголошених Морісом Бергером та Гелом Фостером "кризового стану критики" і постання "посткритичного" як єдиного аналітичного середовища.

Подібно до підходу "архівного мистецтва" така "позитивна теорія критики" (формалізована за рахунок жанрової класифікації критичних текстів), яку пропонує Джеймс Елікінс, – приклад орієнтації на формування нових законотворчих основ для мистецької теорії, а не на трансгресію. Підтвердженням цьому була доповідь *Холявки Анастасії Богданівни* (Львівський міський медіаархів, Центр міської історії), яка проаналізувала метод роботи Центру міської історії у Львові з ключовим елементом архівного мистецтва – фотографіями. Також доповідачкою були зіставлені методи роботи ЦМІ з актуальними виставковими проєктами, наприклад з наразі представленим в Pinchuk Art Centre проєктом "Камінь б'є камінь" Микити Кадана. Після доповіді А.Б. Холявки "Архів і мистецтво: простори взаємовпливу" між учасниками секції розгорнулася дискусія щодо різниці між архівним та історіографічним мистецтвом та методів роботи з ними.

Роботи, які розглядалися А.Б. Холявкою, називаються нею архівними не лише тому, що вони використовують архіви, як текстове та образне джерело, а вони самі і створюють їх. Таким чином, вони водночас є і знайденими, і сконструйованими, що в свою чергу аналізує *Сушинський Олександр Павлович* у своїй доповіді "Протоколи підозри та роль художніх практик в контексті фікціоналізації сучасності". Доповідачем актуалізувалася фікція як продуктивний центр історії та її співвідношення з зображеннями як досвідом фіктивної реальності.

Плєхотко Валерією Анатоліївною (Національний університет "Києво-Могилянська академія") був представлений аналіз візуального і контекстуального в романі Софії Андрухович "Амадока" через "ідеологічну образність" У. Дж. Т. Мітчела. Доповідачка порушила питання щодо самого конструювання іконографічних поворотів в художній літературі через "іконічні знаки" Ч.С. Пірса.

Маркіна Ліза Андріївна (Київський національний університет імені Тараса Шевченка) запропонувала до уваги учасників секції доповідь "Візуалізація тематичної колекції традиційної парчі "Сіланкапу" народності Туцзя у музеї Чжоукоудянь", яка стала унаочненням критичного підходу до дослідження мистецьких колекцій музею з позиції з "нової музеєлогії".

Мельниченко Анна Олегівна (Національний університет імені М.П. Драгоманова) запропонувала для обговорення доповідь "Міфологізація через візуальні символи у літературній творчості Шарля Бодлера та Фернанду Пессоа", яка перебувала у дискусійній спільності з предметом доповіді А.О. Калугер, адже йшлося про каталогізацію спроб винаходження універсального інтерпретативного символу. У випадку з доповіддю А.О. Мельниченко така "сакральна формула" базувалася на інтерпретації поетичних текстів Шарля Бодлера і Фернанду Пессоа, у той час коли доповідь А.О. Калугер була скерована на аналіз "універсальної критичної теорії" Джеймса Елкінса.

"Текст і образ: особливості взаємодії між наративом та візуальністю" учергове засвідчив свою результативність: обговорення актуальних проблем історії мистецтв серед фахівців сприяють налагодженню комунікацій між дослідниками, популяризації власних досліджень, збагаченню знань із міжпредметних галузей і тем.

S. Demchuk, PhD in History, Assistant Professor,
I. Levchenko, Master's Student,
A. Kaluger, Assistant Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

VII RESEARCH SEMINAR TEXT AND IMAGE: ESSENTIAL PROBLEMS IN ART HISTORY

Наукове видання

ВІСНИК

КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРІЯ

Випуск 2 (149)

Редактор *Т. Мельник*

Оригінал-макет виготовлено ВПЦ "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали.

Формат 60x84 1/8. Ум. друк. арк. 9,88. Наклад 300. Зам. № 221-10272.
Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № І-2.
Підписано до друку 10.09.21

Видавець і виготовлювач
ВПЦ "Київський університет"
Б-р Тараса Шевченка, 14, м. Київ, 01601, Україна
☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; тел./факс (38044) 239 31 28
e-mail:vpc_div.chief@univ.net.ua; redaktor@univ.net.ua
http: vpc.univ.kiev.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02